

Віктор

КАВА

82114771'06
К 12

СИПЛЕ КВІТ ЧЕРЕМХА

1012

Віктор

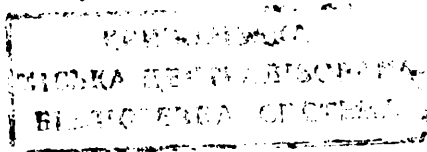
КАВА

СИПЛЕ КВІТ

ЧЕРЕМХА

Повісті

410087 000

Київ
видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь»

1987

В тяжелых испытаниях формируется мировоззрение юношей и девушек — героев повестей известного украинского советского писателя, лауреата республиканской премии имени Леси Украинки. Они, стоящие на пороге зрелости, проявляют свои характеры в ситуациях напряженных, часто критических. Через все произведения, вошедшие в книгу, проходит возвышенный образ женщины — матери, учительницы, любимой.

Романтическая приподнятость, вера в неистребимость добра, оригинальная образная система, динамичность сюжета — вот качества, определяющие творческую манеру писателя.

Рецензент *К. И. Волинский*

Художник оформления *Г. В. Гречухина*

СИПЛЕ КВІТ ЧЕРЕМХА

Повість

*Друкується за виданням:
Над білими снігами.— К.: Веселка, 1984*

© Видавництво «Веселка», 1984

Розвеснилось якось ураз.

Ще вчора велично й неприступно лежали снігові мури уздовж глибоко вибитої полозами саней вулиці, наче уперті білі воли, горбатилися кучугури на городі. Біла товста ковдра глибоко заховала під собою всю землю, тільки верболози край озера немічно визирали із заметів...

Іванко сумно виглядав у напільне вікно, і йому здавалося, що зимі кінця-краю не буде. Ні, він любив зиму, любив спускатися з пагорбів на лижах, зроблених братом Михайлом із берези, захоплено ковзався по слизькому льоду, завзято кидався сніжками... Але ця зима не була схожа на інші. «Боса й гола вона в нас, — якось гірко мовила мати. — А ще ж гірше Михайликові там, у задублому казематі...»

Іванко згадав той день, коли забрали Михайла, й мимоволі здригнувся.

Було це восени, коли першій мороз змагався з грязюкою на вулиці. Ранняго ранку гучно захрумтіли замерзлі грудки під важкими чобітьми. Михайло мовби чекав на ті кроки — рвучко схопився, став гарячково вдягатися. І всі ураз прокинулися, хоча Михайло вдягався тихо, майже нечутно. Мати приклала руку до серця, видихнула: «Поліціанти! Тікай, синку!» Михайло кинувся до дверей і зів'яв на порозі. «Їуди тікати? Пізно... Та й познуцаються вони за мене пад вами...» Повернувся до Іванка, що скочив з печі й застиг посеред хати. «Ану шарни, братику, під мою подушку. Сховай листівки за пазуху, вони тебе обшукувати не будуть. Віддаси Степанові, коли він із заробітків повернеться».

Поліцаї, мов голодні хорти, вскочили в хату, подалися до Михайла, схопили його обіруч. Один застовбив коло нього з гвинтівкою, решта троє гайнули по хаті. Багнетами перекидали постіль, ногами розшвиргали табуретки, сопучи, лазили під піл і в підпідччя... Михайло спокійно, ледь усміхаючись куточками рота, дивився на все те. А мати не могла знайти собі місця. Метнулася, простягла руки, щоб захистити подушки, з яких полетіло пір'я, але її грубо відштовхнули. Іванко кинувся матір обороняти, але і його потурлили аж до мисника. Хлопчик крадькома озирнувся. Зовсім поруч двері. Вони прочинені. Це ж коли тихенько, не-

помітно... Ступив один маленький крок, другий... І наштотхнувся на Михайлів погляд. Той погляд ніби наказував: «Стій!» Іванко зупинився, нічого не розуміючи. Таж він вискочить надвір, сховає листівки в хліві, а тоді щодуху гукне на поміч. Невже ж ніхто не прибіжить, щоб вирятувати брата від поліцаїв? Але Михайлів погляд був невблаганний.

Вже коли поліцаї, зробивши в хаті гармидер, узялися нишпорити в хліві, зрозумів Іванко, чому так суворо дивився на нього брат.

Поліцаї, не знайшовши нічого, геть знавіспіли. Викидали картоплю з погребів й ногами перетворили її на слизьке місиво. Висипали у те місиво мішечок збіжжя і ще раз пройшлися по товченині. Сльози й прокльони матері наче аж веселили їх.

Іванкові також злі слъози заслали очі. Забувши на хвильку про листівки в пазусі, він стис кулаки й метнувся до поліцаїв. І тут перед ним начеб виріс Михайло. Обережно поклав братові долоні на голову й тихо мовив: «Не гарячкуй. Вони у нас згодом за кожну затоптану зернинку словна одержать...»

Два дні по тому Іванко з матір'ю повзали по двору, вибираючи по зернинці та згортаючи пригорщами оте клейке місиво. Але хіба збереш багато після безжалісних чобіт?..

І вже перед Новим роком не стало чого їсти, хоч зуби на полицю клади. Насилу вдалося матері позичити в багатія Терешка відро картоплі. Даючи картоплю, Терешко обзивав її спна «бандюгою», «риштантюгою», «послідом».. Як вопа витримала ту бридоту?.. Отак і відзначили Новий рік: їли пісну печену картоплю, згадували Михайла, котрий гібіє у тюрмі, згадували з тривогою батька та Степана, які пішли на заробітки на південь Волині й наче у воду впали. «Ой, чи не зв'язалися вони там з революціонерами, як тут Михайло? — гірко шепотіла мати. — Чи не примкнули і їх поліціанти?..»

Повернулася було до покутя, щоб перехреститися, та й схаменулася, опустила руки. Давно там порожньо: викинули ікони Михайло й Степан при батьковому мовчанні. Мати було стала на порозі, розвела руки, щоб не пустити їх з іконами надвір. А Михайло каже, пильно й журно дивлячись на матір: «Хіба, мамо, вони вам бодай раз допомогли? Молитесь до них щоденно, а із злиднів не вилазимо. То нащо ж вони даремно місце займатимуть та марно надії сіятимуть? Самі свос щастя здобудемо!»

Нарешті у січні, в скажену завірюху, прибилися додому Степан і батько. Кинувся до них Іванко, радіє. Але мало радості принесли вони. Торбину жита заробили, оце й усе.

Багато таких, як вони, тиняється по Волині. Багатії майже задарма наймають їх...

Зарипів сніг у дворі. Іванко скинувся, махнув рукою, проганяючи спогади. Подався до дверей, розчинив їх. Мати. Вихопив з її рук відро, задоволено відчув — важке. Значить, позичила мати в когось картоплі. Майже цілий день ходила вона по селу.

— Добула трохи, — стомлено сіла на лаві. — Аж на Хрущівці. Восени доведеться віддавати троє відер за ці буруб'яшки... О господи, і де це весна забарилася? Давай, синку, розділимо картопельку, щоб надовше вистачило.

Того вечора з'їли по три печені картоплини. А одну, малельку, мов горіх, Іванко поклав до рота, коли ліг спати. І вона поволі, солодко розтавала, наче цукерка, яку одного разу приніс Михайло з міста...

Уночі раптом прокинувся від свисту, шуму. Наче якийсь велетень гасав довкруг хати й, висвистуючи, цупив дерева за верхівки. Боязко визирнув у вікно.

І осміхнувся радісно.

Надворі дмухав весняний скажено-веселий вітер. Бач, вибрав темну-претемну піч, зпенацька наскочив на зиму, що спала міцним сном, і заходився виганяти її геть... По небу прудко мчали незвично білі хмари — чи то підсвічені місяцем, чи то розігріті від пavidкого бігу. І на землі було розлите примарне світло. А вітер не вгавав, гнав і гнав теплі хвилі, розгойдував дерева, і вони начеб замітали небо. На очах осідали білі «воли» на городі, важким оловом заблищали перші студені калюжі...

Іванкові аж у грудях залоскотало. Веспа... Це ж уже завтра він гайне на луки до озера. Гляди, там уже щавель с. Він такий, що й під снігом росте. Кинуть жменю щавлю та дві картоплини в борщ — за вуха не одтягнеш від миски.

Урапці, навіть не глянувши у вікно, Іванко мерщій всуцув поги в шкарбани й шугнув до дверей. Мати вхопила за руку.

— Ти куди ото в мокростунах? Ану зирни надвір.

Іванко виглянув і зів'яв. Хата стала мовби кораблем і пливла в морі води. До самого порога вона підступила. Еге, це ж брести доведеться в драних шкарбанах. І всі луки затоплені. А потоки просто ревуть, женучи туди воду...

Він цілий день вистовбичив біля вікна, марно чекаючи, що вода спаде, скотиться вся в озеро. Еге, дочекаєшся, коли стільки снігу навалила зима! Мимоволі позаздрив лелекам. Вони, мабуть, теж заждалися весни, зголодніли в теплах краях, бо цілим гуртом налетіли на луки, кружляють над ними, пильно видивляючись вниз. Певно, жаб нанішпо-

рюють. Ось щось пагледіли, стрімко шугонули вниз, брьохнулися у воду, пішли неквапно, зашкульпотіли дзьобами. Сердито-збуджено перетатакнулися, важко знялися й полетіли кудись. Немає ще жаб, сплять у намулі.

Та не всі пари полетіли, дві лишилися, кружляли над луками, мабуть, шукаючи місце для гнізд. Іванко не витримав, гукнув:

— Ой, па в'язі, бачите — колесо!

Мати, що сиділа за прядкою, схитнула головою.

— Зовсім ще дитина ти в мене, Іваночку, та вже стільки горя набачився. А ще скільки його попереду!

Наступного дня, хоча море води ледь збавилося, Іванко не витримав: діждавшись, коли мати вийшла годувати курей, скочив у шкарбани і навпростець гайнув на луки. Шкарбани одразу стали повні води, ноги мовби кригою взялися, та Іванко на те не зважав. Здається, летів на луки, жадібно хапаючи весняне, аж солодке повітря. Вискочив на пагорбок, де росли зелепокорі осички, мерщій припав очима до мокрої землі. І розчаровано зітхнув. Тільки жовтаву, прибиту, наче поліцайськими чобітьми потоптану, траву побачив. Рано ще. Не встигло сонце прогріти землю.

Несподівано до нього долинуло татакання. Підвів голову. Неподалік стояли лелеки, дивилися на Іванка. Вони були худючі, аж сині. І як донесли їх крила з теплих країв аж сюди? Жаль облік Іванкове серце. Та чим допоможеш лелекам? Це якби щавель був, то нарвав би, зварили б борщу і дали птахам. Вони, певно, з голоду й борщ пісний їли б. А може, й варену картоплю... Так скільки в них тої картоплі?.. Опустив голову, щоб не бачити лелечих сумних очей, подався назад.

Наступного дня Іванко прокинувся від шелесту. Наче хтось обережно, навшпиньках ходив попід вікнами. Хто то? Чи не поліцаї? Але ж Михайло в тюрмі. Чого їм знову треба?

Він припав до вікна й нічого не зрозумів. Де затоплені луки, де чорна лискуча земля на пагорбах? Геть усе навколо було біле. Паче хтось недобрій серед ночі вкрав весну. А з хмар сипав і сипав лапятий сніг, із стріх звисали бурюльки.

— Мамо, гляньте, що діється! — вигукнув.

Ніхто не обізвався. Іванко оглянувся. Матері не було в хаті.

З луків долинули якісь паче крики. Іванко вернувся до нашпільного вікна. І йому стало холодно, ніби його вигнали босоніж на сніг.

На луках по снігу важко ходили лелеки. Іванкові вчу-

лося навіть, як вони ахкають, стромляючи червоні обморожені ноги в пекучий сніг. Ось один лелека сів і не може підвестися. Решта підштовхують його крилами, але ніяк не можуть допомогти.

Іванка наче хтось штовхнув у спину. Хутко взув шкарбани, накинув фуфайку. Борсаючись у снігу, побіг до лелек. Вони помітили його, однак не насторожилися, тільки дивилися на нього. Не тріпнули й крилами, коли наблизився впритул. Обережно взяв першим отого, що загруз. Худе тіло лелеки тремтіло. Для годиться птах спробував клянути Іванка в груди, та дзьоб безпомічно обвис.

Переносив лелек до хати, пустив їх у підпіччя.

— Ви присядьте, так швидше зігрієтеся, — казав їм турботливо. — Не бійтеся — у нас kota немає, утік, коли поліцаї обшук робили.

Лелеки слухняно присіли. Загомоніли про щось стиха своєю лелечою мовою. Іванко збігав у хлів, приніс трохи дров, щоб протопити охолонулу піч.

Дрова в печі розгорілися, й звідти смачно запахло вареною картоплею. У Іванка слинка побігла. Це ж мати схопилась удосвіта й наварила картоплі. Мабуть, пішла на цілий день шукати підробітків. А може, подалася до Ковеля, щоб провідати Михайла? Іванко аж образився: чому не розбудила, хіба він менше од неї скучив за братом?

Вже коли навмисне поволі їв картоплю, намислив собі: як повернеться мати, він геть про все її розпитає, особливо про шлях до Ковеля. І завтра встане затемна й гайне до Михайла.

Під піччю почулося вовтузіння, мляве татакапня дзьобів. І ось звідти видибав один лелека, за ним вервечкою виїшли інші. Вони, мов по команді, витягли ший до печі, звідки хвилями илинуло тепло й струмували спокусливі пахоці.

Іванкові картоплина застрягла в горлі. Це ж він об'їдається, а вони геть голодні. Сама шкіра та кістки — відчув, коли переносив лелек до хати... Але ж у них усього піввідра картоплі...

Довго йшов до печі, довго витягав чавунчик. Взяв чотири маленькі картоплини, подав лелекам. Вони зачудовано глянули на незвичну для них їжу, презирнулися, ніби радидись, чи брати її. І дружньо ковтнули картоплю. Ковтнули й тепер уже невідривно дивилися на Іванка. Він дав їм ще по одній. Потім ще...

Не почув, коли рипнули двері. Здригнувся від материного сердитого вигуку:

— О господи! Що ти робиш! Останню картоплю...

— Мамо, я... не хотів... я знаю, що мало картоплі... Але вопи такі охлялі... нещасні...

Мати ударилася в поли.

— Їх нагодуєш, а самі підемо з торбами по селу?

Іванко похилив голову, звічено мовчав. Лелеки, мовби втямивши розмову, тихенько винувато посунули назад у підпіччя.

Тут риннули двері, у хату ступив кощавий поліцай. Одразу зрозумів, що скоїлося, гучно зареготав.

— Ого-го-го! Станні злидні лелек виходжують! Та ви ліпше голови їм поскручуйте і юшку зваріть. І своєму бандитові однесете. Тоді, може, й дозволимо вийти з села,— додав глузливо.

Матір наче батогом шмагоцули. Випросталася рвучко. Погладила Іванка по голові, мовила лагідно:

— Пробач, синку, що висварила. То оцеї ось,— кивнула зневажливо на поліцаю,— не пустив до Ковеля, щоб провідати Михайла, от і сердита я... Молодець, що забрав лелек. Все живе треба рятувати. Хай завжди в тебе буде добре серце!

Поліцай вирячив очі.

— Якась прицюцькувата сім'я. Тьху! — І почвалав із хати.

Мати обняла Іванка. З її очей закапали пекучі сльози.

— Нічого, синку, загляне сонце і в наше віконце...

Ясного, пронизливо прозорого весняного дня Іванко широко розчинив двері. Лелеки аж схитнулися од свіжого повітря, що хлинуло в хату. А потім кинулися надвір. Станцювали якийсь свій радісний танець і рвучко змахнули крилами, поплинули в блакитному небі.

Іванко з матір'ю стояли посеред двору. І їм було так випогоджено, так святково на душі...

2

Іванко пас теличку на узліссі. Сонце пекло немилосердно, віщуючи грозу, гедзі доймали. А ще теличка норувилася — все прагла заскочити в перестигле жито багатія-осадника Терешка. Таж він прибі'є її й Іванка, коли побачить потраву. Он па тім краю великого лану сам-один люто вимахує, мов шаблею, блискучою косою. Село страйкує, жодна людина не згодилася піти працювати до куркуля.

Раптом Терешко випростався, приклав долоню до лоба. Іванко і собі повернув голову до клинця соснового лісу, що

врізався у поле. І йому перехопило подих: звідти прудко бігли його брат Степан і ще якийсь незнайомий чоловік, за ними розбокувато гналися поліцаї, вигукуючи брудні лайки. Степан і чоловік з розгону вскочили у високе жито, потопули в ньому, не встиг Терешко й кроку ступити, щоб перегородити їм шлях, тільки косу погрозливо підняв. А поліцаєм перегородив. До Іванка долинув його крик:

— Стійте! Не смійте толочити мені лан! Я вашому начальникові поскаржуся!

Поліцаї зупинилися на хвилю, про щось перемовилися з Терешком. І той одступив убік. А поліцаї подалися оточувати лан.

— Швидше, швидше, братку! — вигукнув Іванко.

Це ж варто їм перескочити жито та перетнути шлях, як вони опиняться в густих кущах. А звідти до села рукою подати. Спробуй знайти їх у селі...

Але два поліцаї встигли раніше до кущів. І коли Степан з чоловіком звелися на краю лану, щоб переметнутися через шлях, поліцаї наставили на них гвинтівки. Вони знову пірнули в жито...

Поліцаї звідусюди облягли втікачів. Вони кладали за творами гвинтівки, горлали:

— Виходь! Все одно живцем піймаємо вас!

Іванко мало не плакав. Аж бив себе кулаками по голові й не міг придумати, як допомогти братові.

Один із переслідувачів, мабуть старший, підійшов до осадника Терешка, показав йому сірники, щось мовив. Той заперечно покрутив головою. Поліцай узяв його за груди. Осадник мляво кивнув. До Іванка долинули поліцаєві слова:

— За все заплатимо...

Іванко похолов. Що вони збираються робити? Як погрозливо чорніють сірники в поліцаєвих руках...

Старший поліцай вигукнув якусь команду, і за кілька хвилин з усіх боків заструмували в небо сизі дими.

Висушене сонцем жито палахкотіло, мов порох. Червоні язички з пожадливым хрускотом їли лан, неблаганно наближаючись до середини. Поліцаї зловтішно горлали:

— Як не здастесь самовільно — підсмажимо, мов свиней.

А втікачі не подавали голосу. Наче не було їх у житі.

У Іванка голова стуманіла від розпуки. Що діяти?..

І враз аж підскочив на місці. А коли вскочити в жито й вискочити прудко? Просто під їхні очі... Вони не розберуться, що то хлопчина, поженуться гуртом. А Степан з чоловіком майнуть у інший бік...

Хитнувся вперед, а ноги ніби приросли до землі. Блища-

ли поліцейські багнети, спина бралася кригою, вуха вочевидь чули посвист прудної кулі...

І тут на повен зріст звівся Степан, поволі рушив до поліцаїв. Ті аж руки потирали від задоволення, чекали його. Степан трохи не дійшов до них, зупинився, одмахуючись від диму, який огортав його. І несподівано чимдуж кинувся до відкритого поля. Поліцаї отетеріли на мить, а потім хортами кинулися попід палаючим ланом за ним. Навіть ті, що стояли під лісом. Степан затулив обличчя руками й проскочив вал вогню — сорочка віхтем на ньому зайнялася. І знову зупинився. Поліцаї, хекаючи широко розкритими ротами, бігли до нього. Степан зірвав із себе палаючу сорочку й раптом метнувся назад, у вогонь. Пролетів крізь нього і помчав до лісу, куди вже ховався його товариш. Забухкали постріли. Пізно. Втікачів прикрили густі зелені шати.

Іванко безсило сів на землю. По його щоках текли сльози. Радості й сорому. Радості, що врятувався Степан, і сорому за себе. Та він боягуз... найостанніший у світі боягуз... Як тепер гляне у вічі братові?..

А теличка смирно стояла поруч і ніжно лизала його білявого чуба, мовби заспокоювала.

3

Село ще спало. Додивлялися останні сні притрушені лагідною зеленню кущі, втомлено дрімали згорблені хати, глибоко пасунули кронн-бріли високі берести. Навіть чутливий очерет склав шорсткі листки.

А озеро уже прокинулося. Світилося живим сріблом, котило по своєму чистому виду прохолодні пасма туману.

Іванко, вмившись, прихилився до великого шкарубкого каменя й застиг із широко розплющеними очима. Боявся навіть голосно дихати, аби не сполохати ранкової урочистої тиші. Озеро дивилося на нього добрими сивими очима, і від того погляду Іванкові аж тісно стало в грудях...

Затріщав хмиз під квапливими кроками. Хлопчик здригнувся, озирнувся.

Мати.

Відколи Михайла забрали до тюрми, втратила вона спокій. А ще як відвідала його в Ковелі та побачила знуцання катів над арештантами... Лець упізнала сина — такий змучений та змарнілий... І за Степаном стежать поліцаї. Прокинеться вона вночі й біжить до хліва, де сплять Степан та Іванко, мацає, чи є вони. Іноді до ранку просидить біля них, гірко шепоче: «Для чого ж я породила вас, сини мої?»

Мати підійшла, мовчки стала поруч Іванка. І собі задивилася на озеро. М'яка задума поійняла її обличчя.

Звідкись прилинув легенький вітерець. Стріпнувся, сухо зашарудів очерет. Забриніла висока торішня травина. А озеро поволі набиралося чистої сині. От-от сонце визирне з-за шпичакуватого обр'ю. Бач, які довжелезні променисті руки простягло...

Іванко крадькома зиркнув на матір. Невже не пустить? Сьогодні ж Перше травня. Всі його друзі, напевне, будуть на майдані...

Мати повернула голову. Тихо сказала:

— Ходімо додому. Поснідаєте з Степаном. До речі, там я вам білі сорочки приготувала. Свято ж таке...— Обхопила синову голову шорсткими руками.— Ой, бережіться, дітоньки мої!

На майдані — людське вировисько. Усі в святковому вбранні, на білих сорочках і кофтах жаріють червоні стрічки. Дивно й незвично людям отак вільно зібратися просто в центрі села. Не одні очі час від часу тривожко зиркають на постерунок. А він — німий, похмурий, тільки вікна зловісно блискотять...

Що готується там?.. Але хіба подумкають поліцаї таку силу? Повний-повнісінький майдан, аж у бічні вулички розхлюпується патови.

Іванко з хлопцями всюди устиг побувати. І всюди однакові розмови: про свято, про єдність трудівників, яка покладе край злуццям поліцаїв та визиску багатіїв...

— Товариші! — параз гучно й свіжо зрипув над майданом молодий схвилюваний голос.

Затихли розмови, пісні, жарти. Всі повернулися до шкільного ганку. Там стояв Степан Васюта. В одній руці він міцно тримав червоного прапора.

Дехто на майдані аж очі протер: чи не ввижається? Щоб отак спокійно стояв на ганку, звідки промовляли тільки сільське начальство та поліцаї, промовляли бундючно й зверхньо, стояв їхній односелець, простий хлопець Степан Васюта. Та ще й із червоним прапором у руці...

— Товариші! — зміцнілим голосом повторив Степан.— Зараз ми всі підемо до села Волошки. Там буде святковий мітинг. Хай живе свято всіх трудящих — Перше травня!

— Хай живе! — стоголосо відгукнувся майдан.

Вишикувалися в довгу колону. Рушили.

Степан із прапором крокував попереду. Його щільно оточили товариші.

Але Іванко все ж пробився через їхнє кільце, легенько смикнув брата за рукав. Той обернувся, насупив брови.

— Ти чого тут? Ану давай усередину колони. Всяке може бути...

— Степанку,— прохально мовив Іванко,— дай потриматися за прапор. Хоч одним пальцем...

Братові брови розгладилися. Він скупно всміхнувся.

— Потримайся.

Іванко обережно взявся за гладеньке древко. І йому здалося, що з прапора в нього заструменіло щось сильне, бентежне...

Степан легенько зняв його руку з древка.

— Досить, братику. Ще не раз буде прапор у твоїх руках. Такий рід у нас, Іванку!

Іванко зазирнув у братові заклопотані очі.

— Я піду... Але що ж мені робити в колоні? Просто йти?

Степан хитнув головою.

— От непосидючий у мене брат, хлопці,— глянув на своїх товаришів. Ті добродушно засміялися. Але видно було — Степан задоволений такою настирливістю Іванка.— Гаразд, дам тобі завдання. Збери своїх товаришів, і дивіться, щоб не підкралися зненацька поліцаї. Скоро ж ліс починається. Помітиш щось підозріле — тричі свисни.

— Добре! — вигукнув Іванко. І тільки смуга за ним лягла.

Уже вкотре оббігаючи колону, помітив батька й матір. Бентежно скалатнулося серце — це ж уся їхня сім'я вийшла на першотравневу демонстрацію! Але не підступив до них: почнуть розпитувати, чого гасає тут. Брехати він не вміє, а скаже правду — стривожаться, гляди, припнуть до себе...

Поліцаї не стали робити засідки в лісі. Вони похмурою вервечкою перетнули шлях у розлогій долині, брудно темніли на тлі ніжно-зеленого весняного поля...

Поволі опадали пісні, розмови. Насторожена тиша огорпула колону.

Зупинився Степан із прапором.

Наперед виступив начальник поліції. У його руді — записаний револьвер.

— Розійдись! — верескнув.— Стріляти будемо!

Натовп застиг щільною стіною. Сотні очей гнівно пекли поліцаїв.

Знову злетіла вгору пісня. Могутня, грізна. Аж схитнулася шеренга.

Іванко з хлопцями в цей час був у кінці колони,— щось підозріле шелестіло в кущах: чи не причаїлися там поліцаї?.. Шаснули в кущі — а звідти як дремене заець!.. Примчали в голову колони, коли начальник поліції різко змахнув рукою. Просто в людей глянули чорні дула гвинтівок.

Іванко на хвилюку очі приплющив: так сліпуче блищали багнети, хоча сонце сховалося за велику синю хмару. Як отоді, на узліссі, коли палахкотів лан жита... І, мов тоді, його поги враз приросли до землі...

Наледь додибав до прапора. Вхопився за нього обіруч. І поволі одірвалися ноги від клейкої землі...

Іванко незчувся, як перелетів до шеренги поліцаїв. Ухопився за ствол, повис на гвинтівці. Багнет опустився донизу. Скрикнув:

— Хлопці, до мене!

Багнети загрузли в землі. Хитнувся, розгубився стрій поліцаїв.

Начальник поліції спинився від злості, вимахував револьвером.

— Бомби! Кидайте бомби! — зарепетував.

Пролупало кілька вибухів. Ядучий газ ліз у очі, вичавлював потоки сліз... Дехто не витримав, подався вбік.

І тут знову піднісся над патовном високий напружений голос:

— Товариші! Не хиліть голови перед катами! Ніхто не зможе перешкодити нам святкувати Перше травня! З нами мільйони трудівників усього світу! Гучніше пісню, товариші!

І чистим громом загриміла над весняним полем пролетарська пісня:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн...

Поліцаї круками шугнули на Степана та його товаришів. Але люди заслонили їх. І поки поліцаї пробивалися через цей пругкий живий мур, Степан і його друзі вже бігли до лісу. Іванко був з ними.

Вже коли ускочили під зелені густі шати, Степан притяг до себе брата, розкуйовдив йому чуба.

— Диви, який одчаюга! Молодець! — І злегка смикнув за вухо. — Але надалі щоб не ліз у пекло, чуєш?

— Чую. — І обома руками обійняв брата.

4

Ніч тиха, тепла. Гудуть хрущі, переносячи від хати до хати погожі сні. Спить село, мовби не було недавно справжньої веремії.

А Параска Васюта ось уже кілька ночей не може заснути. Тільки зімкне повіки, як хтозна-звідки з'являються перед нею поліцаї. То заміряються багнетом на Іванка, то хапають за руки Степана, то крадуться городом до хати з запаленими віхтями... Кинеться злякано, дух звести не може...

Після демонстрації мовби оскраженіли поліцаї. Бігали по дворах, хапали учасників походу... Крик і плач стояв над селом. А до Васют бодай би один заглянув. Ніби й не бачили, як ніс Степан червоного прапора, як закликав людей до непокори, заводив бунтарську пісню...

Боліло материне серце, віщувало біду. І Адам, її чоловік, не міг знайти собі місця. Курив безперестану, тинявся по двору неприкаяно, зітхав...

А Степан був веселий, збуджений.

— Чуєте, мамо й тату,— сказав якось, повернувшись із своїх вечірніх походеньок,— про нашу демонстрацію вже у Львові й навіть у Варшаві знають! Нагнали панам страху!

Мати скрушно хитала головою.

— Заховався б ти десь, синку. Вони не простять...

— Не посміють, мамо. Поліцаї тепер нас бояться. Та й ми можемо відсіч дати! — потряс кулаками.

Іванку, що пильно дослухався до цієї розмови, її собі стис кулаки. Еге, куди їм до Степанових... Та все одно, хай лиш спробує поліцаї пальцем зачепити брата — шулікою на нього впаде...

Укотре матері привиділися поліцаї: вони безгучно розчиняли ворота. Обережно встала з полу, щоб не розбудити Іванка, пішла надвір. Іванко цієї ночі теж спав неспокійно. Так просився увечері, щоб пустила його почувати з батьком і братом у хліві! Не пустила — травневі ночі ще прохолодні. Тоді він узявся сторожувати біля напільного вікна. Там і зморили його дрімки, довелося матері роздягати сонного та вкладати у постіль.

Видибала до воріт, визирнула на вулицю. Нікого. Сіла на струхлявілу колоду. Вона посидить тут, пильнуватиме сон чоловіка й сина від недобрих людей, яких і людьми назвати язик не повертається...

Вигулькнув місяць із примарних хмар, щедро накидав срібла на німуючу вулицю та й знову сховався. Десь обізвався цвіркун, заходився заспокійливо пересипати з торбинки в торбинку дзвінки камінчики... Тепла п'яťма липне до повік, хилить голову...

Щось лягнуло біля хліва. Раз, удруге...

Зринув зойк і процав.

Мовби вітром змело з матері сон. Метнулася на зойк.
Світало. Та коли Параска глянула на поріг хліва, у неї
в очах потемніло.

Там лежав Адам у калюжі крові...

Мов сновида, побрела в хлів.

— Степане, синку,— прошепотіла спеченими губами,—
глянь, що зробили нелюди з твоїм батьком...

А Степан мовчить, усміхається застигло... Припала до
синових грудей. Там павіки зупинилося серце...

* * *

Звістка про кривавий злочин поліції хутко облетіла се-
ло, полинула в сусідні. До подвір'я Васют потекли людські
ріки. Боєм і гнівом палали серця. З рук у руки передава-
ли полум'яну листівку Центрального Комітету Комуністич-
ної партії Західної України.

«Товариші!

Вночі чотирма револьверними пострілами був застреле-
ний секретар районного комітету комсомолу Степан Васюта.
Щоб позбутися свідків, убито і його батька — селянина-ре-
волюціонера Адама Васюту...

Товариші! Всі як один повстаньмо проти тиранів, ро-
зіб'ємо злих і ненажерливих гнобителів!

Слава пам'яті Васют!

Хай живе Комуністична партія Західної України! Хай
живе революція!»

Три дні хата Васют була оточена пескінченим людським
морем. Нічого не могли вдіяти поліцаї. Тут і пісня народи-
лася про Васют. Сувора, мужня, як їхнє життя.

Ой, у селі Уховецькому сталася повпна:

Там убили вражі кати батька та ще й сина.

Ой, у четвер опівночі кати їх бадали,

А з п'ятниці на суботу прийшли й повбивали.

5

Іванко ходить до школи.

Хотів було кинути її після смерті батька і Степана. І від
злості на поліцаїв, і від злиднів. Неймовірно важко стало
жити. Поліцаї допікають. Знову перевернули все в хаті, ви-
кидали подушки надвір, просто у гній. Забрали збіжжя.
Якось поліцай замахнувся на матір прикладом. Іванко вче-

пився йому в горло. Мало не застрелив тоді хлопця оскаженілий поліцай...

Отоді й заявив Іванко:

— Піду на заробітки.

Мати скорботно подивилася на нього, мов на маленького, погладила по голові:

— Синку, таж батьків і братів заповіт тобі — вчитися. Батько так мріяв, щоб усі ви повиростали грамотними, добрими, чесними.

Іванко ходить до школи. І щодень кладе йому мати до торбини печену картоплину чи млинець. І книжки він має. То Степанові товариші-комсомольці потурбувалися. Як не наглядають за хатою Васют поліцаї, хлопці все одно тихцем пробіраються. Одного ранку восени мати вийшла падвір і не впізнала город: хтось уночі викопав картоплю і перепосив у погріб. Вночі підкинули під хату клуночок збіжжя... Якось Параска таки підстерегла рятівників, запросила до хати, пригостила чим могла. Вони ж і підручники принесли Іванкові.

Нелегко в школі Іванкові. Вигнали старого доброго вчителя, котрий так цікаво розповідав про моря й гори, небо і планети, вчив поважати людину. Прислали нового, молодого й сердитого. Як хоче, знущається з учнів. Раз у раз свистить у його руці лінійка. Особливо дістається Іванкові. Зве його вчитель «більшовицьким щеням», б'є лінійкою, смікає за вуха, дає щиглі, аж іскри в очах скачуть...

Якось причепився до хлопця, що зайшов до класу в постолах. Почав обзивати «брудним бидлом», якому місце в хліві, а тоді накинувся з кулаками. На гамір зазирнув до класу підшилий піп, прийшов на поміч учителеві... Геть побитого, майже непритомного викинули хлопця в капаву біля школи...

Тут і знайшла його мати — люди переказали, що сталося з Іванком. Вела побитого додому, кропила дорогу гіркими сльозами. А в нього очі — сухі, пекучі. Шепочуть скривавлені вуста:

— Я вас усім відомщу. І за себе, і за батька, і за Степана...

* * *

У церкві — повно людей. Горять кіптяво свічки, тьмяно блищать ікони. А ось і піп з'явився. Важко виходить, ледь несе своє черево. В очах — сива каламуть. Мабуть, уже смик-

нув оковитої. Надувся, почервонів, і церкву заповнив рикаючий бас.

Несподівано з темного кутка шугонуло під купол щось чорне й велике. Залопотіло крильми, закружляло, мов мара.

— Нечиста сила! — заволав хтось злякано, і люди кинулись до дверей. Невдовзі церква спорожніла.

Іванко вистрибцем біг додому. То він піймав крука, припіс у церкву й пустив.

6

Повернувся з тюрми Михайло. Худющий, марний, але бадьорий. Аж посвітлішало в хаті. Мати не знає, де посадити сина, чим пригостити. Іванко крутиться біля брата, зазирає йому в очі. Так кортить поговорити негайно з Михайлом, розповісти йому про переполох у церкві, про те, як палякав ката-вчителя: накинув фуфайку на голову, засів у куцах, коли той повертався в сутінках із школи, вискочив нагло, завив по-вовчому... Як тікав учитель! Аж п'ятами потилицю діставав! Та що той переляк! От коли б Михайло дав йому нагана. Бач, як кишенья відстовбурчується: не інакше, там наган схований...

Але хіба зверненн на себе братову увагу! То мати прилипла до цього. А потім його товариші надійшли, повна хата набралася. Обіімають, радіють, розпитують павперебій, як там папів притиснули в Ковелі, що комсомольцям тут далі робити...

Лише наступного дня, коли Михайло взяв Іванка з собою на базар у Ковель, зміг нарешті погомоніти з братом. Рушили вони на базар, щоб купити конячину. Гроші на неї зібрали Михайлові товариші...

Брат уважно вислухав Іванкову гарячковиту сповідь. І прохання — дати паган хоча б на півдня. Глибоко заглянув у очі, сказав серйозно:

— От що, братику, твої бої ще попереду. Це не іграшка — паган. Важке діло — революційна боротьба, не всім під силу... Дорогою ціною ми платимо за неї. Он наша сім'я двома життями заплатила... Як витримало материне серце?.. Отже, моє тобі завдання: бережи матір, допомагай їй у всьому. Один ти при ній...

— А ти? — вихопилося в Іванка. — Казав же учора — хазайством займуся...

Михайло задумливо подивився вдаль, де блакитне небо пастромлювалося на шпичакуватий ліс.

— Моя доля, як казав Іван Франко, — проти рожна перти, проти хвиль плисти...

Невдовзі хтось вивісив на стовпах край шляху червоні прапори. Глупої ночі невідомі випустили з постерунка заарештованих, ще й зброю вкрали. У двори часто залітали білми метеликами листівки...

Михайло хіба іноді почував удома. Повертався вдосвіта, мовчки лягав спати... -

* * *

Спадало лагідне літнє надвечір'я. П'янку й чомусь журно пахла квітуюча липа, в гущині якої повільно літали бджоли і збирали нектар.

Іванко з матір'ю кидали коняці вже прив'ялу траву, що її вдень нагосив Михайло та склав у хліві. Взяла мати навильник трави й застигла — щось біліє. Нагнулася спроквола, але перший був біля знахідки Іванко.

— Листівки! — здушено скрикнув і сполохано оглянувся. Наче нікого не видно.

Але Михайло, котрий сидів за ворітьми на колоді й курив, визираючи когось, почув. Хутко зайшов у хлів.

— Твої? — спитала мати, хоча могла не питати.

— Мої, — схитнув головою Михайло.

— Сичку, дай мені одну, прочитаю. І жінкам розкажу, коли на посидецьки зберемося. Вони ж майже поспілє неграмотні.

Михайло озвався не одразу. Довго тер лоба.

— Гаразд, беріть. Тут правда про визиски над простими людьми, заклик до боротьби за краще життя.

— А може, я кілька візьму? Ітиму та й лишу тихенько в дворі якомусь... Чого тобі, сину, після тої гиблої тюрми ночами по селу крастися, здоров'я збавляти?..

Михайло ніжно подивився на матір, його очі заблищали.

— Ой, мамо, мамо, яка ви в нас! Та кращої в світі немає... Але вже я сам якийсь... З вашим здоров'ям ще по селу ходити...

Іванко аж підскочив на місці.

— Справді, чого вам, мамо, ноги бити, втомлюватися? Ви ж слабі... А я... в мене, гляньте, мамо, глянть, Михайле, які в мене ноги! За годину все село облітають!

Ту ніч назавжди запам'ятав Іванко. Мов на крилах, гасав по селу, тихцем опускаючи за тини листівки. А наостанок прокрався до постерунка й слиною приліпив листівку до вікна.

Коли, втомлений, повертався додому, то ще здалеку помітив біля воріт матірину напружену постать...

Темної вітряної ночі, яка скрадає кроки, нечутно підійшли до хати поліцаї. А Михайло щойно повернувся зі своїх походеньок, мляво вечеряв за столом.

Вибили двері, накинулися на Михайла...

7

Осіннього ранку, що сонно, неохоче розкліплював повіки, вже укотре, відколи забрали Михайла до тюрми, загрюкали в двері. Мати й Іванко, зітхаючи, пішли відчиняти. Знову дідько несе поліцаїв. Знову доскіпуватимуться чи не втік «бандит» з тюрми чи не заходили його товариші... Перевернуть все у хаті й почвалають геть. Така команда начальника поліції — не давати сім'ї Васют жодного спокійного дня.

Але тепер поліцай був один. Він тільки ступив на поріг. Вигукнув:

— Збирайся негайно! Ідзь до постерунка! Там на тебе чекає начальник із Ковеля!

Параска стала бліда як стіна. Це ж од самого імені того ката людей брали дрижаки... Та що вдієш. Стала поволі одягатися. Іванко учепився за рукав:

— Я з вами. Я вас саму не пущу!

Спробувала заспокійливо всміхнутися:

— Не бійся за мене, мабуть, звичайна перевірка.

Іванко недовго всидів у хаті. Так було гнітко на душі, аж сльози набігли на очі. А ще коли мовби хтось проказав Михайловим голосом: «Бережи матір. Один ти при ній...»

Не біг — стривоженим птахом летів до постерунка. І вже здалеку вчув болісні зойки. З розгону кинувся в розчинені двері. Й скотився назад по східцях, витурений грубою міцною рукою. Коли підвівся, побачив поліцає. Той вишкірився:

— Зараз одержиш свою матір...

Вона вийшла заточуючись, тримаючись руками за стіну, але високо несучи скривавлену голову. Іванко підхопив її обіруч, насилу стримуючи сльози. Не побачать його сліз знущальники.

Вже коли вибралися на свою вулицю, мати ледве мовила стиха:

— Допевнялися, кого я знаю з Михайлових товаришів, де нині вони. Не сказала я їм нічого...

Заспули пізно, — Іванко, щоб бодай трохи розрадити ма-

тір, читав їй гарні вірші з книжки, яку дав йому на день шкільний товариш — Олесь, брат його дружив із Степаном. Дав, полохливо озираючись: ту книжку якось переправили із Радянської України. Написав її Павло Тичина, і були в ній палкі вірші про боротьбу з гнобителями, про нове життя, де весело гудуть трактори на полях, їх мріє водити дівчина Олесь, вільно ідуть вулицями з прапорами, в багряних галстуках «збільшовиченої ери піонери»... Мати слухала уважно, кивала головою, і видно було, що вона вдумується у кожне почуте слово.

Десь за північ тихо забриніла шибка. Іванко хутко сховав книжку за пазуху.

Та замість тривоги в хату ступила радість. Зайшов материн брат Трохим, секретар підпільного окружного партії. Іванко ледве упізнав дядька, бо ж бачив востаннє років зо два тому. А ще дядькове обличчя густо закущила чорна борода.

— Що, пебоже, схожий я на дідька болотяного, еге? — сміявся дядько, притискаючи до себе Іванка. Підморгнув: — Це щоб вороги боялися, од самого мого вигляду тікали геть.

Іванко теж усміхався. Завжди дядько Трохим був жар-тупом. Та й, мабуть, досі вважає Іванка маленьким. Хіба ж він не розуміє, що борода для того, аби важко було впізнати дядька. Дядько Трохим давно в підпіллі, за ним полює поліція.

Доки мати насипала дядькові борщу, він передав привіт від Михайла, розповів, що він там міцно тримається, навіть організував підпільний гурток. Настрій у нього бадьорий, просив не журитися. Потім дістав з кипені цукерку, подав Іванкові.

— Ось тобі гостинець від брата.

І хоча Іванко знав, що це може Михайло дістати цукерку в тюрмі, однак тепла хвиля покотилася в грудях, коли взяв її. Мовби відчув у ній тепло Михайлової руки.

Вже коли дядько Трохим став прощатися, мати раптом схвилювано сказала:

— Трохиме, я можу бути з вами?

Дядько аж зупинився на порозі.

— Як? Хіба ти не з нами? Бач, сьогодні звучалися з тебе поліцаї, а ти хоча б слово їм! І таких синів-революціонерів виховала!

Мати помовчала хвилю й сказала твердо:

— Я хочу зовсім бути з вами. Хочу стати комуністкою.

Дядько Трохим ступив крок до матері, рвучко обійняв її.

— Спасибі, сестро. Завтра ж розглянемо твою заяву.

Пиши.

І мерщій обернувся — чи не дослухається з полу до їхньої розмови Іванко, чи справді вже спить? А він тихо лежав, одвернувшись до стіни, чув усе.

І так гордо й лячно чомусь було за матір...

* * *

Ішли селом безгучно — наче дві тіні ступали по стежці, сторожко крутячи головами. Але все ж не бачили третьої тіні — Іванка.

Правда, він скрадався звіддалік, просто липнучи до тпів. Навіть коли його босі ноги безжально шмагала крошва, не ахкав, тільки до болю закушував губу.

Коли ступили в ліс, мати й дядько Трохим відчували себе вільніше, загомоніли. Тут Іванко й наблизився, крався майже поруч. Бо верхівками дерев котився вітер, зривав жовте листя, і воно глушило кроки. Але й кроків матері та дядька Трохима теж не чути було. І коли вони замовкали, розпука охоплювала Іванка: це ж він сам-один лишився глупої ночі серед глухого безкрайого лісу... Рвонув уперед і мало не зіткнувся з дядьком Трохимом, який зупинився, щоб запалити цигарку...

Не знав тоді Іванко, що через багато років стане ліс його рідним домом. І в лісі зустріне він свій останній світанок...

Вибилися до галявини, на якій горіло певелпке багаття. Круг нього сиділи чоловіки й про щось пеголосно, але запально розмовляли. Дядько Трохим пугукнув, йому так само відповіли. І він разом з матір'ю вийшов до вогнища. А Іванко принишк під густою ялиною. Відхилив гілляку, щоб усе видно було.

Після коротких розпитів, як дісталися, всі знову сіли. Залягла тиша. Іванко й дихати перестав.

Звівся дядько Трохим. Встала мати. Гучно й урочисто лунає дядьків голос.

— Товариші! До нас зверпулася з заявою про прийом у партію Параска Варфоломійвна Васюта... Параско Варфоломійвна, ви знаєте, що то за партія, до якої ви бажаєте вступити?

Мати мовчить. У Іванка терпне в грудях: невже не відповідь?

— Це партія моїх синів, мого брата й усіх бідняків,— нарешті лунає її схвильований голос.

— Чи розумієте ви, що чекає вас на цьому шляху?

— Так. Те, що й мого Михайла...

— Обіцяєте ви не шкодувати своїх сил і навіть життя заради великої мети партії?

— Обіцяю!

— Хто за те, щоб Параску Варфоломіївну Васюту прийняти до Комуністичної партії Західної України?

Дружно звелися руки.

Тут уже ніщо не втримало Іванка під ялиною. Вилетів на галяву, повис на шиї в матері. Вона аж сахнулася від несподіванки:

— Звідки ти, Іванку? Хто тобі дозволив?

— Хіба був би я вашим сином, якби пропустив отаке?..

Іванко радісно глянув у материні очі.

З дерев опадало листя, червоно кружляло над галявиною.

8

Вересень 1939 року видався теплий, лагідний. Золотилися під спокійним сонцем стерні, достигали на городах гарбузи, на блідо-голубому небі неспішно пропливали легкі хмарки.

А людські душі були чорно захмарені. На Польщу напали фашисти. Над селом з ревінням промчали чорнохресті літаки, подзьобали кулями хати й вулиці. Мовби вимерло село — люди поховалися в погребах.

Лише поліцаї не всиділи у схованках. Невдовзі після «гостин» фашистських літаків почувся їхній лемент. Хоча як тримала мати за поли, Іванко все ж вислизнув з погреба й городами подався до постерунка. Поліцаї квапливо накидали на вози майно і голосно сперечалися, куди їхати. Хтось один несміло показав на схід. Йому хутко затушили рота:

— Звідти червоні йдуть... Треба на захід, до німців.

Іванко мерщій вернувся додому. Виліз на хлів, задивився удалеч. Не видно. Але начебто долинув низький тягучий гул.

Тільки курява знялася під Іванковими ногами. По дорозі заскочив до Олеса, забрав його із собою.

Вигулькнули далеченько за село, вмостилися на оброслому мохом теплому валуні, вп'ялися очима в шлях, що губився в далекому лісі.

Довго сиділи мовчки, аж доки сонце не схилилося до обрію. Спохмурнів сосняк, звідкись війнув прохолодний вітерець. А червоних усе не було.

— Ге, ми так до зими можемо просидіти, а їх усе не буде,— зайорвав на камені Олесь.— Та й чого вони до нас заїздитимуть, що їм тут робити? Поліцаї дременули, з ким вони воюватимуть?

Іванко й собі похнюпився. Справді, червоним пічого робити в Уховецьку... І скинувся: як то пічого? А людям показатися! Їх же так чекають!

Сонце сховалося за лісом, і хлопці, розчаровані, рушили додому. Та не ступили й ста кроків, як позаду кресонуло яскраве світло. Коли притьма обернулися, воно просто засліпило їх. А слідом за світлом долинув гуркіт мотора, він швидко наближався. Хутко присіли за кущем.

Та ось машина вже поруч хлопців. Різко зупинилася. З кабіни визирнув чоловік, звелів комусь:

— Старшипа Сліпенко, візьміть двох бійців і розвідайте, що там у селі...

Червоні! Гучно і радісно скалатнулося Іванкове серце. Мовби вітром віддухало його із схованки.

— Нащо розвідувати? — дзвінко вигукнув.— Там усі наші. Так вас чекають!

А другого дня село стрясли могутнім гуркотом радянські танки. Всі люди виспали на головну вулицю, де урочисто їхали визволителі — посланці великого Радянського Союзу.

Стоголосо гомонів майдан. Ніколи не чув Уховецьк такого радісного гомону. Та коли червоний командир підвів руку, навкруги стихло в одну мить.

— Дорогі брати й сестри! Сьогодні у вас і у нас велике свято. Український народ воз'єднався в одній Радянській державі. На пам'ять про нашу давню жадану зустріч даруємо вам бюст вождя трудящих всього світу Володимира Ілліча Леніна!

Мов одні груди, схвильовано охнув майдан.

І коли на людей мудро й лагідно глянув Володимир Ілліч, знялася буря оплесків.

Іванко пробрався крізь патовп до бюста. Він обережно простягнув руку, щоб доторкнутися до Леніна, коли раптом почув такий рідний голос:

— Чого це з братом не здоровгаєшся?

— Михайле! — скрикнув Іванко і обняв брата.— Звідки ти?

— Звідти, де вже немає,— розчулено казав Михайло.— Якраз на свято потрапив. А де ж це наша мати?

А вона вже біжить, розкинувши руки, мов чайка крила.

Коли треба було мовити вдячне слово визволителям, усі голови повернулися до Михайла.

— Дорогі наші товариші! Ми довго чекали цього дня і

хочемо сказати вам, що наші серця сповнені великої любові до радянського народу, до Комуністичної партії і Червоної Армії, які визволили нас від знущань і злиднів. Тепер перед нами відкритий шлях до щасливого життя. Від щирого серця спасибі вам, брати!

— Спасибі! — одлунив майдан.

Вели Михайла додому за руки, мов маленького хлопчика. І він не перечив, тільки усміхався ніяково. Та ось матір мовби хтось штовхнув зненацька. Спитала злякано:

— Сянку, що це у тебе з рукою? Чи не поламали не-люди в тюрмі?

Михайло легенько вивільнив свою руку з матеріної, заховав глибоко в кишеню й бадьоро сказав:

— Що ви, мамо, вигадуйте? Просто подряпався об терен, коли додому квапився. А є капуста, наварили?

— Наварили, — кивнула мати, заспокоюючись.

Вже пізніше, коли повернуться односельці, які були з Михайлом у тюрмі, розкажуть вони, як готував Михайло повстання, як ішов у перших рядах при штурмі воріт. Немало загинуло, а Михайла поранило в руку. І такі здолали мури й поліцейські багнети, вирвалися на волю.

9

Просто посеред двору колишнього постерунка стоїть стіл під червоною скатертиною. За ним сидить Михайло із ручкою, на столі біліє аркуш паперу. Іванко крутиться звіддалік. Він би охоче вмовився поруч брата — місця на осло-пі вистачить, але не наважується. Бо ж не просто його брат сидить за тим урочистим столом, — він голова недавно створеного колгоспу.

За ворітьми юрмляться люди. Чоловіки димлять цигарками, а жінки стиха перешіптуються. Михайло мовчки, вичікувально дивиться на них, куточки його вуст ледь здригаються в усміхові. Він добре розуміє своїх односельців. Адже стільки всіляких нісенітниць натуркали їм у голови польська влада та поліцаї: і що в колгоспах їдять з одного казана, і що дітей відбирають та висилають у Сибір... Нелегко їм випхати все оце геть з голови, а ще важче відвести ко-рову й коня до спільного хліва... Тож і не квапить Михайло дядьків та тіток. І не говорить нині нічого, бо ж цілех два тижні агітував разом із комуністами та комсомольцями за артіль, розповідав про життя в Радянському Союзі. Ківо

привозили, просто на білій стіні школи показували. Сиділи, роззявивши роти...

Але все одно нелегко переступити межу між новим і старим світом.

Нарешті відважується перший — батько Олесь. Іде по волі по низькому, пожухлому споришеві, наче по грузькому болоту. А підійшовши, говорить так, наче слова з себе сокирою вирубуює:

— Пиши мене. Ще пиши: дружина, двоє дітей, кінь і телиця... Чекай, не все — півень і десятеро курей...

Згадка про півня викликає сміх, трохи знімає напруження. Ще один дядько рушає...

Вертаються додому в сутінках. Михайло втомлений, замислений, а Іванко горобчиком скаче навколо нього, обурюється:

— І чого ви такі... забарні? Як воли... Скільки про нове життя слухали, кіно дивилися... Хіба ж нове життя не краще? От упертюхи!

Михайло тре лоба.

— Звичайно, краще. Але волинському селянинові стільки перепадало від усіляких панів, стільки його обдирали та обдурювали, що він уже і в добро не вірить... Це ж не дитяча чиста душа...

Дитяча душа, дитяча душа... Іванко аж у долоні плеснув.

— Ти чого? — здивувався Михайло.

Ох, як кортіло Іванкові признатись, яка чудова думка з'явилася у нього в голові! Але ще рано, хай це буде його тасмшцею...

— Та... просто так... Слухай, братику, а ти не дав би мені на деякий час журнали й газети з контори?

— Хочеш дома прочитати без поспіху? Гм, розумієш, люди весь час заходять, дивляться, читають, хто вміє. Навочна агітація, розумієш? І ти частіше заходь, сідай до газет та журналів...

— Я-то заходив і заходитиму. А інші діти? Хіба вони втоптали стежку до контори? Та й чи пустять їх... От хочу показати їм усі ті газети та журнали...

Михайло кивнув:

— Гаразд. Візьми частину. Тільки на один день!

Наступного ранку Іванко приніс чималий пакунок до школи. І після уроків весь клас лишився, щоб подивитися та почитати радянські журнали й газети. Лише Гриць Гоничук хотів було тихенько дременути (вони недавно купили лошицю й так доглядали її, навіть почували в хліві), але його втримав за рукав Олесь. І новий учитель, Панас Захарович, що приїхав з Радянської України, також zostався.

Він сам зачитав кілька матеріалів, а ще чимало розповів про життя в Радянському Союзі. Зачаровано дивилися діти на фотографії піонерських таборів на блакитних морях, на високі шкільні будинки з великими блискучими вікнами, на опашно вдягнених піонерів з яскравими галстуками на грудях...

— Все це буде у вас, невдовзі обов'язково буде, — казав Панас Захарович, і дитячі очі збуджено блищали...

За кілька днів Іванко ніби між іншим спитав Михайла:

— Як там, записуються в колгосп?

— Потроху, — кивнув брат. — Здивував мене Гнат Гоничук. Гадав я: ще з рік обійматиметься зі своєю лошицею... Коли це заходить у двір. Я очі витріщив од здивування. А він махає рукою: «Малий мій напосівся, просто осою в очі лізе: поступай та поступай, хочу в піонерському таборі побувати... І ще там багато всячини про ті колгоспи розказував. Видно, новий учитель їм багато попарозповідав... Бачу — таки може бути добре нашим дітям за цієї влади. А Гриць же в нас один лишився, решта померли... То коли дітям буде гарно, чого ж нам, старим, комизитися? Для них живемо...» Чи не твоя це робота, братику? — примружився Михайло.

Іванко ледь стримав задоволену усмішку.

— Та... хтозна... Всі нині про нове життя балакають...

Чого це він буде вихвалитися? У них, Васют, рід такий — добрий, гордий і стриманий...

10

Все літо 1940 року Іванко провів у полі. Бо ж хіба може вилежуватися в садку брат голови колгоспу, депутата Верховної Ради СРСР! Так, виявили люди Михайлові високе довір'я й честь — послали своїм депутатом у Москву. Стільки цікавого розповів він, повернувшись із столиці! А ще понавозив багато подарунків. Іванкові — справжню піонерську форму.

Хлопець ходив з матір'ю на прополку, возив у поле холодну воду з колодязя... Коли почалися жнива, перевозив снопи до молотарки.

Приємно їхати достиглим жнив'яним полем. Сухо шелестить жито, ніби просить під косу, поміж тонких стебелець ніжно голубіють сокирки, вбирають очі яскравою синню волопки. Піднадьомкають ситі перепели, грають у високості на сонячних срібних струпах жайворони...

Тут почувалося легко, привільно, мрійно. Іванко дивиться на далекий обрій, і йому виважаються міста, про які написано в книжках. Дуже кортить Іванкові побувати в тих містах, пожити у будинку, де вода сама тече вгору, поїздити на трамваї, поїсти, кажуть, солодшого від меду морозива... І все це можна здійснити нині, аби добре вчився. А він вчиться добре... Але в місті він би не лишився, повернувся б додому. Бо ніде в світі немає такого рідного поля, такого лагідного озера і густого лісу...

Повертався додому, коли сонце розпалювало на заході оранжеві нежаркі багаття. На поле падали довгі тіні жнивирів, мовби люди за день виростили од напруженої праці. Іванкова тінь також далеченько сягала...

Коли ж уляглася в полях золотава запашна курява, коли дзвінко відструменіло зерно в комору, Михайло поставив на подвір'ї того ж стола, що й при прийомі до колгоспу. Сів за нього разом з рахівником, розіклали на червоній скатертині папери.

— Ану, мотнись з хлопцями по селу, — попрохав Іванка, — клич людей хліб на трудодні одержувати.

— Так ти ж попереджував на зборах, — сказав для чогось Іванко, а в самого ноги вже зривалися бігти.

— Мотнись, мотнись, — махнув рукою рахівник. — Ми своїх людей знаємо.

І справді, навіть після довгих запитань — хлопці не шкодували голосів — повільно сходилися колгоспники до комори. Гомоніли:

— Аж не віриться, що тебе припрошують одержувати зароблене. Було, йдеш до осадника по свою кривавицю, то за гони шапку скидаєш. Вдарши лобом об замкнені ворота, даремно кляччиш — наче не чує твого голосу. А набриднеш — собацору випустить... Боки під тином одлежиш, доки викине за ворота клуночок... Ще й дякувати мусиш...

Михайло з рахівником слухали ті перемови, дивилися на мішечки під руками дядьків і змовницьки переморгувалися.

Першим назвали Гната Гонищука. Він підступив не-сміло, розв'язав мішечок, мовляв, сипте.

Тут Михайло й рахівник вже голосно засміялися.

— Та ви що, дядьку Гнате? — плеснув у долоні Михайло. — Хіба влізе сюди три сотні кілограмів?

У Гната видовжилося обличчя.

— Які три сотні? Не, тут щось не те... Може, ви мені чуже приписали?

Решта колгоспників теж недовірливо презиралися, стривожилися. Хтось гукнув:

— Ану зачитай, скільки вам належить!

Михайло зачитав. Тепер по натовпу вітром пройшов зляканий шепіт. Щоб отак багато заробила людина на полі та біля худоби?

Наперед вийшов колгоспний пастух. Помахуючи від збудження батоном, він заявив:

— Ми тут порадилися й кажемо — не братимемо!

— Та ви що? — схопився Михайло. — Це ж Радянська влада вам платить, а не осадник. Чесно платить, бо ви ж її рідні діти!

Пастух вернувся до гурту, погомонів з людьми. І знову своєї:

— Ти, Михайле, такий, як і ми, гречкосій, однак од землі одірвався, бо по тюрмах тебе тягали. Не розумієш, видно, як буде потім, коли виявиться, що треба назад зерно із засків вигрібати... Може, ти і твій рахівник десь у ошибку впали...

— Та ми цілу ніч за обрахунками сиділи! — образився Михайло.

— Ото й видно, що впочі, — загаморів натовп. — Посидьте ще вдень при світлі, а ми завтра прийдемо...

Михайло і рахівник тільки руками розводили, сидячи в порожньому дворі. Справді, сміх і гріх. Люди своє, працею зароблене, не хочуть брати!

— А коли взяти сурму в школі й засурмити? — вихопився Іванко. — Побачите — вернуться, думатимуть, що на збори кшчете.

— Гм, щось у цьому є, — підвів вказівного пальця Михайло. — Тільки зробимо трохи інакше. Давай згукни сюди дітей колгоспників, принесіть зі школи сурму, а прапор колгоспний візьмете. Будете розвозити зерно. Ти за старшого, ясно?

— Ясно! — радісно вигукнув Іванко.

— А що, твоя правда, братику, — тепло глянув на нього Михайло. — Це ж яке свято для людей сьогодні: уперше за свою вільну працю одержують сповна зароблене! А ми подумалися: ходіть, люди, з мішками, несіть їх на горбі! Ану, Павле, — до рахівника, — давай і правлінців підключимо...

Коли гучно залунала сурма біля двору Гната Гонищука, він притьма вискочив на вулицю. І оторопів. А Гриць весело гукає йому з хури:

— Тату, розчиняйте ворота, приймайте хліб і гостей!

Гнат глянув на хлопців, і йому на очі набігли сльози.

— Таки ж, мабуть, Михайло не помилився... — І, одвернувшись, нишком перехрестився, прошепотів: — Господи, не дай, щоб оце мені приснилося... Видно, буде у нас гарне життя!..

Іванко зірвався з ліжка від страшеного гуркоту. Такого гуркоту він не чув навіть у горобині ночі, коли здавалося, що блискавиці й грім розколюють небо і воно важкими шматками падає на землю. Вискочив притьма надвір, і його охопив жах: у полі червоно палали жита. А ще ж учора вони з Михайлом не могли намилуватися врожаєм...

Глянув угору й не впізнав такого затишного, рідного неба. По ньому шуліками шугали чорнохресті літаки, безжально кидаючи бомби на село, на людей, на лани... Покидали й полетіли на захід, у Німеччину...

Іванко й мати німо стояли серед двору й відчували, що сьогоднішній ранок мовби чорною косою одрізав від них мирне, щасливе життя...

Під вечір забіг Михайло. Зразу й не впізнали його — був уже у військовій формі. Мати зойкнула:

— Синку, ти туди, в пекло?..

Михайло спробував заспокійливо усміхнутися.

— Та... це невідомо. Просто форму дали на всяк випадок. А от вам треба негайно виїздити в тил.

— Як же це так? — склала мати руки на грудях. — Невже не зупинять їх?

— Зупинять, — твердо сказав Михайло. — Ми зупинимо, мамо... Не вперше нам ставати на біч проти скажених ворогів, і цього разу здолаємо. Але ж зпенацька напали... Пробачте, рушати доведеться негайно. Он уже машина під'їздить. Візьміть два клумаки, і все...

Машина квапливо засигналила, мовби прагнула швидше вирватися з цього пожариська, а материні й Іванкові очі все тяглися до Михайлової постаті біля воріт, до старенької згорбленої хати, де стільки всякого було пережито. Чи ж повернуться до неї?..

У Ковелі сіли в ешелон. Їм пощастило: як не пікірували жовтопузі «юнкерси», кидаючи бомби, однак прямо не влучили, і ешелон уперто повз уперед, посічений осколками, словнений зойків поранених... Вже на Чернігівщині попала бомба просто в паровоз і рознесла на шмаття його й ближні вагони.

Іванко з матір'ю далі рушили пішки.

Коли прибилися до Орла, зайшли в поруйноване місто, то почули страшну звістку: німці перетнули всі шляхи на схід.

Що робити? Довго неприкаяно блукали по місту, аж дочки не прийняла їх на околиці жінка, яка жила в почорні-

лому дерев'яному будиночку. Хоча в неї було восьмеро дітей.

Спершу ніяково було Парасці Варфоломійвні й Іванкові — адже прибилися сюди з порожніми руками. Продукти поїли дорогою, а одержу міняли на харчі — і тепер ні того, ні другого. Та тітка Нюра і її діти виявилися такими щирими й привітними, що за кілька днів мати й син відчували себе в тісному будиночку наче в рідній хаті.

А жити ставало все суужніше. Німці безжально обдирали людей. Встановили комендантську годину, раз у раз влаштовували облави. Почалися розстріли... Голод охопив місто... Якось тітка Нюра принесла з базару звістку, що за Орлом у полі лишилася невикопаною картопля. Її вже прихопив мороз, але їсти можна. Іванко мовчки одягнувся, узяв стареньке простирадло, щоб замаскуватися в засніженому полі — німці й поліцаї стріляють без попередження... Мати нічого не сказала проти, тільки погладила сина тремтячою рукою по щоці.

Вже коли сторожко вибирався за місто, помітив якусь маленьку зігнуту постать позад себе. Присів за руйною. І зітхнув полегшено: та це ж Настя, донька тітки Нюри. Гримнув на неї — мовляв, чого причепилася? А вона дивиться сірими випуватими очима:

— Та тобі самому сумно буде серед поля. І я краще за тебе вмію копати картоплю.

Ну що ти їй скажеш?

А коли треба було виділити когось із родини на примусові польові роботи, інакше загрожувала тюрма, Іванко зголосився. Косив пшеницю й тихцем вимолочував зерно в стерню. Возив зерно на склад і скидав потай мішки людям...

Одного вечора повернувся додому збуджений. Походив по хаті й підсів до матері. Глянув на неї такими лагідними, але й рішучими васютинськими очима.

— Мамо, німці порозвішували накази, щоб люди допомагали партизанів. Отже, є вони в лісах! Вирішив я шукати партизанів... Зрозумійте, мамо, не можу я сидіти в хаті, коли фашисти топчуть нашу землю! Хочу, як Михайло, випити гадів! Пробачте, мамо, настав і мій час. Мені уже ж майже шістнадцять років!

Похололо материне серце. Ох, як кортіло їй вхопити сила обіруч, умовити лишитися, не пустити... Один жеостався він при ній... Та вона тільки витерла різком хустки пекучу сльозину й мовила тихо:

— Будь, сивку, обережний, не лізь задарма під кулі... Останнього ж тебе відпускаю... Коли що, не переживу...

А як пірнув у морозну темряву, раптом його обхопили гарячі руки, і почув хлопець Настив шепіт:

— Чекатиму тебе, Іванку!

Партизанів Іванко відшукав у лісі на шостий день, коли, здавалося, промерз до самих кісток.

Пішов син і як у воду впавав. Хоча б одну звістку подав. Та ні, долинають звістки: то злетіла в повітря електростанція, то зник у лісі загін есесівців, то погуркотів під укїс ешелон... Гордістю повниться материне серце й терпне від страху.

12

Іванко блукав між чорних, обгорілих після недавнього ворожого нальоту сосон і відчував, як пащить його обличчя. Від сорому. Чому ж так сталося, що він, вважайте, до свідчення підривник — вже два ешелони звалив — цього разу дав маху?..

Укотре згадує минулу ніч.

Вони довго, дуже довго повзли до будки залізничної охорони. Після відлиги підморозило, й сніг узявся крижаною кіркою, яка лунко хрумтіла при найменшому порухові. Довелося по черзі повзти попереду, руками обережно знімати її, прокладаючи шлях ренті. Ось уже до будки лишилосядесь із двісті кроків. І тут долинула звідти журлива мелодія, вона просто брала за серце. Аж зупинилися на хвильку. Петро Анікєєв стиха вилаявся. Це ж треба, щоб німцеві перед смертю забаглося пограти на губній гармошці... Тєпер повзли швидше, бо ж звуки гармошки глушили для фашистів зовнішні шерехи, але мовби якась вага лягла па душу, ятрила її...

Коли зовсім близько підібралися до будки, командир групи Анікєєв помахом руки звелів Іванкові прибрати вартового, котрий стояв спиною до них. Іванко схопився, одним стрибком опинився біля цімця, замахнувся фішкою... Враз вартовий рвучко обернувся. І на його обличчі Іванко побачив звичайну людську посмішку... Його руку наче хто перехопив у розмахові. А німець голосно скрикнув, миттю звів автомат... Хльоснула черга — то стріляв Анікєєв, — вартовий звалився кулем. Кинули гранату в будку, де вже гукали «аяярм» решта охоронців, і чимдуж подалися до лісу. Де вже тепер закладати міну під колію, коли паробили, як

каже Анікєєв, шебєху на всю округу. Ось-ось примчить дрезина з фашистами...

Верталися мовчки, без жодного докору. Та краще вони б вилаяли Іванка, може, легше стало б. І от тепер він неприкаяно блукав у лісі...

Важка рука лягла на плече. Не обертаючись, відчув — Анікєєв. У їхнього командира рука важка, як молот. Бо ж до війни був ковалем. Іванко зіщулювся.

— Нічого, — досить переживати, — сказав Анікєєв. — Шкода, звичайно, що прогавили такий ешелон, але на наш вік ще вистачить... Ми ж усі люди, Іване, пас ніхто не вчив людей убивати, фашисти змусили...

— Та я... я... — палко заговорив Іванко, — більше ніколи так...

— Вірю, — перебив його командир. — А тепер ходімо в землянку, там у нас гість із Чернігівщини, від наших побратимів. Щось йому прізвище твоє знайоме...

Іванко йшов і здвигував плечима. Нікого не знав на Чернігівщині, — як мипали її, то в кілька сіл заходили, але ні з ким це знайомились.

Спустився в землянку. З-за столу звівся височенний білявий чоловік. Пильно оглянув Іванка й згріб його в обійми. Іванко тільки ошелешено кліпав очима: піколи не бачив цього чоловіка.

Чоловік однуєтив його, весело сказав:

— Що, дивуєшся, чого це незнайомиць тобі кістки ламає? Та як же не порадіти, побачивши неждано брата свого друга Михайла Васюти?

Михайло? Іванко так і сів на окоренок, що правив за табуретку. На Чернігівщині? Як потрапив аж сюди?

Чоловік прочитав у очах його німе запитання.

— Еге, Михайло тут, у з'єднанні Попудренка, взводом командус. Та ще й як командує! Оце буде йому радість, коли про тебе розповім! Засвітиться весь. Він часто тебе й матір згадує. Як паляже на нього туга за вами, кличе мене: «Семене, апу давай заспіваємо «Летіла зозуля через мою хату».

— А він... здоровий?.. Не поранило його? — од хвилювання у Іванка голос зривався.

— Ні, здоровий, — махнув рукою Семен. — Михайла куля не бере — боїться. Одчайдух він! Хіба іноді на шинелі зло зжене — уже вся в дірках.

Довго гомоніли вони з Семеном. Він розповів, що Михайло був відкликаний з Волині до Києва. Звідти розсилав запити у всі кінці, розшукуючи сім'ю. Марпо. І писав заяви у райвійськкомат, щоб відправили на фронт. А його посла-

ли в Саратовську область на важливий об'єкт. Та він добився свого — став курсантом артилерійського училища. По закінченні училища попросився в групу, яка відлітала до партизанського з'єднання прославленого командира Олексія Федоровича Федорова, що збиралося в рейд по тилах ворога. Але запізнився на кілька днів — з'єднання вже вирушило в дорогу. І Михайло став партизаном загону Попудренка, який лишився в чернігівських лісах. Його поставили командиром взводу.

— Любимо ми його, чортяку, — м'яко казав Семен.

Паступного дня розвідники принесли з Орла тривожну звістку — фашисти готують облаву. Підпільник, який працює у фашистів, особливо просив передати, що бургомістр нахвалявся повісити Параску Васюту, якщо її син не повернеться додому... Хтось підний доніс, куди пішов Іванко.

Іванко аж па обличчі зчорнів. Хапався за автомат і безсило опускав руки. Хіба ж виведеш матір із міста, де повно німців і поліцаїв? Та й коли б удалося таке, то фашисти пометяться на сім'ї тітки Нюри. Що робити?

Семен, почувши про таку загрозу матері Іванка, зняв із себе рюкзак, — він уже збирався в далеку дорогу, — покружелев по земляці, морщачи лоба. І рішуче рушив до командира.

* * *

На небі вільно вигойдувався ясний, ніби із блискітками снігу, місяць. А в хаті тітки Нюри наче темна хмара осіла. І каганчик не може розігнати її. Якщо завтра Іванко не з'явиться додому, то їх усіх арештують. Це вигавкав сьогодні поліцаї.

Параз місяць заступили чотири постаті. Вони йшли безтурботно, хоча давно вже була комендантська година. Крізь вікно долинула німецька гаркава мова. Гучно стукнуло й завмерло материне серце...

Першим ступив до хати бургомістр. Одразу памацав поглядом Параску, шарпнув її за рукав.

— Що, не повернувся з лісу твій виродок? — просичав. — Не хитай головою, знаємо точно — він там. Он за ним спеціально офіцер приїхав, — шанобливо глянув на високого пімця. — Тоді ти замість нього загойдаєшся на телефонному стовпі.

Параска міцно прикусила губу.

А бургомістр уже заміряється важким кулаком.

І тут сталося несподіване.

Високий німецький офіцер підвів руку з паличкою й щосили вдарив нею бургомистра по голові. Той аж присів від болю й подиву. А офіцер узяв його за комір, підняв угору, мов шкодливого kota, і чистісінькою українською мовою сказав:

— Щоб ти, падлюко, забув дорогу до цього дому. Інакше й під землею знайдемо і голову зніmemo...

Повернувся до геть здивованої Параски Варфоломіївни.

— Ну, а тепер здрастуйте, — подав руку, всміхнувся тепло. — Ми — друзі ваших синів. Привіт вам од них великий!..

Іванко проводжав Семена аж до останніх партизанських застав і все дякував за порятунок матері.

— Чого там! — махав той рукою. — Велике діло — обвести павколо пальця тупого німецького блюдолизана, коли біля нього є наш чоловік та німецьку мову знаєш... Ти краще подумай, що Михайлові передати.

— Та я ось напшасав, — простягнув Іванко папірця.

Семен відсторонив його руку.

— Запам'ятай, хлопче: розвідники усе в голові посять. Може, коли й сам цього пелегного хліба спробуєш...

13

Німа тиша залягла довкруг, і не віриться, що за якись триста кроків розкинулося чимале містечко Тупичів, де більше двохсот пімців і поліцаїв, озброєних автоматами, кулеметами, мінометами. Оп зловісно чорніють дзоти...

Михайло зі своїм взводом лежить на південній околиці містечка, в хащах черемхи, що вже викинула клейкі листочки, і вони так солодко-духмяно пахнуть. Наче у них в Уховецьку, над озером. І Михайлові до болю виразно бачиться їхнє розлоге спокійне озеро, схилена над ним черемха, покинута понура хата. Мовби обручем стискає серце. Що це з ним сьогодні? Коли завидна лягли поспати перед важкою операцією, батько приснився. Наче прийшов у землянку, сів у головах і мовчить... Потім він розтанув, натомість з'явилася мати, піжно погладила волосся... Уві сні схопився, озирнувся гарячковито — немає матері... Метнувся з землянки — може, вона там. І мало не зіткнувся з Іванком. Хотів обняти брата, а той відступає, каже щось безмовно. «Іванку, що з тобою? Це ж я, Михайло!» — скрикує зранено. І від того крику врешті остаточно прокинувся, ніяково оглянувся: чи ніхто не чув того зойку...

Стріпує головою, щоб прогнати спогад про сон, пахиле гілку черемхи, жадібно нюхає. «Ех, закінчиться війна, повернемося всі додому, то кругом хати посадимо черемху...»

А тиша став все напруженішою. Хоча б вартові перегукнулися. Ох, тут щось не так. Чи не пронюхали фашисти про їхній штурм Тупичева?

Хоча б уже швидше давали сигнал атаки!

Та коли червоно пронизала передсвітанкову пільму ракета, Тупичів, як і раніше, пімував. Отже, фашисти знають про напад... Але вже нічого змінити не можна. Михайло рвучко схопився, а його партизани мовби прилипли до землі. Це ж іти на видиму смерть...

І тоді Михайло на всю силу легень вигукнув, аж черемха здригнулася:

— За Батьківщину! За перемогу! Вперед! Ур-ра!

І, не оглядаючись, кинувся вперед. А за мить тишу розкололи десятки голосів.

Кресонули чергами по дзоту. Він не обзивався. Ще трохи, ще сто метрів паленого бігу, і його можна досягти гранатою. Михайло на ходу дістає ребристу «лимонку». Дорого заплатите ви, гади, за свою витримку! Не знаєте ви ще партизанського патиску!

Яскравий пучок вогню вилітає із дзота. Михайло мовби спиткнувся і похилився до землі. Його підхоплюють. Він шепоче неслухняними губами:

— Липіть... висере...

* * *

Семєн ще здалеку почув грізні гуки бою. Хоча вже падав від втоми,— це ж таку відстань подолав за кілька діб,— однак зібрав усі сили й побіг. Відчув — не простий це бій...

Дістався табору, коли сходило сонце. Постріли стихали. Кинувся до першого ж стрічного партизана, що їхав на коні, роздивляючись прострілену шапку.

— Браток, як там наші?..

Партизан витер розгарячіле чоло, весело підморгнув.

— Рознесли тупичівський гарнізон, як бог черепаху! А взвод Васюти із самого коменданта зробив решето!

— Наших... багато?..

— Є вбиті. Мабуть, якийсь негідник попередив про напад.

— А Михайло Васюта?

— Не знаю. Здається, поранений. Бачив, як на палатці несли його до табору.

Поволі, дуже поволі зайшов Семен до їхньої взводної землянки. Глянув на тапчан — лежить Михайло. Наче спить. Кинувся до друга, припав. І відсахнувся — нерухомо дивляться Михайлові широко відкриті очі..

Згріб із голови шапку, глухо вичавив із себе:

— Пробач, друже, не встиг передати тобі привіт від брата...

14

— Наші йдуть! Наші! — сяючи очима, вскочила у хату Настя.

Як же радісно прозвучали ці слова! Мовби перший весняний грім прогрімів.

Подалися всі до воріт, пильно вдивляються в кожного бійця, шукаючи Іванка. Йдуть та йдуть колопи, приязно усміхаються бійці. А Іванка немає...

Коли вже пройшли війська і вляглася курява на вулиці, забіг до них хлопчина з приміського села, передав записку від Іванка. Придивлялась мати до неї, але сльози затуманили очі. Віддала Насті. Та схопила її обома руками. Іванко писав, що з ним усе гаразд, але навідати їх не може, бо йде добровольцем до Червоної Армії. Завтра виступають. Провисив, коли зможуть, прийти до нього з оцим ось хлопчиною. «Ви, мамо, і Насті скажіть...»

Ніг не чула під собою Параска Варфоломіївна, коли бігла до того села. А Настя все перед неї вихоплювалася. Вискочили на узлісся і побачили Іванка вже у кузові машини. Нестерпляче гули машини, лунали уривчасті команди...

Жадібно вбирала мати сина очима. Зелена мішкувата гімнастерка, пілотка з червоною зіркою, а з-під неї парубочький кучерявий чуб вибивається... Господи, як подорослішав Іванко! Обличчя по-батьківськи широке, міцне, обвітрене. Тільки очі лишилися по-дитячому добрі, лагідні...

Таким назавжди зостався він у материній пам'яті...

* * *

Поволі ставав на ноги приміський колгосп. І Параска Варфоломіївна щодень ходила на роботу. А щовечора — на пошту. Не могла дочекатися, поки поштар до них завітає. І яка ж то була радість, коли приходив трикутничок від Іванка! Несла його додому в долонях, і руки тремтіли: що

там, у трикутничку?.. А Настя визирала на воротах.. Читали листа по кілька разів, доки було видно наспіх написані олівцем літери. А коли вони стиралися, то вже напам'ять знала, що промовляв до неї з далекої страхолюдної війни син.

А од Михайла — жодного рядочка...

Та ось і про нього почула мати.

Зайшов міліціонер і від імені секретаря райкому партії запросив Параску Варфоломійвну на площу.

— Там будуть говорити про вашого сина, — казав це й ховав очі.

У матері похололо всередині. Аби не Настя, не дійшла б до площі.

А там уже чимало людей. Секретар райкому запросив її на трибуну. І почав говорити. Про славу українську рідну Васют, яка все віддавала й віддає для перемоги над фашистами. Про Іванка, котрий був мужнім партизаном, а тепер на фронті нещадно громить ворогів. А Михайло організовував один із перших на Волині колгоспів, був депутатом Верховної Ради СРСР, прекрасним партизанським командиром...

Параску Варфоломійвну наче в груди вдарило оте — був. Накотився пронизливо-гіркий туман, огорнув серце. Тільки й пробилися крізь той туман слова секретаря:

— Посмертно за подвиг при взятті Туничева нагороджений орденом Вітчизняної війни першого ступеня...

І безвільно впала на людські руки...

Лежала незрушно в ліжку, скляним, байдужим поглядом дивилася в стелю. До неї намагалися заговорити Настя, тітка Нюра, а вона мовби нічого не чула...

День лежала, два... десять... місяць... За вікном відбувало літо, ночами вже ходила осінь, обривала листя, шаруділа ним по шибках. Настя і вся її родина доглядали хвору, мов рідну матір, а їй не легшало. Наче важезний чорний камінь ліг на груди. Для чого жити? Для кого? Аби хоч Іванко надіслав листа, може, той камінь зрушив би. Раз у раз питала Настю кволим голосом про листи, а вона кліпала очима, заперечно крутила головою й бігла з хати в якійсь невідкладній справі. А вибігши надвір, росила кофту безгучними сльозами, притискала руки до грудей, де лежав лист від Іванкових товаришів.

Задоволені поверталися розвідники з пошуку. Хоча й ризику було багато, втомилися страшенно, зате панесли на карту розташування батареї важких мінометів, яка сиділа

в печінках усій дивізії. Та ще й «язика» прихопили, єфрейтора, що необачно вийшов надвір. Тільки ж важкий, чортяка, пудів п'ять у ньому, не менше. Узбек Латиф Махмудов, коли йому випадає нести «язика», стиха лається по-своєму й шкочує, що не взяв на фронт віслюка. «Знаєш, Вапа,— це він так називає Іванка,— зовсім малий віслюк, а оцей кабан ніс би, як муху». Іванко усміхається, і всі розвідники усміхаються, уявивши пикатого єфрейтора на віслюку.

Латиф ставиться до Іванка, мов до сина. Йому вже за п'ятдесят, а вдома лишив сина десяти років та ще й сім дочок.

Показував фото. Вся сім'я стоїть застигло, син у центрі, до нього лелека прихилився. Латиф розповів, що малий підібрав покаліченого птаха, вилікував. Випустив, щоб летів далі, а лелека знову до нього вернувся. Так і лишився у них жити.

Розвідники залягли в густому колючому сосняку перед кидком через фронт. Ділили останні сухарі, запивали водою, набиралися сил, оглядаючи балку. Це ж нею вони перебралися через німецькі окопи, нею ж вирішили й вертатися. Балка дуже заболочена, заросла колючим терном, що впивається в тіло. Фашисти не схотіли лізти в неї, тому окопалися на схилах.

Сюди розвідники прослизнули непомітно, може, й назад пощастить... Але треба добре перевірити шлях.

Командир розвідгрупи послав у балку Латифа й Іванка.

Повзли нечутно, мов вужі: уже ж кілька місяців у розвідці, навчилися. Не звертали уваги на твань, на терен, тільки очі берегли. Пильно роздивлялися. Наче немає гітлерівців у балці. І ті, на схилах, не подавали ознак життя. Може, перебралися в інше місце? Навряд. А може, виявили їхні сліди і влаштували засідку?

Повернув голову до Латифа, щоб пошепки сказати про це, й застиг. З обох боків балки на схилах з'явилися темні постаті. Вони спускалися вниз. Машинально нарахував їх двадцять три.

Штовхнув рукою Латифа, але той і сам усе бачив.

Гаряча круговерть думок закрутилася в Іванковій голові. Мерщій кинутися назад? Не розбіжишся по твані та між терном. Відповісти не встигнуть... Загаїтися? Темно, хоч око виголи, фашистів помітили тільки тому, що ті з'явилися на тлі трохи світлішого неба. А вниз спустилися й наче розтанули в п'їтмі. Лише куці стиха шарудять... «А наші? — наче струмом пронизало Іванка.— Вони почекають

трохи й, не діждавшись нас, рушать самі. Просто на засідку...»

Отже, лишається одне — прийняти бій і попередити своїх.

Нахилився до Лати́фа, щоб сказати йому про тяжку необхідність. І враз перед його очима наче вишикла фотокартка Лати́фової сім'ї з лелекою... Іванко прошепотів:

— Відповзай назад, передай нашим, що тут засідка. Хай шукають інше місце для переходу...

— А ти? — відсахнувся Лати́ф.

— Я прикрию.

— Ні, я з тобою!

Іванко в темряві знайшов його руку, потис її. Сказав:

— Рушай, ніколи розбалакувати. Лиши мені гранату...

Хотів ще вишепотіти: «Дітям своїм привіт передай. І матері моїй напиши», — але не встиг. Просто перед ним на повен зріст звівся німець. Іванко патис на спусковий гачок автомата...

15

Того листа Настя не ховала, мерці́й принесла Парасці Варфоломіївні. Вона стрепенулася, очима спитала — від Іванка?

— Ні, але знаєте, від кого? З Уховецька!

Писали її односельці. З болем розповідали, як позначалися фашисти над селом і людьми, як зруйнували колгосп. І прохали: «Доки наш голова, твій син Михайло, воює, вертайся, Варфоломіївно, додому та берися за арті́ль. Не потаїмо — важко тобі буде, але не бійся, гуртом усе здолаємо. Приїзди і наречену Іванкову бери. Спасибі їй, написала пам, де ти та що з тобою...»

Довго лежала мовчки Параска Варфоломіївна. Настя кинулася було до неї, щоб послухати серце. Легенько відсторонила її.

— Допоможи, дочко, встати. Годі мені валятися та скорботою загонити себе на той світ.

Поволі звелася з постелі, видибала надвір. Сіла на лавочці, жадібно вдихаючи осіннє повітря, настояєне на опаломо листі та перших морозах. Глянула на Настю.

— Поїдеш зі мною?

— Поїду... мамо...

— Тоді давай, дочко, отого листа, що ти його від мене ховаєш. Поплачемо разом за Іванком...

Приголомшена, стояла Параска Варфоломіївна на майдані свого рідного села. Дивилася й не впізнавала Уховецька.

Темне згарище на місці контори. Вирви од бомб і снарядів на вулицях, на городах. Навіть розкішні липи навколо майдану позрубували фашисти... Поля забур'янені...

Хтось легенько торкнув за плече. Обернулася — Тетяна, подруга ще з дитячих літ, ота, що писала листа. Обнялися, розплакалися. Тут із дворів почали визирати люди, потяглися до Параски Варфоломіївни.

Щиро раділи їй, з надією дивилися на неї. Та відчула Параска Варфоломіївна — непевність і зневіра в їхніх очах.

— Що у вас тут діється? — спитала Тетяну.

Та зіщулилася.

— Зле, Параско. Людей мало, усього четверо колей масмо та два плуги. Бачила ж, коли йшла із станції, — ще озимини не посіяли... І бандерівці іноді наскакують із лісу... Страшні, як звірі... Досі не масмо голови колгоспу: ніхто не наважується в такий час брати на шию того хомута... Вважай, подруго, немає у нас колгоспу...

Поволі оглинула натовп, що зібрався навколо неї.

І раптом відчула погляд ще кількох очей. Вони дивилися з сивого, за давнього туману, дивилися жагуче, суворо й вимогливо. То були очі Адама, Степана, Михайла, Іванка...

Параска Варфоломіївна рвучко зняла хустку, хоча було прохолодно й від озера тягло вільгістю. І сказала твердо:

— Будемо знову гуртуватися. Є Радянська влада — завжди будуть колгоспи. А нечисть із лісів виженуть і виметуть на смітник. І ми допоможемо... Ходімо до мене в хату, влаштуємо збори.

Той перший рік після повернення в Уховецьк закарбувався на її обличчі глибокими зморшками. Важко було не ймовірно. Іноді людям самим доводилося впрягатись у плуг. Жменями збирали зерно для сівби. Агітувала заляканих бандерівцями, підбадьорювала. Викривала їхніх посібників у селі. Не раз бандити погрожували їй розправою, одного разу в останню мить встигла вискочити через вікно... Іноді руки безсило опускалися. Тоді витягала із скрині фотографії синів, дивилася на них, уголос радилася, мов із живими. І витирала слюзи, знову ставала рішучою й енергійною Варфоломіївпою...

Хоч як закручувала робота, однак вибирала часину, щоб

заскочити до школи. Гладила хлоп'ячі непокірні тубчики, шепотіла:

— Синочки мої дорогі...

А коли взяла у свої зашкарублі долоні перше, ще тепле зерно нового врожаю, уперше за війну всміхнулася...

17

Поїзд із Москви прийшов удосвіта, і Параска Варфоломіївна не стала чекати підводи, поволі пішла пішки. Озирала високі сизі жита, що вже викидали колос, слухала, як пробують голоси жайворонки...

На майдані постояла трохи й повернула до озера.

У голові ще було тісно від столичних вражень. Спершу прикинуло, навіть злякано сиділа на сесії Верховної Ради СРСР серед кращих людей країни. Хто вона? Проста жінка з далекого волинського села, і колгосп її ще тільки в колодочки вбивається... Та згодом познайомилася з депутатами, зріднилася. І з Оленою Хобтою, і з Марком Озерним... Які то сердечні, розумні й прості люди!

Озеро зустріло її свіжим ранковим подихом, солодкими пахощами черемхи.

Прихилилася до каменя, покращеного іскристою росою, обсианого білими пелюстками. З усіх боків її огорнула м'яка прозора тиша.

— Сипи мої, синочки дорогі,— шепечуть материні уста.— Якби ви могли побачити життя наше, свою матір... Я ж так просила вас, синочки,— бережіться...

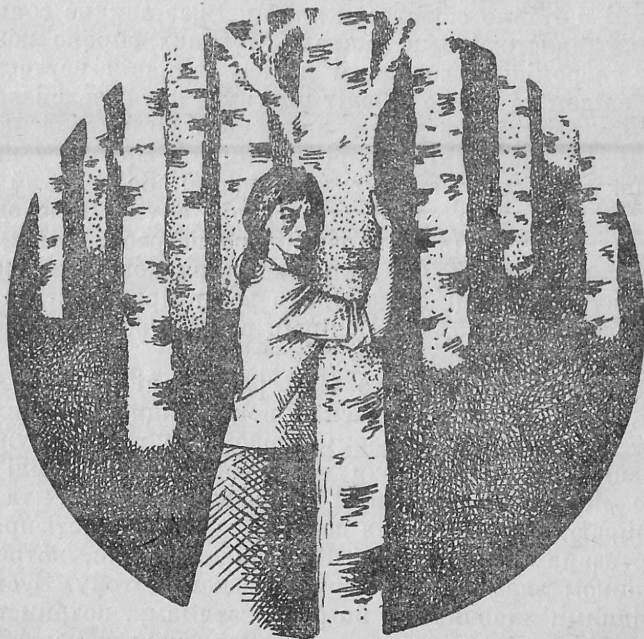
Сипле й сипле черемха на материну білу голову білі пелюстки.

А над озером велике червоне сонце печотно стеле по чистій воді тремтливі червоні стяги...

ЮСТИНА БЕРЕЗА

Повість

Люблю весною їздити на Волинь.

І — боюся.

Аж голова хмеліє, наче в молодості, коли бачиш у повітому блакитним серпанком лісі цибатого проліска чи високо піднесену на тонькому стовбурці бузково-рожеву голівку сопу — вона мовби плаває в повітрі, що дрижить від пташиного співу. А он перші листочки жадібно визирають на світ, розкривши від подиву ніжні зелені ротики... Видзвонюють сичички у маленькі ясні дзвоники, навіть вороги пробують пом'якшити свої згублені за довгу немилосердну зиму голоси. На одталій землі, де навіть гострі хвоїчки гнуться, мовби торішня трава, ласкаво жебоняють струмки...

Ідеши по лісові й п'янієш від весни...

Та раптом де не вродиться вітер, тривожно загудуть сосни, глухо, потайно обізвуться ялини. Враз зникне сонце, зачоренане білясто-сірими хмарами, і з них сипоне колючим снігом упереміш з холодним дощем. Мерцієй вертаєшся з лісу, а слідом за тобою з боліт посухнуть ядучі зеленаво-жовті тумани, осядуть на землю, закутають міста, села на кілька днів так, що нічні ліхтарі безпомічно мріють у них...

Отоді й кортить мені втекти з Волині. Бо набутий ще за війни ревматизм (в час фашистської окупації доводилося ховатися від поліцаїв та карателів по погребах, ямах, одного разу ми з матір'ю та меншою сестричкою пересиджували облогу в копанці по коліпа в воді) прокидається й заходжується нещадно, мов поліцай, викручувати суглоби, лизати шорстким язиком серце...

Тої весни вже далекого 1967 року мені діставалось, як піколи. Ясні дні чергувалися з непроглядно туманними, з туману то цвіркало студеним дощем, то густо кружеляли пластівці снігу, утворюючи на переволоженій землі брудно-біле місиво. По тій каші й брѳохавсь я по селах та по лісах, збираючи матеріал для документальної повісті про юного партизана часу Великої Вітчизняної війни, котрий був розвідником знаменитого партизанського загону. Зустрічався з рідними хлопчини, з його побратимами, котрим пощастило виїліти на війні, виїздив на місця партизанських стоянок. І все ближчим ставав мені цей простий селянський хлопчак, здавалося, аж рідним. А коли мати його тремтя-

чими руками дістала із скрині синову сорочку в бурих краплинах крові — автоматна черга гестапівця навхрест проиизала хлопця, — я разом з нею гірко заплакав...

Всі ці переживання, крутоверті погоди геть виснажили мене. Вночі кидався, жахався, як снилися фашисти. А то раптом десь за північ несподівано прокидався й до ранку не міг заснути. Удень, за материним висловом, повзав, наче муха по липучці.

І от одного ранку, після майже безсонної ночі в незатишному районному готелі, де до того ж довгенько й бучно гуляли геологи — вони відшукали якусь особливу глину, — з'явилася проста думка: відпочити. Отак відкласти на день блокнота, ручку, перенести зустріч з людьми, що знали хлопчину, на завтра, походити лісом, подихати повітрям, подивитися весну.

Визирнув у заплакане вікно. Хмарно, але хмари несерйозні — легенькі, намітчасті, сонце, ще не визирнувши з-за високого соснового лісу, що звідусіль оточив містечко, уже сотає їх рожевими променями, й здається, що па землю нечутно сиплеться білясто-рожевий пух...

Швидко одягнувся, виклав з кишень блокнот і ручку, навіть маленького олівця кинув на стіл, вийшов з готелю й вузенькою стежкою, що м'яко шавкотіла під ногами, рушив до лісу.

Вже коли ступив під низько навислі соснові гілки, на яких ще де-не-де лежав піздрюватий важкий сніг, ворухнулася остережна думка: чи варто забиватись отак самому в чужий, незнайомий ліс? Правда, місцеві товариші говорили, що останніх бандерівців виловили ще в п'ятдесяті роки. Але все ж не радили самому ходити по лісові. Мовляв, ви їх не знаєте, ще заблудитеся або у болото вскочите...

Та мене мовби спасівська муха вкусила. Піду, й усе. Може, отам, у похмурому, глухому лісі, відчую по-справжньому, що пережив хлопчина, коли, тікаючи від поліцейської погоні, зустрівся з бандерівцями. Адже саме у цьому лісі сталася та пригода, оце вчора мені розповів про неї командир взводу, де був хлопчина. Розводив руками, досі чудувався: як хлопчині вдалося обвести бандерівців навколо пальця й вирватися від них?.. Правда, бандерівців я не зустріну, це точно, але уявити їх можна. Начитавсь я про них, наслухавсь оповідей про їхні криваві злочини донесочучу, одного разу аж все те наснилося, прокинувся від власного крику...

Поволі йшов лісом, роззиравсь, згадував розповідь командира взводу. Еге, майже така місцина, де сталася пригода з хлопцем: сосновий ліс упереміш з ялиновим, глухо, ні-

мо, навіть пташок не чути, під ногами вгинається мох. А оп серед маленької галяви, що раптово вигулькнула з гущавини, хтось курінь поставив — чи не лишився віп з часів війни? Бач, листя на гілках майже обсипалося, хвоя на соснових лапках геть поруділа...

Я неквапно, машинально ступав, а в голові вже почала розгортатися безгучно картина: маленький, обшарпаний хлопчина, відхекуючися, оглядаючися — ще не віриться, що погони відстала, — зупиняється на хвилику. (Я теж зупиняюся). Тягне носом повітря й здригається радо: пахне димом! Мабуть, десь недалеко партизанський загін! Ну, не їхній, так Собесяка чи Сабурова. Ще раз на всяк випадок роззирається — навколо заспокійливо шумить ліс, а димом все дужче пахне... І він покрадця рушає вперед. Он уже долинає голос, хтось по-українськи лає кухаря, що пошкодував солі, борщ, як трава...

Я також ступаю вперед, мене мовби огортає туманом...

Отямлююся від голосу, що явпо лунає не в моїй пам'яті. Протираю очі. Неохоче зникає з мого внутрішнього зору хлопчина, що вже виступав із лісу й помічає курінь на маленькій галявині, а обіч нього — казан на вогнищі... І мої прояснілі очі побачили: за куренем, біля одинокі гінкої берізки, що хтосьна-як потрапила на цю галявину, густо оточену соснами і ялинами, сидить на поваленій сосні людина. Сидить спиною до мене, низько зігнувшись, наче спить, з її стиснутих рук стирчить угору щось довге й чорне...

Я мимоволі присів — так несподівано з'явилася ця людина. Наче ж не було її щойно... Здригнувся — а що коли й досі блукає лісами якийсь геть озвірілий бандит? І ото в його руках гвинтівка...

Роздхившись пильніше й полегшено зітхнув. Не гвинтівка то, а дрючок. І сидить на сосні не чоловік, а жінка. Звів очі вище й здивовано побачив — між гілок берези має зелена хустина...

Звівся було на ноги, щоб рушити до тої жінки, але мене зупинив її тужний голос.

— Юстонько, а небожок твій, Іванко, мене бабунею називає, такий втішний... І тебе б тітонькою назвав... Таке добре дитя... Поль, брат твій, трохи сердиться, що я полишаю його, їду до тебе, доводиться Ірині просити сусідку, щоб Іванка погледіла... Ти, Юстонько, не май на нього обиди: дуже клопітна в Поля служба — клубами відає, а ті завклубами такі лейбаси...

Зворухнулася, одклала дрючок, запорпалась у кишені. Дістала чисту білу шматину, розгорнула її, вийняла фотокартку, підняла вгору.

— Бачиш, який у тебе небожок. Ось як потепліє, то я привезу його до тебе, щоб живого побачила...

Мені стало ще моторішніше, ніж перед цим, коли від несподіванки видалась мені ця жінка бандитом. Аж пересмикнуло всього, мовби нагло пройняло студеним вітром. І мені враз закортіло крутнути й чкурнути звідси. Досить з мене драм і трагедій, ось уже майже два тижні живу ними. Я ж сьогодні відпочиваю. Чи не божевільна ця жінка? Отак серце лісу розмовляти з березою...

Я рвучко підвівся. Під мою ногою лунко тріснула гілка.

Жінка поволи обернулася. Вона зовсім не подивувалась, побачивши мене.

— Здрастуйте, товаришу,— чемно мовила сумним голосом.— Я вам не заважаю своєю розмовою? Пробачте...

— Що ви, що ви? — махнув я рукою.— Це ви мені пробачте. Я випадково забрів сюди — гуляю, відпочиваю, не знав, що ви тут... розмовляєте з кимось...

Жінка легенько всміхнулася.

— Гадаєте, я не при своєму розумові? Та ні, при своєму...

Тужно повела очима по галявині, звела погляд на березу, на якій серед малесенького зеленого листя тріпотіла зелена хустина.

— Отут ось доні моєї, Юстиночки, не стало... Ото коли прийду сюди, то вона вочевидь мені звидиться, ото й балакаю з нею...

Мене мовби морозом обсіпало. Мовчки підступив, сів на сосну поруч із жінкою. Жінка була маленька, сухенька, чимось до болю схожа на мою бабуся. Вона також, коли приходила на могилу свого сина, а мого дядька Василя, котрий загинув при битві за Клів, отак з ним, паче живим, розмовляє. Ще й барвінок на могилі гладить, наче сина по чубові... А в тій могилі мого дядька немає, він потонув, коли перепливав Дніпро. То бабуся з'їздила до річки, пабрала піску з води й поховала його... Рот жінки, мабуть, давно облягли скорботні зморшки. Лише очі на тому вистражданому обличчі сумно-лагідно мріли, мов тихі лісові озерця.

— Вона під час війни загинула? — тихо спитав я.— Чи не була партизанкою?

Жінка обізвалась не одразу.

— Так, при війні,— схитнула головою.— Ох, як тяжко Юстонька загинула!..

Знову подивилася на хустину, вона вже не тріпотіла, обвисла, ніби дослухалася до жінчиної мови.

— Хочете, розкажу про Юстоньку? — несміло глянула на мене жінка.

Я кивнув.

— Я тут недалеко народилася, в Лозовій. Таки ж насправді тої лози було в нас багато — геть вся річка обросла нею, червоною, гнучкою. Всі плели кошики з лози, й ми, діти, ледь зігнувшись на ноги, плели кошики. Возили їх на базари, а бувало, що і з сусідніх сіл самі люди приходили наші кошики купувати.

Сиділа я біля хати на призьбі, плела кошика й заздро дивилася на дітей, котрі до школи шпацірували. Аж ноги дригоніли: так кортіло гайнути за ними... Але не вийшло по-мосму. Дітей у нас було, як курчат у квочки, не годні були прогудуватися, не те що до школи ходити. Мусила я йти до багатія у містечко в няньки.

Жінка приплющила очі, ніби вдивлялася в ту сиву далеч, всміхнулася легенько.

— То була дивна сім'я, більше такої я не звиділа. Сам господар старий, згорблений, злий, а дружина молоденька, мов маківка весняна. Дитинка в них була маленька, та вони паче й не мали її... Все воно на моїх руках, господар хіба іноді глянє та пальцем по щоці проведе. А папі раз на день візьме й поцілує, до грудей і не підпускає, а воно, бідне, ручить її плаття, губками прицмокує, усміхається беззубим ротиком... Вірите, мене мамою вперше назвало, а не папі...

Передихнула, схитнула головою.

— Старший син, від перної папової дружини, той уже до гімназії ходить, серйозний такий, товсті книжки читає. Тільки, видно, якісь не такі книжки брав, бо одного разу не повернувся з гімназії додому. Отоді вперше я бачила, як пан стривожився, навіть перелякався. Схопився за телефон, здвоїв по всіх усюдах, доки не відшукав сина. Тільки не зрадив, а лютий став од того, мов пес на ланцюгу. Через тиждень Олесь вернувся додому. Змарнілий, одяг обчовганий, ніби він на базарі під рундуком спав... А його стріли так, паче він щось украв і продав на тому базарі... Господиня аж погами суче від злості, штовхає чоловіка гострим ліктиком, мовляв, лай свого сина, лай. Мені звеліла вийти до кухні, та я не вийшла, за завісу шмигнула. Цікавість мене брала. І шкода було Олеся — він мене іноді по голові гладив, якось дав чотири цукерки, усміхнувся ласкаво. І ніколи поганим словом не обізвав... Думала одчайдушно — коли бити почнуть, я вискочу і... заверещу що є сили...

Господар зітхнув гучно, паче паровоз на залізниці, надувся й рикнув: «Чого це тобі тюрми закортіло? Хай ті бо-

сяки безштанні бунтують, а ти? Чого тобі не вистачає?» Олесь раптом як схопиться, як блисне очима: «Я хочу, щоб ваші мільйони не гнили в банках, хочу їх оцими ось,— викинув наперед руки,— власними руками роздати тим, хто напрацював їх для вас, а тепер гибіє від голоду, від поліцейських знущань!» Батько його одхитнувся, ошелешено кліпає очима. Тільки й видавив із себе: «Ду-урень!» А господиню мовби гострою голкою вкололи. Підлетіла до Олесья, шипить змією: «Виродок! Власного батька хочеш пограбувати!»

Крутнув Олесь з хати, тільки двері за ним бахнули. Більше я його тут не звиділа. І пан з панєю про нього не згадували. Наче й не було Олесья в їхній сім'ї...

Вибралась я тихенько з-за занавіски й собі подалася на двір. Сіла на лавочці в садку, задумалась тяжко. Мені наче після тої розмови вікна чорним папером позаклеювали в цім домі. Серед білого дня в очу темно стало. Досі я над цим не задумувалась, а тепер наче мене по голові вдарило. Це як же воно на світі ведеться: у мого тата землі — курка перелетить, а діток аж семеро, у нього мільйони в якомусь банку лежать, певно, ґрунту стільки, що за один день не обійдеш, а діток двое, та й ті йому не дуже треба. Що ж воно таке на білім світі робиться?..

Якось намислила собі: піду до того банку, розпитаюся в людей, де він, і попрошу сто злотих — воно й непомітне буде в тім мільйоні. Але Олесь — він підстеріг мене на вулиці, попрохав винести йому одяг і книжки, а ще дати попроситися з маленьким братиком, — насміявся з мого наміру. Мовляв, багатії й копійки добровільно не віддадуть, вони за ті капітали ладні горлянку переґризти. Треба в них забрати силою землю й гроші, заводи і фабрики. Мала тоді я була, мало що второпала, однак Олесеві слова ніби гвіздками в голову забили...

Так от, після тої розмови не можу я жити в багатія, дивитися на нього і на пані не можу. Пищу татуню листи із сльозами навпіл — Олесь навчив мене читати й писати, — прошу, благаю забрати додому. А тато в мене буці, як кремій: сказав слово, ніколи назад не забере. Тому ж багатівві він сказав, як мене у наймички віддавав, що я глядітиму його мале, доки воно до школи не піде. Тож і слухати мене не схотів, ще й обіцяв лозину об мене на цурпалки побити... Спасибі моєму дядькові Микиті, пожалів мене, приїхав, забрав до себе. У нього якраз дружина захворіла, а діток трое, і всі ще малі, горщик з печі не витягнуть.

Жінка зиркнула на мене, спохопилася, винувато-вибачливо мовила:

— Ой, забалакала я вас, товаришу, а, певно ж, масте якісь нагальні клопоти... Ви вже не гнівайтесь на мене, але ж син за день геть стомлюється, невістка в бібліотеці працює, у неї за день стільки людей перед очима переходить, і з кожним поговорити треба, кожному якусь книжку порадити... То коли їм мене слухати? А мені все те перед очима стоїть, аж пече...

— Ви що? Розповідайте! Знаєте,— широко признався,— мені здається, що поруч сидить моя бабуса. Я так люблю її слухати!

Жінка видимо зраділа. Спитала з надією й недовірливо водночас:

— То можна вам і отак, аж із панської Польщі, потягти мову?

— Можна,— підбадьорливо всміхнувся я.

Жінка знову послала очі вдалеч, понад верхівками сосон. Подумала й схитнула головою.

— Та я не буду переповідати вам усе, як жила в дядька. Бо то довго буде. Зразу перекинуся до того дня, коли моя сестра Оксана мене на весілля запросила. Рідна сестра, та виділися ми рідко: то я у наймах у багатія була, то дядькових дітей у далекому селі доглядала, хіба вряди-годи додому виривалася. І старша вона була від мене на п'ять років, не ділилася своїми секретами. Підбігцем квапились я до свого села — кортіло побути на весіллі. А сестра сидить за столом смутна-смутна, наче не заміж виходить, а в могилу збирається самовільно лягти. Вибрала я хвилику, пробралася до Оксани, в очі зазираю, німо питаю, що це з нею. Вона вийшла з-за столу, повела мене за хату. Гірко заплакала. І розказала, що дуже кохас Федора Климуча, уже чус дитину під серцем від нього. А батько наш інак розпорядився — віддає її за Петра в Миляновичі, сама бачил, що він старий парубок, але багатенький — має чотири шмати ґрунту.

Жінка скорботно похилилася.

— Таке було весілля, що і в біблії не прочитаєш про таке. Музики грають, молодь танцює в дворі, аж курява на вулицю плине, а молода слізьми заливається. А під двором стоїть Федір і таких веселих пісень співає! Мороз дере від них...

Вернулася я до дядька. Що не роблю — все у мене з рук падає. Стоїть перед очима Оксанине весілля, ночами сниться сестра... Коли це серед білого дня рипнули ворота, заїхав Петро. Хмурий, як туча осіння. Я так і здригнулася вся, мовби мене колодязною водою облили: щось з Оксаною... Він киває — хвора сильно, просить тебе приїхати. Поїхали

ми. Петро дорогою геть усе розказав мені про їхнє життя, хоча було мені тоді всього шістнадцять рочків, в дочки йому годилася. Допекло чоловікові, а поділитися ні з ким... Стали вони жити після весілля, та не поселилися любов і злагода в хаті. Плаче Оксана за Федором, чоловіка близько до себе не підпускає... Раптом щезне на день чи й два — то до нього бігала. І він, бувало, приходив. Відкрито, ні від кого не таячися. Побачить його Оксана за тином — мовби маківка до сонця розкриється, спалахне червоно. Терпів усе те міцно Петро, бо ж таки кохав її дуже, батькові нашому пороги у хаті стоптав, скільки мішків з борошном перевозив, доки вимолвив дочку. Сам мені о тім тоді чесно признався. Якось, правда, не витримав, замахнувся налігачем. А потім той налігач порубав на шмаття, на колінах просив пробачення в Оксани... Мав одну-єдину надію: народиться дитина, Оксана заклопочеться нею, забуде про Федора.

Жінка махнула рукою.

— Де там! Дитина груди ссе, а вона край воріт стоїть з нею, Федора виглядає... А Федора мовби буряка куди занесла — три місяці вже очей не показує. Хоч їдь та привозь його... То й занедужала Оксана тяжко, не їсть, тільки воду п'є, наче щось їй зсередини палить, не говорить. Оце тільки сьогодні обізвалася до Петра кволим голосом: «Привези мені сестричку Марію».

Виповів мені те Петро, зігнув голову, мало полудрабка не дістав. А мені наче важкий камінь на груди поклали. Схопила батога, давай хльоскати коня, щоб швидше до сестри дістатися...

Побачила я Оксану, і в мене сльози у два одвороти потекли. Наче її на соснових гілках смалили — чорна вся, висхла. Припала до неї, ридаю, кажу про доктора. Петро понуро мовить: «Був уже. Каже — як і дві корови продасте, не pomoже».

Оксана просить принести мале. Петро привіс. Таке гарненьке дівчатко, викапана Оксана. Рочка півтора тоді йому було, балакає вже, дрібуляє ніжками. На Оксаниному обличчі зажеврїла усмішка, обіймає дівчинку заспрагло, горце до себе. «Юстиночко,— гладить малу по голівці й очима на мене показує,— оце твоя тьотя Марія. Гарна в тебе тьотя, правда? То ти будеш її слухатися й любити, правда?» Мале витріщило на мене цікаві оченята — уперше ж бачило,— але трусить чорнявими кучериками: «Плавада». А в мене серце заніміло — що вона надумала?.. Оксана ж так дивиться на Юстинку — не змигне. І з її очей — кап, кап, кап... Враз подивилася на мене; просто вп'ялася гарячковитими очима: «І ти, Марійко, будеш любити Юстиночку,

як я? Правда? Дай слово, що доглянеш, як мати, нікому не даси на поталу!» Мені подиху забракло, сльози облили все лице, потекли в горло, зібралися там давучко... Обхопила я сестру обома руками міцно, наче могла не пустити туди, куди її цушила смерть, ледь змогла прошепотіти: «Догляну... Ой, не йди від нас, Оксаночко!» Вона легенько відтурила мене від себе, хитає головою: «Уже по мене з тамтого світу чорним возом приїхали, бачиш, біля воріт стоять... Поклянись на ікону, що доглянеш Юстиноньку, мов дочку рідну...»

Жінка тихцем витерла сльозу — мабуть, той день ясно і страшно постав перед її очима. А мені не менш жахно згадалось, як помирала моя тітка й тяглася до нас очима, шепотіла: «Я так любила всіх вас, я так любила...»

— Поклялась я, хоча давно не молилась, відтоді, як ще раз зустрілася в місті з Олесем. Довго ми тоді блукали по вулицях. Він мені і про бога розказав. Дядько теж не певолів, бо також зневірився у богів, муцюючися на своїй убогій, скупій, як мачуха, нивці. Скільки не бив поклонів — бодай би трохи урожай побільшав.

Повіз чорний віз од нас Оксану. Назавжди. Провели ми її малою купкою в ту безповоротну дорогу. Петро, я з малою Юстинкою на руках, та ще батько з матір'ю приїхали. Мати побивалася, до могили грудьми припадала, а батько бодай би сльозу пустив. Тільки застогнав страшно, коли труну забивали. Петро ж сам не свій став. Додому не схотів вертатися, як не просили, не тягли ми його. Там, біля могили, й ночував. Уранці повернувся чорний, мовби Оксана перед смертю. Ледь видобув із себе: «Не можу я в цій хаті без неї жити. Пробач, Маріє, піду кудись подалі на заробітки. Ти вже сама тут хазайнуй. Бережи Юстинку». Поцілував він мене, малу, вихитався з хати. Більше він не повертався до нас. Наче у воду впав...

Жінка осміхнулася крізь сльози.

— Отак стала я в шістнадцять років матір'ю...

Сидимо ми з Юстиночкою в хаті-пустці, я плачу, й вона плаче зі мною... Тільки ж Юстиночка мала, довго в сумі не буде. Не розуміє, що сталося страшне, ото плаче, бо я сльізьми обливаюся. Отож покотить, покотить гороху по нічках та й теревить мене за рукав, пхивькає: «Тьотю Маріє, їсти ходу». Поп'є молочка, озираться по хаті: «Де моя мама?» І знову мене як здавить... Кажу, що мама поїхала на базар, гостинця їй привезе, коли слухняною буде, спатки ляже... Покладу її, а сама знову в сльози...

Та сум сумом, сльози сльозами, а жити треба. Осінь уже, листя летить з дерев, геть Оксанину могилу засипало, люд-

ські городи грудням чорніють, а в нас іще город не викопаний. Правда, немає вже чотирьох городів: один Петро продав на лікування Оксани, другий сусід забрав, мовляв, Петро в мене грошей позичав, не віддав ні копійки, ще й пригрозив, що як буду скаржитися, то мене і з хати витурять... Я мовчки все те вислухала, хоча знала, що Петро ніколи ні в кого грошей не позичав, був такий чесний та добрий чоловік... Куди мені, дівчинці, з ним, здоровенним, пахмурним дядьком змагатися... Та й нащо нам з Юстинкою три городи? Аби на двох управитися. Іще один город оддала. Брат приїхав, попросив його собі. Спасибі, поміг з картоплею управитися, ще й у погріб її зніс.

Зима настала. Така буряна, морозна, сніжна. Наче я звикла бути самотою в хаті, хоча довго звикала. Правда, якби не Юстинка, мабуть, не звикла б. Цілий день дзвіночком дзвенить по хаті, помагає, скільки може, щось питає, щось сама розказує. А то припаде до вікна і визирає маму, дивується, чого вона так довго на базарі забарилася... Вночі ж ставало моторошно. Все чогось одне снилося: стоїть на морозі за вікном Оксана в одній білій сорочці, геть задубла, дригонить уся, проситься випустити до хати, а мені наче ноги одібрало, не може встати з печі, додбати до дверей... Прокінуся, сама дригопою, тулю до себе теплу Юстинку... А очі до вікна тягнуться — раптом вона там... Хтозна як витурлюю себе з печі, чалапаю на здерев'янілих ногах у сні. Відчиню двері — а звідки хуга біла — ху-гу-у! Першого разу, коли отаке сталося, аж на горищі з ляку опилася. Думала — Оксанина душа до нас залетіла... Хрес-тилася мало не до ранку.

Думала й тої ночі, що зі сну привиділося. Протерла очі міцно, вирішила не злазити з печі — такий мороз притис уночі, ще простуджу Юстинку, коли розхняплю двері, — пильно задивилася на вікно. Ні, не привиділося, хтось насправки стоїть білою тінню за заіневною шибкою й стукає в неї. Хто то? Гупнуло серце й завмерло. До нас нікто не ходив: чого прийде отой сусіда, що город одняв? А з правого боку жили старі, як світ, одинокі дід і баба, вони вже не годні були по нужді надвір видибати... Хто ж то? Батько? Але чого б він вибирався в такий студінь та ще й серед ночі? І брат казав, що приїде до нас лише напровесні, допоможе город садити... Невже бандити? Покликати на поміч? Та хто прибіжить?..

Схопила Юстину, хотіла податися на горище, заховатися в сні. Хай беруть, що хочуть (що в нас узяти?), аби Юстиночки не налякали...

Вже за клямку вхопилась, коли це глухо голос долинув: «Маріє! Одчини, це я, Федір!»

Я так і заскіпла на порозі. Федір?.. Звідки він? Чого? А він шкрябається пальцем у шибку, прохально так: «Пустити, Маріє, я гостинчика Юстиночці, донечці своїй, привіз...»

І тут мене мовби пекучим окропом облили. Поклала сонну Юстинку на піл і прожогом у сніи. Крізь двері зло крикнула: «Ніколи я не пущу тебе! Через тебе моя сестра померла! Іди геть звідси! Не дам тобі й побачити Юстиньки...»

Він ще довго просився, чути було — плакав навіть. Та мовби не до мене було все те...

Федір ще кілька разів приходив — а я, мов кішка, пазури проти нього виставляла...

Аж весною зжалплася, дозволила переступити поріг. Бо ж, дурний, хотів по крихкій кризі перейти річку, а крига під ним обломлася. Мокрий, як хлющ, прибився до хати, не годен був руку підвести, щоб постукати. Не балакає — хрипить, воду випльовуючи. Та, мабуть, і того дня не відчинила б, якби вночі сестра не звиділася. Ясно, ніби насправжки. Наче прийшов Федір, а я держу двері, не пускаю його. Тут де не взялася за мою спиною Оксана, легенько відтурила мої руки, сама відчинила двері. Ласкаво так глянула на нього, заплакала й каже нетутешнім якимсь голосом: «Заходь, Федоре, будь з пею». Він до неї кинувся, а вона наставляє прозорі долоні: «То не я, Федечко, то туман з мене прилинув...»

Змусила я його роздягнутися, дала спідне Петрове, загнула на піч, розтопила її. Юстинка, сидячи на полу й гризучи припесеного Федором гостинця — розім'яклого пряника, — довго придивлялася до Федора. А тоді рачком показує пальчиком: «Тато...» Його аж підкипуло на черепі, затрусився увесь, руки простягає, сміється й плаче, слова мовити не може... І Юстинка до Федора тягне ручки...

А мене вона тоді мамою-тьотею звала. Бач, таке вихирувала...

То й зняла я зі свого серця зло на Федора. Коли вже мале свого батька пізнало, чого мені чорноту на нього тримати...

Восени, як упоралися ми з городом, вирішили побратися. Поїхали до Федорових батьків по благословіння. Поплакали, позіхали за Оксанкою і благословили. Швиденько подалися до моїх батька й матері. Батько став на порозі, насуворив брови, став кам'яний на обличчі: «Не будеш, дочко, за ворогом нашим. Звів твою сестру зі світу, а ти те-

пер хочеш йому рушники подавати? Не буде цього!» Мати було спробувала одм'якшити його. Де там!

Вісім літ ми з Федором стрічалися та листувались. Хоч і гірко було, що отак батько наклав заборону на наш шлюб, та нам було гарно. Ото виберемося до лісу літньої пори, бігаємо втрьох, мов діти, по травичці, щасливо дзвенить Юстия голосок, гладить радістю наші серця. Правда, іноді Федір мене Оксаною називав...

Юстиночка росла вівроку здоровенькою, жвавенькою, цікавою до всього. Не гасне, доки не розпитає про все, що бачила того дня на вулиці, в городі, на луках... І ще співати любила. Особливо втрьох — я нічогенько співала, а Федір зовсім добре. Було, як заведемо втрьох «Цвіте терен» чи «Ой чие ж то поле», то аж старі, наші сусіди, виповзуть з хати, сядуть на призьбу та слухають. А сусід, котрий город одібрав, вигляне, позеленіє від злості, плюне й піде в город, крешучи підборами. Й чого людині отак піпитися? Хіба ми йому щось лихе зробили? Бодай би коли косо глянули... Казав Федір, що то його, напевне, гадюча мати вкусила. Од її отрути не вмирають, тільки гадючу натуру переймають.

Любив Федір Юстиночку до безтями. Коли до школи її відвели, то простояв під вікнами її класу, наче його прив'язали, доки уроки не скінчилися...

На маковія помер батько. Коли поховали його, до нас із Федором підійшли його і моя матері. Витерли сльози, перехрестили нас і кажуть: «Діточки, оце одбудемо сороковини по батькові, та й беріть шлюб. Бог простить вас».

3

Жінка замовкла, повела очима над лісом, мовби щоб побачити той далекий щасливий день, коли вони з Федором нарешті стали законними чоловіком і дружиною, однією сім'єю. Довго мовчала. І я мовчав, нетерпляче ждав її оповіді. Вона вже полопила мене.

— Ох, і гарно пам тоді було! — нарешті обізвалася жінка незвично молодим голосом.— Аж не віриться, що так було...

Ні, ми з Федором не тільки нашим щастям утішались, діток наших ростили,— а їх у нас певдовзі двійко народилося,— не тільки в городі своїм бабралися. Федір з місцевими вчителями хор склали, сам він співав у ньому й нас із Юстинкою приохотив. Їздили по селах, концерти влаштували. Як поліціянта чи попа не видко було в залі, ти-

хенько революційні пісні співали. А гроші за ті концерти на школу складали. Бо наша тулилася в старій хаті. І такі ж збудували нову школу! Читальню гарнізували, драмгурток. Ми з Федором у виставі «По ревізії» грали...

А згодом Федір із містечковими комсомольцями зазнаюмився. Сам вступив до комсомолу, я не перечила, бо знала вже, які то люди. Летючки проти польських панів, проти утисків їхніх розкидали та клеїли на парканах, читали заборонені книжки, газети з Радянського Союзу, які нам давали комсомольці з міста. Більше ж такого нічого не робили, бо не знали, що можна зробити в нашому маленькому далекому селі, де й багатіїв путніх не було, а поліціант раз на тиждень приїздив із сусіднього села...

Юстонька росла як з води. Завжди весела, метка, непосидюча. Школу дуже любила, аж плакала, як після чотирьох класів піде вчитися стало. І дуже зраділа, коли після возз'єднання з Радянською Україною в нас відкрили семирічку... Ну, мабуть, товаришу, вам не варто розказувати, як ми зустрічали Червону Армію. В кого що було червоне, все те на вулиці винесли. А Федір з комсомольцями — всього трос їх у селі було, та і я себе комсомолкою вважала, хоча квіта не мала, — підняли червоний прапор на найвищому дереві. Всю ніч я його шила... Розвіднилося нам після того... Так от, вчиться Юстиночка в школі, така щаслива. В драмгурток записалась, а через рік — у комсомол поступила. За моїми дітьми, — та які вони мої бузи, швидше її: пестила Мар'янку й Поля, мов мати рідна, а називала братиком і сестричкою. Було, і нагодує обох, і оберє, і казку перед сном розкаже...

Чутка про колгоспи пішла. Не до шмиги мені те прийшлося. Як же це — тільки стяглися на корову, коника справного купили — і віддавати?.. А ще поголос поганий пішов про ті колгоспи... Чи не сусід наш ту каламуть розводив? Це вже я пізніше додумалася... Федір і Юстинка сядуть по обидва боки від мене й так гарно розповідають про колгоспи... Слухаю я їх, дивлюся на них, рідних, і таке в мені насторога... На жаль, не встигли колгосп у нас гарнізуватися, а то б ми були першими у ньому...

4

— Пробачте, товаришу, як вас величати, а то я все — товаришу та товаришу. Мене, як ви вже чули, Марією, Марією Карпівною...

— Віктором Петровичем. З Києва я, а народився й виріс на Чернігівщині...

Жінка потерла обличчя руками, і воно, було трохи відмолоділе, знову взялося старечими глибокими зморшками.

— Мабуть, до вас війна не одразу прибилася, а до нас вже удосвіта двадцять другого червня стала на поріг... Прокинулися ми всі від якогось не нашого переривчастого густого гудіння. Якраз по виставі було, ми довго не могли заснути, все балакали про неї, та схопилися в один мент. Вибігли надвір, сонце ще тільки вифарбовує схід, дивимось, а над Ковелем літаки кружляють, та так багато їх... І враз — геп, геп... Сильно так, здалося, що земля гойднулася.

Ми й сіли на спорш. Війна...

Юстя чогось пішла до хати. Коли це виносить спідницю, керсетку, віночок. Вона у них вчора грала у виставі «На перші гулі». Кладе все те на призьбу, сумно дивиться, наче прощається. Мовби чуло її серце, що вже ніколи не надіне того убору...

Німці не зайшли в наше село, казали люди, по шосе дали покотили. Ми у погребі сховалися, півдня тихо сиділи. Стих гуркіт за лісом, і глухо, німо стало в селі. Пі нашої, пі їхньої влади. Корів зачинили в хлівах, навіть курей надвір не випускають люди. Чоловіки — вони майже усі вдома лишилися, бо коротко було часу до входу німців, не встигли з району їм і повістки прислати, — зібралися по тайки в верболозах, курять там, аж дим устає, гомонять про щось. Ходив і мій Федір туди. Прийшов похмурий, махнув рукою: ніхто нічого не знає, тільки страху нагонять...

Нарешті приїхали поліціанти з району, всі у чорному, наче на кладовище зібралися, й німець один з ними. Зібрали нас на майдані, розказали з криком, що ми тепер вільні від більшовиків і маємо здавати для визволительки Германії зерно, молоко, м'ясо, працювати на совість, не шкодити німецькій владі, бо смерть за те буде, та й попилюжили далі. Правда, настановили у нас старосту й поліцая. Тицьнули пальцем у двох чоловіків, що стояли попереду, мовляв, ви будете. Ті згодилися — на них же автомати направили. А як щезли німці й поліціанти, кудись утекли від такої «честі». Наш сусід аж у поли ляпав та ганив себе, що на той час поїхав сіно косити: дуже в старості йому кортіло...

Федір саме косив траву на городі, думу думав якусь тривожну, бо чоло його брижилось, — коли це прикотив невідомий чоловік на велосипеді. Зазирнув через ворота в цвір, манить мене: «Скажіть вашому чоловікові, хай бере

на добу їжі й вирушає в район. Такий наказ начальника поліції».

Що вже я перетліла душею за той довгий день! А Юстина аж за село бігала виглядати батька.

Повернувшись Федір, як уже худоба з пасовища пройшла й курява за нею додолу сіла. Похмурий, наче туша чорна на нього спустилася. Я чогось його шаньку мацнула — все ціле: і хліб, і сало. Сплеснула руками.

А Федір:

— Це Микита Дузь, пам'ятаєш, отой, що з нашого села наживав п'ятами, коли червоні прийшли, куркуль, згадав, що я добре грамотний, то й звелів з'явитися у район. Він там зараз голова райуправи. Списки якісь посадив писати. Я зразу з охоткою взявся за те діло — що мені, важко? Коли це бачу — на одному приписка: «Підозрювані села Вишки. Належать до знищення». У мене й ручка випала з пальців. До Микити — одпусти мене, будь людиною, це ж такий гріх на душу брати... І як ти можеш отаке робити?.. А він примружився зловісно і з усмішечкою: «Хочеш, щоб твоя дружина, твої діти живими лишилися, то набери в рот води й пиши...»

— І він писав? — вирвалося в мене.

Марія Карпівна скорботно й гордо подивилася на мене.

— Писав. Але не так, як той нелюд Микита велів. Багатьох пропускав, замість них уписував вигаданих людей, а ще туди тулив куркулів і всяких лицих людей... Хай на своїй шкурі відчують «нову владу»... Одна жінка прийшла до нас із Вишок, кланяється, не знає, як дякувати: «Останній шматок хліба віддам вашому чоловікові — це ж він мені чоловіка й сина порятував. Тепер їх не здоженуть...» Та Федір ніколи нічого не брав...

Тяжко йому було — вважайте, по лезу ножа ходив. Уже ж стільки людей знало, що він переінакшус списки, гляди, до Микити те дійде... Ночами не спить, все курить та кашляє... Іноді прокинуся, лап-лап — немає його. Стривожуся, скоплюся, майну надвір — де подівся? Підслідила якось — до лісу почимчикував. Втямила: то партизанів шукає, тиха чутка про їхню війну з німцями та поліціантами пройшла тоді вже по селу. Повернеться, зітхає — значить, не здибав сліду. Та й те, чого це вони будуть у ріденькому сосняку, під оком у скажених німців та поліціантів отаборяться, не інак, у болоті сидять. А хіба є час Федору сходити туди, коли затемна приходить додому й раненько, ще тільки небо визеленюється, рушає до району...

Помітила якось — шепочуться з Юстею, батько їй на ліс показує. Я за віник і до них — чи не хочеш дівчину по-

слати в ті глибокі болота? Це ж не блигом світ. Вони мене обняли, заспокоюють, кажуть, що грибів у лісі багато, хай би Юстя назбирала та насушила на зиму, бо «визволителі», не інак, обернуть до ниточки... Повірила я їм!..

Одного полудня, вже тоді картопля оддвігала, хлоп'як із нашого села прискакав просто городами до нашої хати. Хотіла насварити його за потраву, а він захекано:

— Тітко Маріє, тікайте з Юстею і дітьми куди хочете! Це ваш дядько Федір сказав. Я коней пас під лісом, а він біжить... Гукає: «Колю, сідай на коня, жени до моїх і передай — мене заплідозрили, хочуть убити. Я всі папери спалив — і хода». Додому не прийде...

Ми з Юстею вхопили дітей, усе покинули, гайнули в село до мого брата, отого, якому я город віддала. Віднесли дітей, сіли на призьбі та й задумалися тяжко: як же ми без одежі, без збіжжя, без картоплі житимемо? На чому спатимемо? Лець дідждалися потемок, крадькома назад повернулися. Тулимося до тинів на своїй вулиці, наче злодії, кроку свого боїмося. Коли це — льоп-льоп — фірманка іде. Ми за нею пригинця пошпинькували. Дісталися свого двору, душею холонемо — а як у хаті пуста, все перебито, перевернено?.. Одчиняю засувку тихенько, відмикаю хату. Наче все на місці. Видно, поліцувалися поліціанти на ніч їхати в таку далечинь. Або й побоялися, бо недавно поплинула чутка, що в моєму рідному селі добре побанували їх. Склали все, що змогли, у два великі вузли, лець потім підняли їх на плечі. Закопали дещо в яму на городі. А перину нашим стареньким сусідам через тин перекинули. Обіцяли вони зберегти.

Однесли все те до брата. Перед самим досвітком доплеталися. Сіли на лаві, віддихуємося. Коли бачу — встає Юстинка, кудись лаштується. Я до неї — куди? А вона мовить:

— Додому. А як батько заскочить — він неодмінно заскочить, хоч і казав, що не прийде, бо ж треба дізнатися, де ми нині. А ми забули сусідам про те сказати. Та й не варто було... Не бійтеся, мамо-тьютю, я в своїй хаті не чекатиму, я в діда і баби закватерую. Хто подумає, що я там? Хіба вночі надвір виходитиму...

Як не тримала я її за поли, як не впевнювала, що батько сам здогадається, де ми, пішла Юстинка. У мене серце натроє розривається: за Федора, за Юстинку, за діток малих... А тут брат через день приходить геть стривожений, аж руки йому трусяться, звістку приносить: поліціанти оголосили по селах, щоб ті, хто знає, де ми, виказали... Нагороду за те обіцяли — фунт солі... Брат нічого мені не

мовив, тільки очі ховав долу та зітхав, я сама зібралася. У нього ж двоє діток малих... Тільки й просила Василя:

— Скажи Юсті, як прийде, що ми на лісові хутори подалися. Хай не біжить за нами, не шукає навмання — сама тут об'явлює, як стихне трохи...

Взяла вузол, перечевила через плечі, діток на обидві руки й удосвіта вийшла з хати...

Марія Карпівна мерзлякувато пересмикнула плечима.

— Ох, де тільки не носила нас лиха доля! Кочували з села в село, з хутора на хутір. Прикидалися біженцями від кордону, спасибі, люди, що бідніші, жаліли нас, хто картоплі дасть, хто і хліба шматок, хто пустить переночувати... А куркуляка клятий, коли Поль необачно до його садиби наблизився та хлібця несміло попросив, спустив на малого собаку. Я йому мало пащеку не роздерла — де й сила взялася. Аж куркуляка перехрестився й у дворі сховався...

І в місто прибилися якимось, щоб обміняти речі на хліб. Я з себе там останню кофту проміняла, бо малі вже так охляли, що йти були не годні. Коли виходили, саме людей на розстріл вели. Цілий гурт, з дітьми. Скраю йшла мати, дитя до себе притискала рочків зо три. Побачила нас, пустила дитину, виштовхала до нас. Я упхнула його між своїх, тицьнула виміняного шмат хліба до рота, щоб мовчало. А тоді розпиталася про родичів, до тітки одвела...

Ждали ми ждали, коли стихне трохи, коли перестануть нас шукати, та й не діждалися. А вже осінь з сівера подихає, листя жовтить, дорогу нам холодить, морозцем вибілює... Не йдемо ми, а підстрибуємо на тій студеній дорозі... Добре, що хоч не самі, а гуртком — немало тоді таких, як ми, переслідуваних, по Волині ходило, — гомонимо стиха, роззираємося на всі боки: чи не крадуться за нами поліціянти, чи не засіли в хащах «зелені» — так тоді бандерівців називали, люди вже розкусили трохи, хто вони такі, а ми на собі відчули. Якимось, паче вовки, вискочили з лісу, вимагають харчів, одягу, але що з нас візьмеш? Тож надавали стусанів, і все... Раптом одна з молодичь вигукує стиха: «Марусю, глянь, як червоно місяць сходить! Геть нам дорогу висвітлить!» Придивилися, а то в селі хати займаються, палять їх целюди...

Одного разу не витримали, до своїх Паридуб прибилися. Лишила я діток па узліссі в малиннику — хай останніх ягідок нащубрають, воно й скрадеться час, не тривожити матерь за мною, не кликатимуть, сама ж виповзла на пагорбок, а наша хата була край лісу, видивляюся її. Дивлюся й нічого не бачу. Голе місце. Наче й не стояла наша хата в садку, самі головешки на її місці. Навіть од тину

тільки порох сірий лишився... Поплакала я тихо й вернулася до діток...

А коли снігом колючим сипонуло й дорога струмком криваним узялася, вернулася я до брата. Він нічого не сказав, махнув рукою: живіть, мовляв, куди ж вам на зиму подітись, як буде, так і буде... А сам жалісно на своїх діток подивився...

Перетрусилися ми, коли наступного дня два поліціанти всунулися в хату. Розпитували нас довго, де Федір, все допевнялися, чи не бачили ми його. Я тільки плечима здвигую: один бог відає та він сам... Бо воно ж таки чиста правда. Бачу, повірили вони. Вже з порога один запитав: «Чи не в «зелених» він? Знаємо — близько тут вони отаборилися...» Я лише руками розвела, а в самої в грудях запекло: певже Федір міг до них потрапити? Бачили ж ми їх, а ще більше чули, доки блукали по світах: там циган на січку посікли, там селян обдерли до ниточки, там поляків вирізали... Наче свої люди, українці, а ніби вовчі шкури на себе наділи... Певже Федір з ними?..

Нагнали на нас уранці поліціанти страху, а увечері радість сусель у хату. Юстонька прийшла! Припали ми до неї заспрагло, особливо Поль, він любив її дуже, було, казав нам на сміх: «Ти не рости хутко, почекай, я дожену тебе, тоді женюся на тобі...» Юстонька заспокоює нас — усі живі, здорові, чого журитися...

— Як ти там перебула все? — питаю.— Адже хати падали, стріляли...

Вона спробувала всміхнутись.

— Я, мамочко, довгонога. Щойно німці та поліцаї до села вступили, я діда й бабу до погребка захпнула, лядою прикрила, а сама хода до лісу...

Я за серце вхопилась.

— То могли ж стрілити по тобі...

Вона махнула рукою.

— А я, мамо, наче заць, бігла... Тож кулі всі й пролетіли мимо.

Вперше тоді мене мамою, без тьоті, назвала...

Сварю її й пригортаю до себе міцно:

— Чуєш, більше нікуди тебе не відпущу, будеш жити при нас. Хіба ото ще раз сходиш, ні, я сама, як стемніє, сходжу та мовлю дідові й бабі, що ми сюди вернулися, аби Федору переказали...

А Юстина перебиває мене:

— Мамо, був уже наш татунь! Кілька день тому заникнув на дворисьце, удосвіта...

Я так і вп'ялася у неї очима.

— Де він? Що з ним? Чому так довго не подавав звістки?

А вона очі ховає. Юстина у мене совітлива вросла, не навчилася від поганих людей неправди мовити. Та її не було на нашій куцій вулиці поганих людей, крім отого Павла Гудзя, але ми з ним не зналися. Силоміць верну її голову до себе.

— Кажі, що з ним. Може, ранений, то хай не мучиться в лісі, сюди його заберемо, так приховаємо; що жоден поліціант не нанюхає...

Юстина крутить головою.

— Ні, не ранений, здоровий... Тільки... він не туди поїхав, куди хтїв... Тїкав же, не озираючися, от і втрапив згарищу не до тих... Правда, казав, спершу думав, що до тих, бо сердито вони про нїмцїв балакали. А коли роздивився перегода...

Мені наче голкою-циганкою штрикнули в серце. Це, мабуть, утретє так боляче штрикнуло. Уперше в 1924 році, ще за Польщі. Тоді до нас виписана газета прийшла. Розгорнула я її — а там Ленін на повен зріст і в чорній рамці. Мені так кольнуло, що я упала додолу й кошика впустила: саме на базар збиралася... А вдруге пронизало серце, як війна почалася...

Отямилася від чогось холодного — то мені Юстя мокру шматину до голови тулить. Голка наче відійшла, а камінь на серце зліг, не продихнути. Наледь вимовила:

— І він з тими душогубами?

Юстя міцно обіймає мене, слїози в неї бринять на віях, дивиться прямо мені в очі.

— Мамо, повірте, наш татунь ніколи таким, як вони, не стане. Ви ж його знаєте... Сталося так випадком, та він уже обережно до інших людей у лісі стежку намагає... Повірте, він буде з такими людьми, які не на словах, а насправді з германцями воюють...

У мене камінь з серця поволі зсунувся й знов насунувся.

— Таж ті, «зелені», йому цього не подарують...

Юстонька очі вбїк одводить.

— Він буде обережний, дуже обережний, мамо. Так і мовив, коли ми з ним бачилися: «Поцілуй нашу маму, братика й сестричку своїх і скажи їм, що буду обережний». Правда,— зізналася тихо Юстя,— про «зелених» і про ту стежку, яку він намагає до совїцьких партизанів, не вестеж говорити, велїв мовити, що у хатинці лісника переховується. То у мене саме з язика спорнуло. Хїба ж можу я, мамо, вам не сказати всієї правди,— сумно глянула сірими ласкавими очима...

Уже й не знаю, чи спала ту ніч. Ледь задрімаю, щось страшне в голові вихимерюється: то поліціянти в мене дітей однімають і на штики нахромлюють — таке звиділа, коли ото в місті людей на погибель гнали; то наче Юстю острашливий чоловік з чорною бородою, дуже схожий на Гудзя, за коси цупить — і це у місті бачила — есесівець цупив за коси молоденьку чорняву дівчину до шибениці, а вона хапалася обома руками за землю й кричала: «Мамо!» Скинуся, лапнуся обома руками на обидва боки. Полегшав на душі: ліворуч дітки сопуть, туляться до мене, бо ж холодно в хаті, праворуч Юстя усміхається й зітхає: мабуть, якийсь парубок їй сниться, уже ж сімнадцять років виповнилося, така гарна та приязна лицем... Обніму їх міцно, пнепочу собі, мов клятву даю: «Нікуди вас од себе не пушу, сама під кулі, на шибеницю піду, а вас обережу від наруги. І Федора витягну з того «зеленого» болота. Аби ж тільки побачити його, поговорити...»

Уранці, як перші півні подали голос, лапнула я праворуч і обімерла — немає Юстоньки. Скрикнула, підхопилася. Досвіток сіро зазирає у вікна. Де ж вона? Коли чую шепіт.

— Тихо, мамо, тихо, я тут.

Бачу — взувається біля дверей.

Підлетіла до неї гнівно.

— Куди ти? Чи ти при своєму розумові, дівко? Може, зболіла? — тулю долоню до лоба.

А вона цупить мене за рукав надвір, мовляв, не будемо заважати людям спати, там поговоримо.

Вийшли ми. Туман студепий звис, нанизує іній на гілячки. Тихо, хіба інколи якийсь півень збунтується.

— То куди ж ти так рано зметушилася? — допевнююсь сердито.

— Мамо, мені треба йти у район, в райуправу, — каже неголосно. — Веліли за батька там всяке писати. Інак всім нам буде геть погано...

Я так і сіла на призьбу. О господи, що це на нас самі напасті сиплються! Не зразу додумалася: як це звеліли, коли Юстя у баби й діда ховалася? Питаю її про те.

А вона очі мружить, наче сонце нагло зблиснуло, випувато каже:

— Не хотіла вас, мамо, хвилювати, але тепер мушу признатися: злабадали мене поліцаї у діда й баби. Вже після пожежі. Приставили нагана до голови й мовлять суворо: «Або підеш до нас на роботу, або понищимо всю вашу сім'ю. Де твій батько, знаємо, та хай там буде...» А на другий день і татуньо ступили до хати.

— Федір, що Федір на те? — нетерпляче шарпаю її за полу.

Юстя опустила очі.

— Та що ж він скаже проти? Хіба йому вас не шкода? Ото тільки й розказав, як не по-їхньому писати ті списки. Ну, та ще дещо... Ми з ним стрічатися інколи будемо...

У мене в голові скаламутилося. Це ж Юстя на вірну погибель іде. І Федір, батько рідний, на те благословляє... Думає, як сам вирвався, то і дочці пощастить? Та й хіба то вирвався насправжки? З пекла в болото попав...

Смикаю Юстю, садовлю її поруч.

— Ото коли батько твій такий безголовий, — не кажу, а киплю словами, — то я така не буду... Нікуди ти не підеш! Зараз зберемося та й рушимо звідси, я вже з малими багато шляхів виходила — не пропали, всюди є добрі люди. Побачиш, і перезимувати приймуть...

Юстя, мов маленьку, гладить мене по голові, заспокоює.

— Мамо, не кип'ятіться, не гриміть так на мене й татуня... Ми з татунем геть все продумали — нічого поганого нам не станеться. То татунь спершу не знав, як обводити їх навколо пальця, от і влетів у халесу. А тиєр знає і мене навчив... Я, мамо, лише трошки попрацюю в них, а невдовзі, казав татунь, ми всі знімемося звідси й підемо туди, де безпечно. Потерпів, почекайте ще...

Я ще щось торочила крізь сльози. Юстя обняла мене міцно, зазирнула тепло в очі.

— Мамо, я буду, як і татунь, дуже обережна... Зрозумійте — так треба... І з села нам піти великим гуртом не вийти — за нами поліцаї пильно стежать...

5

Десь нагло торохнув постріл, злякана луна заметалась між сосоп. Я мимоволі здригнувся. Марія Карпівна заспокійливо мовила:

— То, певно, лісник вовка відлякує од своєї сторожки. Давно вже немає їх по лісах, тих бабдитів клятих. До єдиного виловили. А у війну було розплодилося більше, ніж справжніх вовків. Ох, що то за звірі були!..

Витерла очі, простягла руку, ніжно погладила берізку. І вона затріпотіла листочками, ніби вчула ласку.

— Отака й моя Юстиночка була. Тоненька, білолиця... Вона рідко приходила додому: далеко ж, десь там у містечку кватерувала. Схудла, змарніла на тій клятій роботі.

Та й недоїдала, все нам щось намагалася принести. То півхлібини, то сала кришеник, то консерву німецьку, то солі трохи — тоді ми без солі гибіли. Сварю її за те, а вона всміхається побляклими губами:

— Мамо, я там у їхній їдальні одкормлююся, нащо мені ще на себе марки тратити...

Бачу по очах — неправду мовить, та хіба її переінакшиш? Отό дома за вихідний день трохи одхаючу. Правда, чим там одхаючувати: картопля та олія, ото і вся наша трапеза. Та ще борщик сприщу пісний, аж дим від нього встає. Але ж душею вона одгане, серед своїх побувши, не серед тих душолюбів.

Листопадового вечора, коли студений сіверко геть позривав останнє листя з дерев, сіконув першим снігом, прийшли обоє разом — Федір і Юстонька. Малі мої ледь не збожеволіли від радості, кинулися їм на шию, верещать од захвату. І я мало не стерялася — полізла у піч за борщем кочергою... Вже коли трохи оговталися, повірили, що насправжки обоє в хаті, питаю, як це вдалося їм стрітися. Вони переглянулися, і Юстя каже з висміхом:

— А ми, мамо, по телефону поговорили. Там у татуня на дубі телефону висить...

Насварилася на них пальцем — матір на глузи беруть, — а сама відчуваю: зговорилися зарапі. Та як це їм удалося, не питаю. Хай буде, як буде, аби живі були та додому навідувалися.

Коли сонні малі парешті позлазили з батькових та Юстиних колін, я понесла їх спати. А Федір з Юстею про щось зашешотілися. Тільки й учула я, коли назад вернулася: «Стрінемося край верби, а як мене не буде, покладеш на пера в дупло». Це Федір таке Юсті на вухо каже.

Марія Карпівна похилила голову, замовкла. Видно, зовсім не хотілося їй оповідати далі. Але вже розворушила спягади.

— Десь у лютому прийшов Федір востаннє. Хорий, ледь ноги доволік. Каже, що одпустили його з лісу додому одужувати, бо там у землянці швидко дуба даси.

— А поліціанти? — питаю з тривоєю. — Хіба не прискіпаються до тебе?

Федір мляво махнув рукою.

— Вони з ними заодно...

Ліг на піл нероздягнений, чадить цигаркою, очі сумнісумні. Я сіла біля нього, кажу розважливо:

— Чого в журу вивав? Видужасш. Це у тебе в тому лісі простуда вкоселилася. Ось води нагрію, помиєшся в ночках, зігрієшся, а тоді я тебе на гарячу піч зажену між дітей.

Він хитає головою:

— Невчасно хвороба пристала... Аби не вона, були б ми всі далеко звідси... А тут — хвороба...

— А де ж це ми були б? — питаю. Уперше так прямо питаю. Бо ж скільки вони з Юстею будуть од мене ховатися? Наче чужа їм, наче не разом за панської Польщі лютучки розкидали, не разом червоних вояків у тридцять дев'ятому стрічали, не разом про колгосп думали...

Федір пильно подивився на мене, погладив по руці.

— Пробач, що ми з Юстею отак криємося від тебе. Так треба, Марійко. Це називається конспірацією... Але нині скажу дещо. Аби не захворів я невчасно, ми б перебравися негайно до червоних партизанів. Уже ми з Юстею багато для них зробили, повірили вони нам. Думаєш, легко довести, що ти їхній, коли серед «зелених» живеш? А Юстя в райуправі працює... Зосталося одне лише зробити, я вже майже зробив його, а тут раптом зле стало...

Він кинув цигарку до печі, ще раз махнув рукою, досадливо так махнув і одвернувся до стінки.

У мене серце зайшлося. Чогось шибонулася до вікна. А там уже хурделиця зірвалася, песе спіг, мов білу річку. О госноди, подумалося тоді мені, гадала, що мої скитання по селах і хуторах — то справдепні муки, а воно ж тільки починається... Може, перевести Федора в погріб? Так поліціанти хутко там знайдуть — це ж не чужинці-німці, це ж свої... І хіба можна його, хорого, в ту холодну мокречу селити?.. Ткати? Куди?.. Як і вдасться вислизнути з села та десь отаборитися на зиму, хоча слабка на те надія, братову сім'ю до ноги винищать...

Схопилася обіруч за важку голову, пойняту розпукою, струснула її. Молодице, чого це ти собі стільки страхів нагнала? Аби «зелені» підозрювали Федора в чімось, хіба б одпустили додома одужувати?.. Иди-но, Маріє, краще воду грій, хіба не бачиш, як чоловікові зле?..

Федорові полегшало вже другого дня. Та й те: вимила я його в гарячій воді, у травах цілющих, випив він горілки, настояної на калгані, на черепі вигрівся.

А душа його, бачу, не відігралася. У вікна, як і я, раз у раз крадькома визирає, цигарку з рота не випускає, аж діти гірко зачхали: їх же п'ятко в тісній хаті — моїх двоє та братових трое. Брата на той час дома не було, пішов на лісорозробки марки заробляти. Ні з ким і порадитися... Федір схаменувся, що дітей труїть, вийшов у сніг. Я за ним назирці.

— Що тебе мучить? — питаю. — Признайся, легше стане. Він мовчить. А я не відстаю.

Тоді Федір узяв мене ніжно за плечі, наче в молодості, коли ми поженилися після восьми літ стріч та листувань, та й каже:

— Розкриюся тобі, Марійко, до кінця. Тільки дай слово, матір'ю своєю поклянишся, що все у собі втопиш...

Не стала я пирскати, мовляв, з якого це часу із мене клятву брати додумався, поклялася.

— Так от, при останній зустрічі з червоними партизанами вони прохали мене поговорити з тими у «зелених», котрі, як і я, випадком до них потрапили. Казав я їм ранише, що такі є, обдурені главарями «зелених», які заявляли й досі заявляють, що вони проти німців. Насправді ж у спілці з ними великий, хіба іноді для облуди очей нападуть на задрипаних поліцаїв...

Я згадала, як поліціянти допевнялися, чи не в «зелених» мій чоловік, а Юсті говорили — хай буде там... Бач, відтоді лишили нас у спокої, тільки пильно стежать за нами...

— Зібрав я таких людей з десяток за хлівом на одному хуторці, куди ми прийшли за харчами, а правдивіше — грабувати людей. До цього з кожним наодинці мав щирі розмови. Тож і кажу навпростець: «Хлопці, ми один одного добре знаємо, то давайте оце відкриємо душі, тут чужих людей немає, й питаємо себе: чи не набридло нам вовками в лісі жити, однімати в селян останнє, нищити своїх?» Перезираються, чудно їм отакі слова, мовлені вголос, чути. І я трохи холоду душею — чи треба було отак мовити всьому гуртові? Може, досі хтось був нещирий зі мною?.. Але назад вже ходу немає. Понишки трохи вони і загомоніли навперебій. Набридло, ох, як набридло гидке, нікчемне життя, соромно людям у селах в очі дивитися. Німців обминаємо десятою дорогою, а вони вбивають, грабують, гвалтують... Але що робити?.. Я їм тоді рішуче кажу: «Хлопці, ходімо до червоних партизанів. Ото справжні борці проти німців та поліцаїв! Чули ж про їхні бої, самі бачили перекинуті поїзди фашистські... Будемо вести з ними їдну боротьбу з ворогами нашими». Задумалися вони кріпко — не прості слова я їм сказав. Мовить од усіх Тарас Прокопчук: «Дай нам двіє два подумати. Хай все те у голові перевариться». Згодивсь я. І тут, щойно вернулися ми до табору, мене звалило. Ледь додому доплентався, атаман одпустив.

— То хай думають, чого ти переживаєш? Сам казав — мав до того з кожним розмову.

Федір тривожно глянув за вікно.

— Чого? Мовив мені Тарас, як назад верталися, що ба-

чив, як від хліва хтось до лісу метнувся. Здається, Павло Гудзь...

У мене й руки отерпли.

— Як? Він там?

— Там,— зітхнув Федір.— Хвалився якимось, геть п'яний, що їхній загін «зелених» утворився ще 1939 року, коли червоні сюди прийшли. Тільки мало тоді людей у лісі було, решта по селах сиділи, чекали слушного часу. Тобто фашистів. А як прийшли німці, каже, то нам наче в здорового бубона радісно вдарили... Не доведи господи, якщо такий чоловік підслухав нашу розмову...

— Не доведи господи,— прошепотіла я неслухняними губами.

Тепер і ноги одібрало. Сіла на клуночок, якого минулої неділі Юстя принесла з Паридуб: збереглося трохи жита в ямі, не взяв його вогонь.

— То як тепер? То що ж? — не можу й слів до ладу скласти.

— Не знаю,— чесно признався Федір.— Коли то не він був чи не інший донощик, то обійдеться. Відлежуся трохи й рушу назад. А там домовимося з червопими партизанами, ми з тими десятками тихенько щезнемо з табору, прийдемо гуртом, заберемо вас усім кошем з хати — і гайда...

— А як не обійдеться? — кажу й дригону вся.

— Як не обійдеться? — повторив Федір глухо.— Як не обійдеться...— І ще міцніше обняв мене, поцілував, чого вже давно не було, підморгнув надсил.— Обійдеться, Марійко! То, мабуть, Тарасові привиділося. Він у нас страхополох... Слухай, ніж отак розводитися про це, давай краще ячмінь, що Юстя принесла, підготуємо до посіву. Бо лютий куций, як заячий хвіст. От-от весною повіє...

Хурделиця мов найпнялася: крутить-вертить, он уже з кущів білі верчі поробила, дорогу закидала, не проїдеш сапями. Братова дружина зітхає: це ж коли отака зима ляже, де ми дров на неї паберемося... До лісу спеціальний дозвіл треба, інакше стріляють поліцаї без попередження. А я тихо радію. Хай мете, хай буряка зчиниться, хай мороз унаде. Бо ж за такої скаженої погоди «зелені», коли справді той гад нанюхав, не одважаться вирядитися в путь...

Смеркло враз, і я легко зітхнула. Вистромила носа надвір — ой леле, добрий господар за такого хвилиполю сабаку надвір не випустить!

Кажу Федорові:

— Лягай та спокійно посни. І я біля тебе примощуся.

Лягли на полу. Я і здрімнути не встигла, коли шибка — дзінь-дзінь. Мовби пташка кігтиком шкрябнула. Я так

і подумала: змерзла бідолаха, до тепла проситься. А Федір струснувся весь і прожогом до вікна. Глянув, одхитнувся.

Я все зрозуміла. Ті... Підійшла й собі неслухняними ногами. Три пикки у вікно всадилися, питають:

— Де Федір Климук?

Я було зопалу за рогача схопилася, щоб просто через шибку в ті пикки штриконути. А Федір одняв рогача, поставив до печі. Сам почалапав у сніи, одчинив. Увійшлися ті трое до хати, кожухи білі від снігу, а пикки червоні, наче начищені самовари. Двоє з ружжами, а один із німецьким автоматом. Ні здрасте, ні хоча б якесь слово мовили.

Обдивилися пильно всю хату, той, що з автоматом, навіть на піч зазирнув, де наші діти спали, автомата туди наставив. Аж тоді голос бичачий подав.

— Збирайся. Поїдемо до куреня.

Я до нього кинулася, за поли хапаю.

— Куди ви Федора берете? Ледь він по хаті ходить, такий хорий. І ніч, студінь надворі...

— Нічого, вилікуємо!..

І засміявся так, що мені мороз поза шкурою пішов.

Я ще було до нього сикнулася — кажу, хай хоч деньок дома побуде, оклигас, чого серед ночі його брати? А самій думка скікнула: тільки випровадимо їх, нас усіх май знає...

Той і не подивився на мене.

Федір легенько відтурив мене від чоловіка, прости господи, що чоловіком його назвала, повів у хатинку.

— Дай мені чисту білизну,— тихо мовив.

— Нащо? — скинулась я — ніяк не могла повірити в те, що Федора на смерть забирають.

Він, мов маленький, припав на мить до моїх грудей, а коли підвів голову, його очі були в пекучих сльозах.

— На смерть, Марійко, на смерть...

— То втікай! — пошепки скрикнула я.— Висадимо шибку...

— А вас посічуть? — тяжко видихнув Федір.— Від цих пощади не жди, я їх добре знаю... Давай білизну. Сорочки не треба, хай дітям лишиться... Бережи їх!..

Цілував дітей, сльози двома ручаями текли... Мар'янка як вхопилася за батька, мов кліщ, одірвати її не могли. Так і вийшов Федір з малою на вулицю, під метелицю. Уже в саях одняли ті пикаті, швиргнули мені. Я мерщій занесла Мар'янку в хату, а сама прожогом назад. Бігла, бігла за саями, де там збіжиш, коли у пих коні, як звірі. Покотили в завірюху, і сліду від них не лишилося... Упала я в замет, кроплю його гіркими сльозами... Віддихалась трохи

й знову побігла слідом. Якийсь чоловік забачив мене, коли вже за село випурхнула, перейняв, одвів додому...

Очі Марії Карпівни поїнялися такою тугою, наче оце тільки її привели до хати з засніженої ночі...

— Сиджу на лаві, як здерев'яніла, ні робити нічого не можу, ні слова сказати... Добре, що братова якогось супчику скарапарила для своїх і моїх дітей. Хоче заспокоїти мене й не знає як. Та й сама не може місця знайти собі: а як ті бандюги й за нами приїдуть?.. І у вікна тривожно визирає: пішов же її чоловік, а мій брат, на лісорозробки і наче у воду впав... Лише дітки швидко одволодалися. Поєдналися з дітками братової, граються. Чую, Мар'янка мовить:

— Наш татко не пропаде. То він хорий не здужає тих дядьків, а коли видужає, поскидає їх із саней і назад прикурить. Накатаємося ми з Полем на санях!

— І нас, нас візьміть! — підстрибує мала Югинка.

— Візьмемо, — великодушно каже Мар'янка. — Правда, Поль?

— Правда, — одмовляє Поль, а в самого очі сумні-сумні.

Вони, мої дітки, довго не спали того вечора. Рапінш було тільки голівки на подушки покладуть, уже й немає їх на цьому осоружному світі, десть на своїх сонних сонячних лужках квіти збирають... Майже щодень Мар'янка розповідала про ті квіти. І пхнїнькала — чого ви, мамо, нас у ліс по справжні квіти не пускаєте... Не засинали малі, все чекали, що тато повернеться. Павіть у Поля очі блискотіли вірою в те чудо. Що я могла їм сказати?..

А сама я задрімала. Отак, сидячи за столом і невідривно дивлячися на димну скінку, заплющила очі й мовби провалїлася кудись...

Кинулася від одчайдушного вереску. «Дітей моїх рїжуть!» — жахно змигнуло в голові. Ще не розплющивши гаразд очей, розставила руки й метнулася наосліп на вереск. Тільки мацнувши обох, отямилася.

Мар'янка й Поль припали до вікна, мало скло не видавлюють, оченята розширені, верещать од захвату:

— Татунь прийшов, татунь прийшов!

Я незчулась, коли в сїнях опинилася, навстіж розчинила двері, боса виметнулася надвір.

Обняла міцно закушкану людину. І з мене радість, як вишневий цвіт під градом, враз осипалася. Це не Федір...

— Мамо, — чую рідний схвильований голос. Юстя! — Мамо, це правда? — крізь сльози питає вона.

Я мовчки гладжу її по замотаній хусткою голові, заво-

джу в хату. Малі кидаються до Юсті, повисають на ній. І негайно ж питають у два голоси:

— Ти з татунем приїхала, еге? Він коней у дворі розпрягає і хутко в хату ступить, еге?

Юстя слова не може мовити, стоїть посеред хати, тремтить, як у пропасниці. Аж личко крейдою взялося. Малі облишили її, сповзли на долівку, нерозуміюче і з острахом дивляться на сестричку. У Поля очі знову тугою поїнялися.

Беру їх обох за руки, веду до печі, намагаюся казати за-спокійливо:

— Завтра татунь приїде. Сьогодні він підвіз Юстю до двору й назад вернувся. Ніколи йому...

Мар'янка вірить, щасливо сплескує в долоньки.

— Ой, тоді я буду хутко спати, щоб татуня рано зустріти!

Слухняно лягає на своє місце до стіни, підкладає ручку під щоку й заплющує очі. Поль також лягає поруч неї, але, бачу, ще довго лежить із розплющеними очима...

Я силоміць роздягаю Юстю, садовлю до столу. Витягую з печі супчику, наспаю їй. Вона мляво бере ложку. У мене в самій пече в грудях, наче там рана відкрилась, але ж тримаюся. Треба ж якось Юстю заспокоїти.

— Може, вони справді просто так взяли батька, може, в інше місце перебираються... А ми з тобою запеклися...

Юстя дивиться на мене крізь озерця гарячих сліз. Бачу — знає все. Іще бачу — хочеться їй і мені сказати втішне слово, але де його взяти? Обіймає мене раптом за шию, і ми довго й невтішно тихо плачемо...

— Ой мамо,— гірко каже Юстя,— не вернути нам нашого татуня... Мовила ж я йому: не вірте ви бандюгам, вони там у такому смердючому казані варяться, що й хороший чоловік совість згубить... А він: «Є серед них путні люди, я вже обережно розмовляю з кількома. Ось побачиш, коли до червоних партизанів групу приведу». Привів...

— Ой доню, привів би, якби Павло Гудзів не прислідив. Сам батько наш казав, що наче його запримітили, коли він, Федір, за хлівом на хуторі з людьми бесіду про червоних партизанів вів...

Юстя так рвучко схопилась, що стіл із гуркотом одсунувся. Хутко підвів голову Поль. Не спав, слухав... Саджаю Юстю, показую очима на малого. Вона скаменулася, нахилилася до мого вуха, шепоче. Той шепіт мовби обпалює мене.

— Павло Гудзів? Так от чого він сьогодні приходив до райуправи! Щоб донести про взяття мого батька... От звід-

ки голова райуправд про те довідавсь і сповістив мені... І так підозріло дивився... Ех, якби знала, що він батька продав, на місці порішила б!

— Доню, що ти говориш? — аж одхитнулась я. — Як би ти його порішила? Схаменись!

Юстя посилає руку в кишеню піджачка, дістає пістолет.

— Оцим ось порішила б. Так, що ніхто й не здогадався б... Я, мамо, вже багато і німцям, і бандерівцям нашкодила... У німців медикаменти, продукти крала й через батька посилала червоним партизанам. Дізнавалася, коли німці й поліцаї рушать на партизанів, — і те татунь піс до лісу... Слідкувала, коли бандити тихцем до райуправи заходять, низьком підслуховувала їхні розмови — і те доходило до червоних партизанів. Одного разу домовлялися, щоб заслати шпигунів до червоних партизанів. Всіх їх викрили з мосю допомогою. А того, Павла Гудзя, прогавила... Хитрий віп, потайний... Казала ж я татуневі: «Не ризикуйте, не тягніть за собою «зелених», удвох давайте перейдемо до червоних партизанів і сім'ю нашу заберемо». А він уперто хитає головою: «Скільки обдурених хороших людей пропаде, озвіріє в тому болоті...» Тепер от самій доведеться рушити до партизанів, — не сказала — простогнала важко.

Я машинально очі за вікно — що там чиниться? Слава богу, припинилася хурделиця, не сіктиме дитині в лице. Це ж, мабуть, не блигом світ іти до червоних партизанів. Мовив Федір при останній стрічі, що в них ще малувато сил, в далеких хащах яживуть... Он і місяць визирнув срібним боком, розтурлює хмарн. Дорогу Юстоньці присвітить... Суп'ятилася: дорогу присвітить, але ж і лихому чоловікові покаже... Нічого, заспокоюю себе, до ранку втомиться, злякає за обрій. А я Юстиночку проведу, доки сил стане. Можливо, до самого їхнього табору. Удвох воно веселіше йти. Мовлю все те собі, а душа кригою береться... Не пустить вона мене, при дітях змусить лишитися. Це ж сама-однісінька йтиме дитина лісом, потемки. А там і вовк, і бандит може стрітися... І заблудитися просто: вона у мене змалечку чомусь ліс не полюбляла, все, було, на поле норовить вибігти. Там, каже, простору багато, воля, аж полетіти хочеться...

Думала було Юсті про погріб, про горище мовити — сховайся, доню, пересидь лиху годину, — і не мовила. Од поліціантів дома не сховаєшся. Хай, хай іде. Од вовка в лісі оружієм одіб'ється. А коли бандити чи поліціанти купую наскочать у хату...

Ой, як же я дитину пущу в далеку дорогу без шаньки, голодну? Хіба вдовольнилася мисочкою пісного супчику?

— Ляж, доню,— кажу,— здрімни перед далекою дорогою, а я тим часом сніданок зготую і щось з собою.

Вона досьорбала супель з миски, але не лягає. Я від гечі озираюся — щось в'яже. Підійшла, дивлюся — светра. Шепоче мені:

— Це я, коли в райуправі працювала, почала до червоних партизанів готуватися. Трохи не встигла дов'язати светра. Закінчу нині й не мерзнутиму в лісі.

На мене того вечора мовби щось напало. Наче маку зеленого наїлася. Щойно розпалила в печі та поставила до вогню чавунчика з картоплею, сіла на осолончику біля печі, як мою голову донизу похилило. Наче хто потихцем гиру почепив на шию.

Схопилася від руку й балачки в хаті. Глянула й обімліла — п'яток ружених розсілося на лаві. Гомонять весело. «Чи не прийшли червоні партизани, щоб взяти Юстю з собою?» — горобчиком скікнула втішна думка. Бо чого б то вона їм ураз одчинила?

— Здрастуйте, люди добрі! — подала я голос. — Чому це так пізно женихатися прийшли?

А сама на їхні шапки дивлюся. Не видно червоних стрічок... Серце впало, очі туманом поїнялися. Та держуся, маленьку надію маю, що то випадкові люди забрели на вогник. Заглянули у вікно, побачили гарну дівчину, постукали... А що вікна застелені інесь, про те не думаю... Хай і бандити, та хіба їм не кортить з гарною дівчиною погемоніти? Зиркаю на Юстю — скулилася, мов куличок на болоті, ще швидше пальці бігають — в'яже. І не глянула на пришельців жодного разу, мовби немає їх у хаті... Що воно за одні?

Чоловіки презирнулися від моїх слів, засміялися голосно, хоча бачили, що в нас на печі п'яtko дітей спить. Один, чубатий такий, чуб йому з-під шапки виліз, очі затулює, встав з лави, заходив по хаті, обдивляється, наче придане оцінює. Потім примружує око на Юстю.

— А що, файна наречена. Ще й роботяща, он як до в'язання припала, на женихів і не гляне... Правда, в таку скажену погоду весілля не гуляють, ну, ми згуляємо. Правда, Юсте?

Дитина моя ні шість, ні п'ять. Мовби не чує патлатого. А решта чоловіків регочуть, як циган од сироватки.

Тут уже я не витримала, приступила до них.

— Хлопці, як вам не сором до моєї дочки чіплятися? Впала вона вам у око, то прийдіть завтра, при дні поговорите. Юстині поспати треба, вона ж у райуправі працює, це ж завтра шлягати туди стільки... По заметах, по морозу...

— Ото ваша дитина? — вирячує очі патлатий.— Ви що, розігруєте нас, тітко?

— Моя! — кажу із серцем.— Досить вам отут комедію ламати! Бо як візьму кочергу!.. І Юстя розкаже завтра про вас у райуправі, будуть вам непереливки!

Чоловіки знову регочуть. Враз чубатий махає рукою, ніби косою обрізає той сміх.

— Таки досить комедію ламати. Одягайся! — до Юсті.

— Куди? — кидаюся до них.— Хто ви такі, щоб мою доню нагло серед ночі забирати? Хто вас послав?

Чоловік озирється на Юстю. З його обличчя мовби хто змів усмішку, воно стало жорстоке, аж мені страшно...

— Ми ті, кого вона не чекала. Бач, як хутко отворила, коли червоними партизанами назвалися!.. Збирайся, збирайся хутчіше — нам ніколи! За райуправу не хвилюйся — по-відомимо туди...

Бачу, як несамохіть Юстина рука смикається до кишени піджачка та зупиняється на півдорозі. Якби ж їх не п'ятко, то, може, моя дитина й upravилася б з ними, а я рогачем помогла б... Еге, де там справився з такими гевалами!

Чубатий різко ступає до Юсті, вириває светра з її рук, ховає його до кишени кожуха.

— Одягайся! — гиркнув.— Скільки я можу говорити?

Решта, мов по команді, встали, ружжа на мою дитину навели. Я сльозами залилася, руки заломила, благаю їх:

— Хлопці, та на кого ж ви ото свої ружжа наставили? Гляньте, вона ж дівчинка ще. Та невже у вас серця немає? Як вас отаких матері пародили?..

Мовби не чули моїх некучих слів. Тільки один мельки озирнувся, кліпнув розгублено. Чубатий так стусонув його прикладом, що він мало не впав. Більше не озирався.

Юстя одягла свою жовтеньку шубку, папнула зелену хустку. Обняла мене міцно. Очі повологли, але жодної сльози не зронила. Бачила дитина моя, що в мене от-от серце лопне...

— Прощайте, мамо... Як завтра до вечора не повернуся, не ждїть мене... скоро...

Хотїла й сонних малих поцілувати, але чубатий не дав, просто випхав мою дитину за двері. Я слідом похилиталась, мов сновида. Враз думка втішна спурхнула: може, це сон, жахливий сон... Та й розбилася на друзки, коли чубатий ударив мене по голові ружжом. Померк світ...

Коли прийшла до тями, то здалося мені, що світ зовсім пез, тільки білий сніг од нього лишився... Лежу я на ньому, пекучо-холодному, й не бачу ні хат, ні дерев, одна біла

пустеля навколо... Надсил звела руки, протерла очі — а то сніг мені насипався на лице й не танув... Схопилася й побігла по сліду. Аж тут згуки у три голоси від хати. Оглянулася — братова, Поль і Мар'янка...

Тільки трохи розвиднилося, подалася по тих слідах. Біжу і сльозами поливаю маленькі сліди від Юстиних чобіт. Ті гевали йшли рівно, а моя донечка кривуляла. Ой, чи не били її бандюги...

Дісталася до хутора Слідин. Там на вулиці згубилися сліди. Роззирилася, щоб спитати когось, бачу, дядько пикатий на ворота навалився, пильпо дивиться на мене. За його спиною будинок під бляхою вивершується. Питаю його про Юстю, чи не бачив.

Він губу закопирив, каже з усміхом:

— Чого ж, може, й бачив. Он ранечком наші хлопці червону партизанку на криничному журавлі повісили — чи не твоя то? Як твоя, не знімай без дозволу, бо й тебе поруч прибантують.

Це вже він мені в спину гукав...

Вхопила я ту нещасну за одублі поги, ридаю ридма, очі вгору звести боюся. Нарешті глянула. Не Юстя... Та сльози мої течуть і течуть. Молодесеньке, голе-голісіньке дівча почепили нелюди, худюсіньке, синє. А що вже познущалися з дитини... Прикотила оцупок від двору, стала на нього, витягла дівча із зашморгу. Попросила в людей лопатку, хтось подав з-за тину, викопала за селом маленьку ямку, поховала нещасну, хрестик зіпшила з двох гілляк. Це ж якась мати, як я, ходить, шукає свою дитину. Може, хтось із села вкаже на її могилу...

Що вже я виходила за ті дні, де тільки не побувала з лопаткою! Як укаже хто, де людей німці, поліцаї чи бандити постріляли, туди йду, копаю. Марно, немає Юсті серед побитих... Коли ж це дідок з прилісового села вказав на старі окопи — туди молодь вели поліцаї... Я туди. Бачу — рука стримить. Охнула — Юстина. Мерщій відкопала. А то хлоп'як у чорному костюмі...

Пронала моя Юстонька, як і Федір, нічого від неї не лишилося...

6

— І ви нічого не дізналися про її загибель? — видихнув я. — А може, вона не загинула, може, її вивезли у Німеччину, в концтабір? Таких випадків багато було... Ви б напи-

сали в газету, на радіо, он скільки людей і досі знаходять своїх рідних...

Я вигукнув ці запальні слова й схаменувся. Та якби Юстя жива лишилася, вона з будь-якого кінця світу знайшла б стежку до матері. Але такою близькою, рідною стала мені дівчина, що ніяк не хотілося вірити в її загибель.

Марія Карпівна вдячно глянула на мене й заперечно окрутила головою.

— Ті нелюди одну кару визнавали: кулю, зашморг або в ополодку... Щоб їх ні суха, ні сира земля не приймала!.. А про загибель моєї дитини мені розповів Тарас Прокопчук, отой, що з моїм Федором збирався втекти до червоних партизанів. Уже по визволенні зайшов до мене й усе розповів.

Удосвіта привели її в табір «зелених». Тарас тоді саме на сторожі стояв. Коли це бачить — п'ятко штовхають дівчину. Лице в синях, ледь поги вона волочить... А чубатий, то був Панас Лико, підморгує Тарасу: «Хочеш таку наречену? Став літр самогону, матимеш увечері. Тільки, звиняй, високо буде до неї в гості лазити...» І показав на гілляку. Тарасові мовби в груди вдарило, це він так мені розказував. Схожа дівчина на Федора... Чи не дочка? А Федора, мовив їхній отаман, за зраду в колодязі втоплено... Хотів спитати, хто це, та й побоявся. Повели вони дівчину до отаманового куреня, а Тараса лихоманка трусить. Тоді вдруге мовби хто міцно вдарив, тільки уже в плечі. Огнипаючися, присідаючи, подався він на болотистий острів, де, казав Федір, червоні партизани отаборилися. Пощастило йому, швидко знайшов. Але поки розпитували та перевіряли його, вечір скрав. Лише другого дня вирушив він з чотирма партизанами на розвідку до бандитського лігва. Мислив собі Тарас — підкрадуться вони близько, він одверне увагу вартового біля куреня, де тримають і катують людей, а партизани тим часом випустять Юстю...

Ось на цій галявині, ще далеченько від бандитського табору, побачили вони розп'яту на березі дівчину. Юстоньку мою, — ледь вимовила Марія Карпівна. — Боявся Тарас і мовити, як познущалися над моєю донечкою... Одну хусточку зелену на голові лишили... Забрали її червоні партизани, поховали у братській могилі разом із своїми загиблими товаришами, ружжками постріляли вгору. І все...

Але де поховали, того Тарас не бачив, бо на самому похороні не був, про нього розповіли йому потім. Послали його з чималою групою партизанів, щоб зненацька ударити бандитів звідти, звідки вони не чекають, — Тарас же знав усі підходи до їхнього табору. Вони й ударили, міцно вдари-

ли, ще й полонили двох бандюг. Один із бандитів розказав, як люто катували Юстоньку. Поставили її перед стросом, питають, кого знає тут, хто спізнався з червоними партизанами. Вона киває головою, мовляв, почекай, видивлюся пильно. Раптом уп'ялася очима в Павла Гудзя. Де не взявся в її руці пістолет, враз стрілила. Та Павло, мов підкошений, упав на землю, а куля вцілила в чубатого, що стояв за ним. Просто в його роззявленого рота влетіла... Отоді й узяли Юстю на муки страшні, нелюдські...

Марія Карпівна укотре звела очі вгору, де тріпотіла на вітрі зелена хустина.

— Ото все, що мені лишилося від донечки. А могилу її не вдалося відшукати...

Зітхнула, вибачливо глянула на мене.

— Такого страшного та сумного нарозказувала вам, товаришу... Затримала чи не на півдня.

— Та ви що? Це ж таке життя!.. І скільки років минуло відтоді, а ви, певно, часто приходите до цієї берізки...

Вона скорботно подивилася на мене, зітхнула глибоко.

— Часто. Від сорок четвертого року.

І знову вернулася в минуле.

7

— Так ото, коли вже наші близько були, гуркотіли десь за лісом їхні гармати, мало не попала я до німців на гарбу. Брала нетерплячка побачити швидше визволителів, і я з дітками, коли щезли з села поліціанти, з-за тину п'ялася та визирала червоних вояків. Коли чую — деревчать вози. Ми й сипонули на вулицю. Аж то німці підбирають наших людей і женуть з собою. Нащо вже вони їм треба? Чи не могли вони без паруги пад людьми жити? Кинулися ми назад до двору, звідти в город шмигнули. А вонч, мов хорти, слідом. Та так із автоматів строчать, наче найлютіших ворогів своїх побачили. Кулі листя навколо нас геть зрешетили... А нас не зачепили, спасибі їм... Добігли ми до кущів на луках, попадали знесилоно. Добре, що німці далі не гналися, видно, квапилися дуже, тікаючи від наших вояків.

Тож тільки тоді повірили, що червоні вояки до нас прийшли, коли вони у двір вступили. Вибрали ми з городу, дякуємо, до хати запрошуємо. Запросили й очима кліпаємо — пошанувати нічим... Одной картопельки швиденько зварили. Вони не ображаються, підбадьорюють: ось відже-

немо фашистів подалі, то беріться до землі, колгоспи ладнайте, бо одноосібниками пропадете. Повитягали із своїх заплічних мішечків консерви, самі нас пригощають. Діти наші поніяковіли трохи на полу та й приступили до вояків. Ті обіймають їх, мабуть, дуже скучили за своїми дітками. Он уже й на колінах сидять, несміло беруть мазанки з консерви. А відколи почалась війна, в чужих людей на колінах не сиділи. Та й те, уявити важко, щоб німець узяв нашу дитину на коліна, дав гостинця. Як заскочить, було, в хату, горлає, мов навіжений, очима шарить, що поцупити. Дітей наче не бачить, хіба випадком під ноги трапить, то відкине носаком, як кошения... За столом не тільки руські й українці сидять, а й двоє чорнявих, в одного очі великі, наче в цигана, а в другого ніби осочиною прорізани. Та всі до діток наших тягнуться. Кожен хоче по голівці погладити, дати щось смачненьке, погомоніти... І дітки наші відтали, щечечуть, мов синички весною. Тільки ж як про батька спитали, охмарилися мої дітки, надто Поль. Вояки усе без слів зрозуміли, зазіхали. А чорнявий зняв із пілотки червону зірочку й приколов Полю до сорочки. Мовби вітром зігнало з його личка сум. Мар'яні білявий вояк подарував грібниця, теж звеселив малу...

А я не мала чим оддячити. Соромно було до сліз. Хотіла було віддати Федорову смушеву шапку, він її мало носив, беріг, бо в ній женився. А вони махають руками: нащо нам шапка, видадуть казбонні. І в малого голова скоро до шапки доросте.

Пішли червоні вояки далі. Й ми почали в дорогу збиратися — додому. Тільки не зразу всім гуртом рушили, спершу я сама на розвідини подалася.

Прийшла якраз надвечір, коли скісне сонце геть усе вчервонило. Стою, дивлюся, пічого не впізнаю. Ніде пі деревця, ні хати, ні тину — чистий тобі пляч на нашім кутку. Своє дворище відшукала по місточку з половини кам'яного круга над канавою. А де хата — сам чорний груз, дощем прибитий, лежить. Яму з закопанам не швидко знайшла. Порожня вона — одконали німці чи поліціанти, геть все чисто вигребли, й підмітати не треба... Чого вже мене ноги до того місця понесли, де дідова й бабина хата була, не знаю. Чи не втлющилася в голову несусвітна думка: раптом перина дивом збереглася, буде моїм діткам на чому спати... Летіла звідти настрашено — два обгорілі скелети звіділа на погарищі...

Та все ж зостався чималий шмат села, що до густого лісу притулився. Чого вже його німці за димом не пустили, не знаю. Чи не червоні партизани вискочили з сосон, ко-

лошкнули паліїв? Отуди всі, хто повернувся, й загрузилися. Мене з дітками прийняла до себе Насташа — далека Петрова родичка. Не мала вона серця на мене, що не складося життя Петра й Оксани. За обома невтішно журилась. А що вже ж діток моїх жалувала! Її двох дочок забрано було в Германію, як попросалася з ними на станції в Ковелі, так жодної вісточки від них не мала... Померла оце недавно Насташа. Я була на похороні. Казала сусідка — перед смертю ввечері покликала її, ключі віддала: «Коли що станеться зі мною, то передай донечкам, як додому повернуться...»

Марія Карпівна замовкла на хвилику, приплющила очі. Мабуть, згадувала Насташу.

— Так ото побачила Насташа мене на пожежищі — знічену, безпорадну, — підійшла й закликала до себе жити. Вона ж дістала мені на півдня підводу, запряжену німецьким конем. Що вже я намучилася, поки доїхала! Не розуміє він по-нашому, хоч нокай на нього, хоч лозиною смугуй, — тупає собі поволі, голову звисивши. А в мене серце чогось тьохкає, чорною тривогою береться...

Щойно у хутір заїхала, коли де не взявся пімецький літак. Гах бомбою! Акурат у той сарай, де моя доня спала на горищі — це раненько було. Я її змушена була туди перенести, бо летучою віспою захворіла, боялась я і братова, що решту дітей Мар'янка заразить. Дивлюсь — сарай на мул пішов. Як уже я бігла, як кричала... Три дні по тому мови не було, тільки хрипіла... А моя дитинка з копички городньої вилазить: кицуло її туди, живенька лишилася. Лишень заїкою стала. Ще й нині, як розхвилюється, то спотикається на кожнім слові.

Бідували ми тоді страшенно, що ховатися від правди. Бо ж геть обдерли нас німці й поліцаї, а що не могли взяти, за вогнем пустили. Я то людям за снопи жито жала, то коноплі вибирала та вимочувала. А то чутка пішла, що бандерівці в лісі на великій галявині жито собі посіяли й картоплю посадили, але зібрати не встигли, бо червоні вояки навалилися на них, довелося їм у болота чимдуж тікати... Побалакали люди про те та й не зважилися іти в ліс. Бо ж могли ті бандити вернутися. А я вибрала місячну вітряну ніч, що кроки скрадає і має видшоту, та й подалася на ту поляпу. Всю піч жала жито, в'язала снопи й односила в гущавину. Другої ночі ті снопи на плечах додому посила, на горищі ховала з Насташею. Було, йду лісом, він шумить, гнось пугукає моторошно, отак би й кинула снопи і шугонула легко до хати. Та згадаю діток голодних моїх, і ще міцніше могузку стискаю. А ще Федора, Юстю згадаю. Во-

ни такі муки від тих нелюдів витримали, та не покорилися їм. Чого ж це боїтимуся бандитів, коли всюди влада наша, захистить? Отак підбадьорю себе й доправлюся до хати. Посиджу трохи на призьбі, віддихаюсь і знову назад...

Так і картоплю почали копати. Носила ж бо уже врапці — роздивилася, наче не видно бандитів, та я й округка ходила. Хіба ж здогадаєшся, звідки тітка з клумаком іде?

Отак трохи забезпечилися ми на зиму. Узялися за господарство. Пішли утрьох — я, Насташа, Поль — на мій город, закидали на ньому сімнадцять окопів, що їх німці вибушували, коли наші наступали. Скопали той город, стоїмо й журимося — сіяти нічим... Осінь стоїть на диво тепла, тиха, тумани ранками землю, мов рядом, укривають, це б росло жито, як з води.

Коли це Поль ніби з-під землі голос подає. Метнулися ми до нього — мабуть, упала дитина в яму біля згарища, чи не покалічилася... Він таки справді в ямі, тільки радо сміється звідти. Каже — зазирнув туди знічев'я, додивився, що житце на дні видніється, плигнув у яму, розкопирсав. Аж там трохи зерна упереміш із землею. Мабуть, коли німці чи поліціанти витягували приховані нами мішки, то порвався один, от і проспалося жито. Пересіяли ми ту землю на решеті, жодної зернинки не лишили в ямі. Й до Жовтневих свят нивка соток на три несміло зазеленіла. Не могли ми надивитися на неї...

А на свято завезли дітям моїм подарунки: по булочці, цукерок личучих трохи і борошна трохи. Дістала я молока бутельку, зварила затірку. Що то вже празникували ми тоді! І поплакали гуртом — немає з нами Юстоньки і Федора й не буде ніколи...

Отак і жили ми. Поль до школи пішов — відкрили її недовзі. Хоч і в кацабурці вчився, лише одного вчителя прислали їм зі сходу, але такий задоволений був! Щовечора нам на печі — ми там збивалися, бо в хаті холоднока гуляв, — геть усі уроки переказував, вірші голосно читав. Не раз їм старенький учитель говорив, як гарно буде, коли війна скінчиться, і нам теплішало від тих слів...

8

З високого, ледь покритого білими хмарками неба закружляли узористі сніжинки. Марія Карпівна замовкла, довго дивилася на них.

— Минув той важкий рік, скінчилася війна. Почало на-

лагоджуватися життя. Росли мої діти, в колодочки вбиралися. Ось і Мар'янка до школи пішла. Училася гарно, як і Поль, не могли вчителі моїми дітками нахвалитися. І мені Поль та Мар'янка геть у всьому допомагали. Щоліта Поль у колгоспі працював. Лиш навчання закінчить, так і в поле. Хліба нам заробляв, трохи грошей. Трактора навчився водити, хотіли його за колгоспні гроші до технікуму механізації послати, він і згоден був. Але його вчителька, Ніна Микитівна, протест дала. Мовляв, хлопець гарно співає, гарно грає на гармошці, хай краще йде до культосвітнього технікуму. Сама одвезла його документи в місто. Дала грошей на дорогу, як на екзамени їхав. Тож коли став учитися Поль у технікумі, у одному конверті мені й Ніні Микитівні листи прислав. А приїде на канікули, то хіба годинку дома побуде й до неї біжить...

Незчулись, як і Мар'янка закінчила семилітку. Стала на вчителя вчитися в місті, де й Поль. І також музикою дуже заінтересувалася. Яюсь на канікулах, коли Поль уже кіпчав свою науку, концерт у нашому клубі,— уже збудували і його,— поставили мої діти. Син на баяні, а дочка на скрипці грають. Я усміхаюся й плачу: у мене без сліз і радість не буває. Люди рясно плещуть в долоні, ахають: отакі славні діти повиростали! Молодець ти, Маріє! А я їм одказую щиро:

— Хіба ж без вас, люди добрі, було б мені під силу дітей виростити, на путню стежку поставити?..

9

Марія Карпівна встала, зняла зелену хустину з бери.

— Набалакала вам, майже цілий день у вас забрала,— глянула на захід, де вже червоне велике сонце настромлювалося на шпичакуваті сосни та ялини.

— Та що ви, що ви, Маріє Карпівно! — схопивсь і я.— Ви не знаєте, як я вам вдячний! Я про все це напишу, обов'язково напишу!

Вона зніяковіла.

— Хіба ж то я для газети розказувала? Просто злетіли ті слова з душі. І Юстонька їх послухала... Це ж аби жива лишилася, то теж хорошою людиною стала б, як Поль і Мар'янка. Няньчила б я з Федором, якби й він уберігся, і її онуків...

Заквапилася.

— Мені треба на міського автобуса встигнути. Гляньтено, котра година... Ой, мало часу лишилося!

Я провів її, посадив на автобуса.

Вже коли автобус рушив, я кинувся до водія, попрохав зупинитися на хвильку.

— Маріє Карпівно! — гукнув. — Скажіть вашу адресу!

І коли вона сказала, ще раз гукнув:

— А Мар'яна і Поль також живуть у місті? Я хотів і з ними зустрітися...

Вона висунулася в прочинене вікно.

— Поль зі мною живе, точніше, я при них — з ним, невісткою і онуками. А Мар'янка вийшла заміж за сибіряка і виїхала назавсім із ним, там також онучок росте, Федором його назвали. Оце як потепліє гаразд, рушу до них. Я щовесни отак: у квітні до Юстоньки — вона сьогодні, дев'ятнадцятого, народилася, а в травні — до Мар'янки та внучка Федора...

Я не йшов — біг до готелю. Вскочив до кімнати, заходився гарячково записувати чути. Мене мовби лихоманка трясла. І ясно чувся голос Марії Карпівни...

* * *

Приїхав я до Луцька через багато років. З тим самим блокнотом, де вже став блякнути запис розповіді Марії Карпівни. Не написав я ні роману, ні повісті, ні бодай оповідання. Коли тоді повернувся, то сів за повість про юного партизана — вона була в плані. Чотири роки повість в мене забрала. Потім моя мати померла, і я подовго піби чорною хмарою огорнувся... Але тепер напишу. Мені б просто ще раз побачити Марію Карпівну, Юстину березу...

Вийшовши на вокзалі з поїзда, спохопився — це ж сьогодні якраз дев'ятнадцяте квітня! Оце співпало... І я сів на автобуса й поїхав до того районного центру, де зустрівся з Марією Карпівною. Це ж вона там сьогодні.

Скочив з автобуса й упевнено рушив до лісу. Шлях добре пам'ятався, наче я вчора там був.

Депь був такий самий, як і багато років тому. Легенькі хмарки на небі, з них іноді сіється прозорий сніг, бентежливо пахле першими листочками й голчастою травою.

Ось і галявина. Хутко глянув на березу. Висока вона стала, гінка, має на свіжому повітрі ясно-зеленим листячком. Але не видно біля неї Марії Карпівни, не тріпотить на гілках зелена хустина... Довго сидів я на поваленій сосні в марпому, тривожному чеканні...

Гайнув до міста. Відчинив Поль — я його одразу впізнав, хоча вперше бачив: викапана мати.

Сказав, хто я, спитав про Марію Карпівну.

Він глибоко зітхнув, скорботно глянув на мене.

— Вона так чомусь чекала на вас... Не поїде вже мама до Юсті. Ніколи...

Повернувшись додому, я написав. Не повість і не роман. Написав усе, що розповіла мені Марія Карпівна.

1979—1986 рр.

ЛЮБА

Повість

У вухах дзвенить, ніби я щойно з води випірнув. Руки тремтять, ніяк не можуть засунути залікову книжку в кишеню. А в грудях уже народжується така бурхлива радість, що ледве стримуюся, аби не пройтися на руках по вузькому й високому університетському коридору.

Все! Останній іспит першої сесії складено! Щоправда, перед очима ще стоїть обличчя Миколи Івановича, іронічно усміхнене, бо я плутаюся у словнику Даля, в руках ще чується грубизна того вельми мудрого фоліанта. Однак те враження скоро геть зітруть з пам'яті канікули. Наче й не було ніколи. Кажуть, що на старість усе згадається — й іспити, і заліки, і навіть оті прикрі хвилини, коли бекаши-мекаши перед викладачем, як баран. Тепло, розчулено згадуються. Ну, і нехай, нехай лишуються вони в голові до старості. А зараз — геть сперед очей і іспити, й заліки, й Микола Іванович, який хоч і усміхався іронічно, але поставив мені четвірку...

У парку по той бік вулиці — голубий, підрожевлений спіг. Я аж очі заплющив — певже мені після іспитів усе бачиться в рожевому світлі? Їхав ураңці до університету — за вікнами все було сіре — й небо, і спіг, і дерева. Щоправда, я не дуже роззирався. Вишпипився в підручник і в трамвай за десять хвилин устиг пробігти двадцять сторінок. Звичайно, випало зовсім інше.

Підбиваю догори шанку і бачу таке незвичне взимку голубувато-білясте небо. У його в'язкій голубизні поволі тоне жовток сонця; ось-ось воно сяде на старпій будинок з похмурими немовлятами на фасаді. І який песиміст наліпив отаких потвор?

До вокзалу близько — дев'ять хвилин тролейбусом. Та мені нетерплячка в ногах, у грудях. І, схопивши важкецького чемадапа (де лежать ще зранку сякі-такі речі, три батони і триста грамів цукерок сестричці), бігцем кидаюся по бульвару вниз.

На привокзальній площі буденна суєта. А мені вона видається святоковою. Урочисто гудуть паровози, смачно пахне вугільний дим, звідусіль лине веселий гомін... Довго й розчулено тисну руку односельцеві Павлу Стовбуру. Він вантажник, щойно із зміни. Та я не помічаю його стомленого,

покраяного зморшками обличчя, заяложеної куфайки, до-
сить похмурого настрою...

Поїзд уже рушив, коли я випорснув на перон. Поки він
набирав хід, я встиг ускочити в останній вагон.

Примружуюсь, бо знадвору у вагоні темно. Раптом хтось
смикає мене за полу. І ось уже сиджу на лавці, збентеже-
но роззираюся. А наступної миті радо тисну руки Сашкові
Митрофанченку й Левкові Пузію, моїм однокласникам, що
теж учаться в університеті, тільки на інших факультетах.
І Каті Шмигун тисну, теж однокласниці. А Любі Марчен-
ко, що сидить у кутку, лиш киваю. І, мабуть, трохи чер-
вонію, бо щокам стає гаряче.

2

Якось, уже коли закінчили школу, Катя запросила ме-
не на іменини. Гуляли в саду, під грушево-лимонкою. Па-
тефон негolosно, із шипінням кидав у застиглий, словне-
ний ніжних синіх тіней сад то швидко «Ріо-Ріту», то хви-
лююче танго «Кущ бузку», то сумний, аж серце щеміло,
вальс «Розбите життя»... У мене в голові гули джмелі від
цього п'яного вечора. Танцювати не хотілося, та й не було
з ким. Сашко не відпускав од себе Катю, а Левко прилип
до Тані — гарної білявої медички, яку недавно прислали до
нашої лікарні. Мені кортіло говорити, хотілося вилити пе-
ред кимось свою душу: все, що там є, до краплиночки.

І тут прийшла незнайома дівчина. Кругленька, з дов-
гими косами. Люба, так звали дівчину, пройшла дванадцять
кілометрів привітати Катю: вони давні подруги, познайо-
милися ще в піонерському таборі. Всі їй дуже зраділи: і
хлопці, бо їм було незручно, що я сиджу сам-один. Ну, а
про мене й казати нічого!

І я одпустив тремтячий од петерпячки язик.

Люба слухала уважно, дивилася на мене довірливими
очима — чи то сірими, чи то карими, — в сутінках не роз-
береш. А я строчив у ті очі — про свій клас, і про універ-
ситет, і про футбол, і про свого товариша Юрка, з яким
ми здружилися на все життя...

Я проговорив би всю ніч, якби не зайшла до саду Ка-
тина мати й не покликала дівчат. Я йшов до хати, уже
мовчазний, поруч Люби, і в мені пуртувала невимовна піж-
ність до цієї дівчини. І чомусь хотілося взяти її хоча б
за палець...

А вона сама подала мені на прощання руку — теплу,

м'яку. І сказала тихо, безневинно: «А я вас трохи знаю. Ви у нашому селі у футболі грали. В чоботях і галіфе...»

Мене обсіпало жаром.

Про оте кляте сине галіфе, мабуть, до старості мені нагадуватимуть.

Пошили його мені в дев'ятому класі. З батькового. Вся школа глузувала з мене. Дразнили «маркізом Галіфе». Та я носив, бо нічого іншого не мав. Поки не сталася ота пригода в Любиному селі Осняки.

Викликали нас осняківці на футбольне змагання. А вже стояла глибока осінь. То ми й подалися до них хто в чому прийшов до школи. Грали на сивому од роси поживкловому лузі. Я стійко витримав глузи дівчат («Ой, погляньте, секретар сільради вибіг!»), свист хлопців... Ми швидко забили оснячанам гол. І знову притиснули супротивника до воріт, що їх імітували два портфелі. Захисники вибили м'яч за лінію поля. Я побіг подавати кутовий. Так гарно встановив м'яча на невисокій купині, розігнався. Не встиг помилюватися подачею, як почув підозрілий тріск. Що то за тріск, я зрозумів із гомеричного реготу уболівальників... Затиснув руками порване місце й городами майнув додому. Тільки далеко в полі, коли Осняків уже не видно було, спинився...

Можливо, якби про той страм згадала інша людина й іншої пори, я б так не спаленів. Але зараз — коли навколо стояла оксамитова піч, сповнена солодких тасмниць і мрій, коли моя дуна витала десь аж над вершечками яблунь і грущ, а моє серце навстіж було відчинене для Люби, — вона взяла й кинула ті убивчі слова в мою широко розкрити душу.

Відтоді я півроку не бачив Люби. Іноді лиш згадував, і в мою трохи втихомирену душу крізь образу проривалися лагідні очі дівчини...

3

Я сиджу навпроти Люби й од ніяковості не знаю, де діти очі. І Любі, бачу скоса, не по собі. Бгає в руках червоному рукавичку.

Добре, що з нами Левко. Віп, як каже моя мати, й мертвого підняв би й пустив у танець. Удався він у свою бабу, яку всі в селі добродушно прозивають Мелкою. Зуби в нього великі, мов теслиці, а вже білі — наче в негра позичені. Коли Левко ірже — а він таки справді ірже, як молодий жеребчик, — зуби засліпшити можуть. Ну і язик — чистісінько

бабин. Левко будь-кого перекривить. Уся школа давно вирішила — бути Левкові артистом. Як Андрій Сова. А він подав на фізичний в університет, склав усі іспити на п'ятірки. І тепер починає штурмувати фізику... Зараз Левко «представляв» своїх викладачів. Та так, що вже піввагона зморених після зміни чоловіків і жінок (поїзд приміський, один з тих, що їх звать «трамваями далекого слідування») стріпнули сон з очей і, усміхаючись, прислухалися до нашої компанії.

Неймовірно швидко пролетіли три години. І ось уже Люба підхопилася. Я й собі скочив. Еге, устигнеш за Левком! Уже в його руках Любин чемодан, уже він веде Любу під руку до дверей. А я спантеличено стою біля лавки... Ще крок, і Люба зникне в тамбурі... І враз вона обернулася. «До побачення!» — гукнула всім. А мені так саянула сірими очима, що у мене в голові запаморочилося.

4

За вікном, доки ми їхали, все змінилося. Звідкись насунули сиві важкі хмари. І довкола у полях затанцювали візерунчасті сніжинки, зашкребли гострими кігтиками в шибку.

Та що нам сніг, що пам пронизливий вітер, що сім кілометрів переметеної дороги! Підхопили свої потерті чемодани і — гайда місити кучугури здоровеними чеськими черевиками. Ми їх ще звемо «універсалами», бо ходимо в них і восени, і взимку, і на лекції, і на танці, і на побачення. Хоч призначені вони лише для одного: для лижних прогулянок.

Дівчатам гірше, взуття у них тендітніше, понабирали снігу за халяви, ойкають...

Вчасно догнав нас дядько з підводою — віз солому на ферму. Із сміхом вилізли на слизьку солому. Й одразу завели пісню. Навкруг стелилася хвиляста біла рівнина, лиш де-не-де м'яко поцяткована кущами, по ній вільно шугав, посвистуючи, вітер. І так доречно прозвучала тут, серед поля, давня сумна пісня про ямщика, що замерзав у степу й просив товариша передати останнє вітання батькам та дружині — «пусть не печалится, если есть другой — пусть венчается...». Аж возій підняв одне вухо шапки, щоб краще чути. А потім ударили про Дорошенка, що веде своє військо хорощенко. Кинули у морозяний простір голосисті «Огірочки», які ростуть у чотири рядочки. Побачили галку, що летіла за

вітром, і послали їй навздогінці пісню про її подружку, яка летить через балку та летючи кричє...

Коли ми вивантажились у селі на перехресті, дядько-во-зій розчулено тис нам руки й припрошував:

— Заходьте у середу, хлопці. І дівчат беріть. По куму роковини.

Ми великодушно обіцяли...

Я з розгону вскочив у двір. Нікого. Лише сутінки сидять під тином і хатою. Гм... Знали ж, що сьогодні я точно приїду, і не зустрічають. Навіть Саші не видно. Спантеличено штовхнув двері.

У хаті темно. Я оглянувся довкола. І побачив у кутку Сашу. Вона скулилась просто на підлозі. Клацнув ліхтариком. На сестриччиних щоках блищали хвилясті смуги. Від сліз.

— Що сталося? Що?! — кинувсь я до Саші, поймаючи страшним передчуттям.

Саша підвела очі. Прошепотіла:

— Тітка Горпина.. померла... Вчора... поховали...

Ніби одрізало гострим ножем і екзамени, і вагонні веселюці, і пісні в степу, і Любу... Видибав надвір, побрів у вкритий темрявою сад. Рука сама десь відшукала палицю, сама застукала по чорних стовбурах. Стовбури гули, гілки здригалися й сипали на мене колючий сніг

5

Далекий-далекий літній день 1942 року...

Прокинувся я од відчуття чогось незвичайного. Скочив на долівку й ніяк не міг зрозуміти, в чім річ. Аж коли вийшов у двір, щоб умитися, втямив.

Небо було незвичайне. На ньому лежав шар хмар, тонких, як рядно. І ті хмари весь час змінювали колір. То захід спалахне зелено-зелено, аж очам боляче, то схід ніжно зарожевіє, то просто над головою величезна ополонка засиніє. То над темним гасм виткнеться гігантська гілка бузку... Задерши голову, я, зачудований і вражений, ходив і ходив по двору.

Тут і покликав мене батько.

«Хочеш поїхати до тітки Горпини?»

«Ой!» — тільки й вихопилося з моїх грудей.

Я страшенно люблю їздити! А поїхати до тітки Горпини, яка живе десь у таємничих степах, під отаким казковим небом! Нащо батько питає?.. Правда, по селу ходять поліцаї

з гвинтівками. А інколи й німці з автоматами. Але ж зі мною буде батько!..

Тихого спекотного червеневого дня 1941 року ми провели батька на фронт. Інші проводжали чоловіків та батьків з гармошкою, сумними піснями, з голосінням. А ми мовчки пішли луговою стежкою до станції. Тато ніс Сашу, яка все допитувалася, чи побачимо паровози. Я міцно тримався за батькову сорочку. Мама й бабуся, пригнічені, йшли позаду... І на станції не голосили. Навіть я мовчки ковтав теплі солоні сльози, що котилися просто в рот. І, не кліпаючи, дивився на тата, що визирав з дверей товарного вагона. Тільки Саша, яка нічого не зрозуміла, тоненьким голосочком нагадувала татові, щоб він не забув привезти з фронту «велику-велику цукерку»...

Темної і вітряної квітневої ночі 1942 року тонко забрипіла шибка. «Ой, це Митро!» — схопилася бабуся.

Справді, то був батько. Але який?

Худий — здається, щока до щоки прилипла. Очі глибоко позападали. Обрідна борода закущила обличчя. Довгий подертий піджак, зелене галіфе і черевики без обмоток. На голові — брудний солом'яний бриль.

Я спершу трохи злякався. А оговтавшись, уже й не відходив од батька. Бо хто ж не зрадіє, побачивши батька та ще за такої, як каже бабуся, «страшносудної війни»?

А бабуся й мама попервах зраділи, а потім стали зітхати.

Вже батько, переодягнений, помитий і нагодований, спав на печі, час од часу стогнучи й здригаючись уві сні всім тілом, а вони, погасивши сліпака та відіпнувши вікна, все сиділи на припічку й зітхали. Тато був удома, живий і неушкоджений, а вони зітхали...

Од мене теж одлетів сон, і я приповз до них, притиснувся до мамних колін. «Мамо, а звідки тато прийшов?» — прошепотів.

«Будеш дуже розумним, то швидко помреш!» — несподівано сердито одказала мама.

Я малим дуже боявся смерті, отож більше не надокучав.

А бабуся ще додала: «Щоб нікому ні слова про тата...»

Тато цілий тиждень нікуди не виходив з хати. Потім одного вечора до нього зайшов високий похмурий чоловік. Чоловік повісив біля дверей пальто, і вони з татом довго про щось розмовляли.

Другого дня тато надів старенького костюма, взяв заяложений картуз і вийшов на вулицю. Я отетерів. Та його ж зараз схоплять поліцаї і поведуть до соснового ліска над яром!.. Туди торік повели голову колгоспу дядька Івана й ланкову

тітку Мотрю, яка у Москві одержала орден... Глухо бахнули постріли. І вони більше ніколи не виходили з лісу... Я метнувся за татом, щоб не пустити його, але мама та бабуся утримали мене. Їхні руки тремтіли так само, як і мої...

Потяглися довгі-предовгі хвилини чекання. У напруженій тиші мені почали вчуватися далекі дзвони, неясні згуки, мукання корів... Якби не цвіркун, хтозна, чи й витримали б ми таку неймовірну тишу. Він обізвався з-під печі, заходився заспокійливо пересипати дзвінки камінчики із мішечка в мішечок. І пересипав їх доти, доки не став на воротах батько...

«Ну, все гаразд,— силувано усміхнувся він.— Взяли на облік. Будемо потихеньку жити...»

Тільки яке то було тихе життя? Зовні, може, й тихе. А коли придивитися пильніше...

Вдень батько сів у общині овес, садив картоплю, возив із скирт соломі... А вночі до нас приходили люди. Вони про щось глухо бубонили з татом; брязкало залізо, шелестів папір. Іноді тато щезав до ранку... Раз на тиждень привозили мішок борошна. І тоді на печі було справжнє пекло, а в хаті — лазня. Зате так приємно пахло свіжим хлібом! Ціла гора його лежала на полу, накрита рядном... Поки його не забирали ті люди, що привозили борошно...

...Я швиденько збігав до хати, взув сапдалі й скочив на воза. Мабуть, з рік я не був далі нашої вулиці. І тепер з цікавістю озирався. Дивився й не впізнавав села.

Раніше біля кожної хати червоніли ружі, немов усміхалися барвисті айстри, білів тютюнець... Сокотали кури, кувикали поросята, ліниво погавкували на вітер собаки... Навіть спекотної жнив'яної пори звідкись долинала голосиста пісня. Разом із туркотінням трактора... А тепер? Серед білого гарного дня піби вимерло село. Тихо, глухо, німо. Ніде нікого. Тільки на призьбі сидить дід Лема, в якого, казали, ще в імперіалістичну війну повискакували клепки, й товче у ковганці махорку...

Підвода зняла пилюку на кривулястій вулиці Іршаві, м'яко прокотилася лугом. І ось колеса почали дзвінко перебалакуватись із шосейкою. Тато насунув картуза на очі, зігнувся. Під'їхали до містка. Його ремонтували. Дядьки тягали колоди. А пообіч, коло Бурчака, який і справді весь час, крім зими, буркотів, сиділи два поліцаї й позіхали. Батько скоса зиркнув на них і спрямував підводу на міст. Колеса важко переїхали грубу колоду. Поліцаї провели нас уважними поглядами. І ми, поминувши олійницю, опинилися в центрі.

І центру було не впізнати. До війни тут, на широкому, утоптаному майдані, відбувалися велелюдні ярмарки. Про-

давали курей, поросят, цукерки, яблука, грушки, бублики, гарні хустки... А ще знамениті пісківські кавуни, у які, мабуть, тихцем насипали цукру — такі вони були солодкі... Тепер на майдані стояли чужі тупорилі машини, швенділи чужі солдати, гелгочучи чужою неприємною мовою. Все було таке чуже під казково квітучим нашим небом, на нашому майдані, що видавалося поганим сном...

Нарешті в кінці занедбаной тінистої вулиці засинів степ. І ми вільніше зітхнули.

Віз котився старою забутою дорогою. Колії заплела білокріта березка; на саму середину вибігали колючі будяки, стояли там настовбурчено. Пообіч шуміла висока розбуяла трава й просилася під косу.

А косити було нікому. Степ такий порожній, що аж страшно. І це зовсім не та порожнява, яка буває у полі переджнив'яної пори, коли люди лишають жита, пшениці, овес на самоті, щоб вони краще допіли, не хвильовані ніким, окрім ласкавого літнього вітру. Злякано шелестіла трава, невпевнено обзивалися у височині жайворонки: тільки коники відчайдушно-безтурботно сюрчали. Але від цього було ще тихіше й сумніше.

Хмари вже розтанули. І над землею повисла глибока синя баця, напнута так туго, що не було видно жодної зморшки. Батько ліг на спину, широко розкинув руки. Мабуть, йому закортіло злетіти в оту сяючу синь, подалі від осоружної землі, де гримлять гармати, гасають з автоматами фашисти, блукає всіма стежками й дорогами смерть... І я полинув би разом з ним... Подумав таке й швиденько вернувся на землю. Еге, подамося ми з татом у небо, а німці та поліцаї схоплять маму, бабусю, Сашу й усіх родичів, яких у нас чи не півсела, й поведуть до похмурих сосон...

Ми й незчулися, коли під'їхали до маленького хутірця. Він теж ніби вимер. Тільки кураям було тут вільно: вони сокотали, розгрібали смітники; два півні завзято билися — зозулясте і вогненне пір'я летіло на всі боки.

Спинилися біля крайньої хати. Над нею схилилася горбата верба: блаженський пліт з двох ворин оточив невеликий двір, укритий кучерявим споришем. На ньому добре качатися, навіть у спеку в такому спориші прохолодно.

Біля хати нікого. А до шибки з того боку притислося бліде обличчя. Очі довго пильно дивилися на нас. Потім ураз навістіж розчинилися двері й вискочила моторна жінка. Вона сплеснула в долоні, обняла тата, обняла мене, озирнувшись, хутенько завела до хати.

Тітка не знала, де нас посадити. То витирала лаву, то підсовувала табуретки... І ойкала, і усміхалась. А батько, по-

клавши руку мені на плече, стояв посеред хати, й на його обличчі блукала ніякова усмішка. Здавалося, він поменшав на багато років, просто хлопчаком став. Оце завітав до тітки в гості й чекає гостинця. Гостинець, звичайно, дістався мені.

«А де ж Володя?» — нарешті подав голос батько.

Тітка здригнулася, полохливо глипнула на вікна. І чомусь пошепки сказала: «На горищі. Ховається од поліцаїв. У Німеччину хочуть забрати...»

Тут клацнула клямка, і поріг переступив високий худий парубчак. Він вайлувато потиснув руку батькові, а мене раптом схопив і підкинув до самої стелі.

Коли ми вже сиділи за столом, Володя прискалив око, кивнув на матір: «Ховає мене, наче кіт сало. Думає, що всі поліцаї району тільки на мене й чигають, — і пошепки: — Дядьку Василю, може, ви знаєте, де шукати партизанів?»

Батько ще тихше прошепотів йому: «Можна й тут... робити діло. За тим і приїхав до тебе...» А далі я вже нічого не чув, бо став гратися з котом.

Поки не було Володі, тітка упала біля нас. А щойно він зайшов — наче ми кудись поділися. Вона дивилася тільки на Володю, ловила кожен його рух, кожне його слово. Навіть насипаючи борщ, не зводила очей з сина. Через що борщ пролився на долівку, облікши рудого kota, який терся у тітки під ногами.

По обіді батько й тітка набрали в городі віз сіна. (Володю тітка не пустила, ще й двері заціпила знадвору. «Течер звідусюди чекай лихого ока»).

Коли ми рушили, тітка довго стояла на воротах, дивлячись не так на нас, як на всі боки, обводила поглядом засипаний полуденним сріблом степ аж до хвилястого обр'ю...

Зістонадового дня, ясного й прозорого од жовтого листя, що, на диво, й досі трималося на деревах, прийшли наші. Через тиждень мобілізували мого батька і Володю. Батька відразу послали на фронт, а Володя місяць учився в Ніжині. І тітка Горпина, почувши про це, подалася в Ніжин. Хтозна, як вона відшукала Володю, адже їхня рота стояла в приміському лісі й жила в паметах. Тітка якось прилаштувалася біля кухні. Чистила картоплю, варила молодим солдатам борщ та кашу. І смішила новобранців: то допомагала Володі взуватися, то тихцем приносила йому коржиків...

Володя паленів од сорому, сердився на матір, проганяв її додому. Але матері від сина не одірвав би й сам генерал... Це було під силу тільки війні...

Літо 1944 року видалося дощовим. І кожний сонячний день був для нас, дітей, святом.

Того дня світило сонце. І ми, добувши засмальцьовані карти, на яких пихаті королі, елегантні валети й навіть красуні дами були схожі на кочегарів, посеред двору грали в дурня. Грали так серйозно, що не раз спалахувала бійка.

Ураз хтось так прожогом ускочив у двір, що не встиг звернути й, перечебившись об опецькуватого Іванка, упав посеред кола. Ми розлетілись, як кишкнуті горобці.

На наших затріпаних картах безживно лежала тітка Горпина, судорожно затиснувши в руці білий папірець.

Ми відразу втямили, що то за папірець. Похоронки приходили й на нашу вулицю. Ті, кому поштар, втупивши очі в землю, поспіхом тицяв папірець, голосили на весь куток, рвали на собі волосся, примовляли розпачливо й безнадійно: «Ой, на кого ж ти нас покинув?»

А тітка просто впала, мов підтята серпом. І це було страшніше за голосіння.

Мені й досі яскраво видиться: зелений теплий спорин, безжурне сонце в небі, тихий вітерець, веселе цвірінькання горобців. І — незрушна тітка Горпина посеред двору.

Вибігла з хати бабуся, відволодала тітку. Завела до хати, посадила на лаву. Прийшли сусідки. Шукали втішних слів і не знаходили їх. А в самих сльози котилися з очей... Тітка Горпина ніби скам'яніла. Дивилася кудись за вікно скляним поглядом. Перебирала пальцями торочки скатерті.

Коли надворі впали сутінки, тітка Горпина раптом схопилася. Ніхто не встиг і пальцем ворухнути, як вона вискочила з хати й розтанула в потемках.

А сусідки ще довго сиділи в хаті, не запалюючи каганця.

Ми з бабусею чи матір'ю раз на місяць бували на хуторі. Це було важко. Забачивши нас, тітка радо сплескувала в долоні, й одразу ж з її очей котилися сльози. Тремтячими руками витягувала із скрині Володин орден Червоного Прапора. І гладила, і пестила його, і рясно кропила сльозами...

Пригостивши нас днями, які любив Володя, вона вкотре розповідала про сина.

Володя був зенітником. Червневого тихого вечора йому здорово пощастило. Він поцілів у хвіст верткій нахабній рамі, що сиділа в печінках усій армії. Зенітники не встигли доташцювати навколо гармати переможного танцю, коли зго-

ри на них гухнуло щось велике й вогненне... Чи то підбитий літак упав на гармату, чи фашист-фанатик останнім порухом руки так спрямував машину — невідомо.

І лишився на спомин матері тільки орден, якого не встиг одержати син за свій подвиг...

Якось ми застали тітку не те що веселою, а якоюсь про-світленою. В її хаті було повно малюків. Вона, усміхаючись, горнула їх до себе, як квочка курчат. І всіх хлопців називала Володями. І хлопці одгукувалися на Володь. Чи їх навчили, чи самі втямили... «Оце дитсадок організувала. А то гребуться на вулиці у піску, в ставок норовлять...» — сказала.

Через півроку колгосп збудував для дитсадка хату. При-слали з району молоду виховательку. І тітка знову опинила-ся на самоті й у порожній хаті... Вона почала балакати сама з собою, з горщиками, рудим котом, рогачами...

Тоді батько, що вже повернувся з фронту, поїхав і за-брав тітку до нас. (Ми вже жили в іншому селі).

Тітка привезла з собою темну скриню, в клунку — гор-щики, миски, ложки. І викопану з корінням берізку, що її посадив Володя, як ішов на фронт...

7

Я пурхав у глибокому снігу, полохав горобців, мене хвись-кали по обличчю пружні гілки, чіплялись на пальто руді ре-п'яхи. А в розпаленій голові чередою проходили зовсім сві-жі картини, колючіні за реп'яхи...

Попервах усі ми дбайливо ставились до тітки Горпина. Териляче слухали її розповіді про Володю, хоч уже знали їх напам'ять. Все те роздивлялися потьмянілий від сліз орден. Допомогали тітці як могли. Вечорами читали їй книжки та газети, розповідали про школу. І тітка Горпина потроху од-тала, як внесена з морозу вишнева гілка.

А потім...

Потім якось так трапилось, що ми вже менше звертали увагу на тітку. Вона ж про нас піклувалася весь час: і хус-точки завжди свіжі, і черевики пачищені, і обід смачний... А ми? Не пам'ятали навіть дня народження тітки. Байдуке дивилися, як вона вергає пудові чавуни з картоплею для по-росяти, а тоді довго віддихується і не може віддихатись. Уже не хотіли слухати, коли вона починала розповідати про сина... Якось тітка ненароком перекинула чорнильницю на мій твір. Я скипів: «Ви, ви своїми граблями...»

Останнім часом вона кашляла. Аж ревло їй у грудях. «Грипок», — заспокійливо казав батько і біг у поле: він був агрономом. А тітка й спати не могла. Щоб не побудити нас кашлем, ішла тихенько на кухню й сиділа там до ранку. А в кухні з вікон дме, з підлоги дме, з дверей свистить...

Чого, чого воно так виходить? Адже всі ми — і мати, й батько, і я — не байдужі, не холодні люди! Чи то час утнув з нами такий злий жарт? Чи клопоти? А може, треба щодня пильно придивлятися до себе — чи не зачерствів, чи не вкрилися полудою твої очі?

Е, якби мені бодай на два роки назад вернутися!..

8

У вікна зазірав пізній зимовий ранок. Сірі тіні беззвучно блукали по стінах. Я протер очі, полапки дістав з етажерки книжку «Былое и думы». Навмання розгорнув.

Вони стояли на Воробйових горах. Молоді Герцен і Огарьов. Вітер куйовдив їхні чуби, надимав парусом сорочки. А вони завмерли в міцному рукогисканні — давали клятву на вічну дружбу.

«На вічну? — раптом зойкнув у моїй голові топкий голос. — А хіба є щось вічне? Все, все гине... І Герцен з Огарьовим померли... І їхня вічна дружба... І тітка... І всі туди... І я...»

Мені здавалося, що моє серце лусне од незнаного досі розпачу. Руки понімили, голова налилася свинцем, у груди осів важкий камінь. Лише ноги не піддалися оглушливому страхові. Я скочив на підлогу, пробіг у сусідню кімнату, скопив неслухняними руками віник, заходився гарячково мести сміття у спальню...

— Сергію, що з тобою? — почувся за спиною батьків голос.

Я оглянувся. Батько стояв на порозі, тривожно дивився на мене. Підійшов, як у дитинстві, зазірнув мені в очі.

— Чи не грипк прихопив?.. А може, на екзаменах перетомився?..

Я тільки махнув рукою і в чому був подався надвір.

Набрав у жмені снігу, почав натирати лоб, скроні, щоки... Тер, поки сніг не став дряпатися.

Квапливо з'їв сніданок, став на ліжкі. Нікого не хотілося бачити. Подався в старий занедбаний парк, завалений кучугурами. Борсався в них, спускався з крутої гори, що

чомусь звалася Христіною. Зліпив у глухому кутку крихкотілу снігову бабу.

Не полетшало.

Рано ліг спати. І в сні за мною ганялися денні безутішні думки. Тільки сон поінакшив їх. То на мене валилися величезні скляні банки із безглуздим написом «Гарбузи в солідолі». То кружляли в небі просто наді мною німецькі літаки з чорними хрестами... Врешті прибіг здоровенний чорний кіт, схопив мене за вухо й потяг по грязюці до колодязя...

Я пронизливо скрикнув, різко розплющив очі.

Наді мною сміялося обличчя Грицька Живоздора.

— Ну й сонько! Чи не в пожежники готуєшся? — Грицько пустив моє вухо, поглянув на годинник. — Уже десята, а ти спиш. Ану, піднімомо ледацюгу! — І він схопив мене холондними руками за ноги.

Я відштовхнув його ногою, але встав. Що робити? Грицько не одчепиться...

У Грицька не тільки прізвище чудернацьке. Він і сам трюхи дивакуватий. Може прийти до школи в материних черевиках — ноги в них однакові. Вивчити уроки не на той день. Подарувати Володі Магдику, сусіду по парті, ліхтарика, добутого з такими труднощами... Всі знали, що Грицько збирається в автодорожній. А коли повернувся з іспитів із Кисва, то виявилось, що він — студент музичного училища. «Хто його знає, як воно сталося, — здивовано знизував він плечима. — Їхав у поїзді, ну, і братів акордеон прихопив. Щоб не пудно, став пиляти... Тут чоловік присунувся. Слухає. Розбалакалися. Виявилось, він викладає у музичному училищі... То й загітував...»

А я спостеріг ще одну Грицькову рису. Він давно закохався в Ліду з десятого класу. А вона — нуль уваги на нього, поглядала на мене... Інший би скося дивився на мене, а то й викликав би на кулачну дуель. А Грицько навпаки. Коли дізнався про все, став особливо привітним зі мною, ладен був зробити для мене будь-яку послугу. Якось навіть, коли ми грали в футбол клас на клас, не забив мені неминучого гола. Вийшов зі мною один на один, повагався мить і послав м'яча на верхівку клена. Хлопці з їхньої команди мало не побили Грицька...

— Може, гайнемо на лижах у Осняки? — прискалив Грицько ліве око. — Там моя тітка живе. І до Люби заскочимо...

Звідки він пронюхав про Любу?

— Та-а, не хочеться, — мляво заперечив я. — Краще почитаю...

А в грудях ворухнулося щось.

— То я вже й твої лижі натер воском, — ніби не чуючи моїх слів, діловито сказав Грицько. — Хутчій одягайся і спідай, а то може одлигнути...

9

Надворі було тихо й тепло. Тьмяно блищав сніг. Повітря пахло смородиною й вишнею. Як весною. Я довго стояв на ганку, жадібно дихав і не міг падохатись.

Протарабаніли по найждженій вулиці. Вибились у поле. Звернули ліворуч, щоб напрямки рушити до Осняків.

Сніг м'яко вгинався, кретава, наче старий дід, але лижі ковзали. З білого марева виринуло старе кладовище. Стирчали чотири почорнілих схилених хрести. А могили занесло снігом, зрівняло.

І мені стало ще тоскніше.

Як, чому, нащо отака жорстокість природи? Кинути все оце: рідних людей, голоси, білий сніг, безкрає поле, імлисте небо... Мені було неймовірно гірко бачити неозоре кружало степу, слухати тихеньку пісню вітру, легеньке повискування лиж і бадьорий голос Грицька, який безтурботно щось наспівував.

Вітер потроху розгулювався. То питовхав у спину, то холодив обличчя, то лоскотав боки. Врешті подобрішав і рівно подув нам у спину. Та це була підступна доброта. Бо то був уже південний вітер. Сніг швидко перетворився на липучу вату, яка налипала на лижі. Спершу ми збивали сніг різким ударом лиж об сніг. Потім зішкрібали палицями. А він лип і лип.

І ми плюнули й пішли повільно, як ідуть аквалангісти у своїх ластах по березі. Тільки наші «ласти» були довші й важчі. І з кожним кроком важчали.

Зупинилися, відхекалися. Зчистили спресований до каменю сніг. Рушили.

За десять хвилин історія повторилася.

І ще раз. І ще раз. І ще раз...

Ми вибилися з сил. Кинули на сніг палиці, лижі. Зняли папки. З них густо валонула пара. А по тілу тік піт.

Стуманілими очима поглянули вперед.

На видюколі ледь мріли Осняки. Із снігового колива визирали тільки верхівки тополь, що встромилися в низьке сіре небо.

Озирнулися.

Наше село ще зовсім близько. Он височіє лисоголовий Бугор. Згинає вітер сині дими над хагами. Чути навіть собачий лемент.

Перезирнулися мовчки з Грицьком. І стали на лижі, рішуче рушили вперед. Вертатись не хотілося. Якесь уперте завзяття охопило нас.

Та завзяття завзяттям, а вологий сніг — то вологий сніг. У нас уже руки не зводилися, щоб зчищати його з лиж. І ноги не піднімалися, щоб тягати оті пудові снігові гирі.

Зняли лижі, взяли їх на плечі. Поплентали далі.

Аби в чоботях, то було б нічого. А ми в черевиках. Скоро в них набився сніг.

Скинули черевики, довго виколюпували сніг. А ноги тим часом дубіли на вітрі. Взулися. Наче всунули ноги в ополонку. Знову прикріпили лижі. І покульгали дивакуватою ходою — ніби з дурного дпва втопували у полі сніг...

Коло залізничної посадки опукою впали на загублений кимось оберемок сіна. Лежали, хекали, слова не могли мовити. А тут ще й шлунок, що досі несміливо нагадував про себе, обізвався на повен голос. Вивернули всі кишені. Ані крихти.

— Давай он ту сороку піймаємо,— хрипло і не дуже жартома запропонував Грицько.— Французи ж їли їх у Москві, коли припекло...

Я подивився на сороку. Вопа, черкаючи сніг крилом, збирала розсипаний овес і одним оком насторожено косувала на нас.

І тут мені раптом, за невідомою асоціацією, згадалися мої зовсім недавні тяжкі переживання. Але диво: думалося зараз про все те якось байдуже. Не вірилося, що години зо три тому я був у такому розпачі... Куди виразніше думалося зараз про гарячий борщ, про теплу грубку, до якої так здорово б притулилися намоклою і вже охололою від непорушного лежання спиною.

Хтозна, як ми вже добейкалися до села. Аж не повірили, коли вибралися на першу вулицю Осняків.

Лижі на твердій укоченій дорозі норували роз'їхатись у різні боки. Але ковзали!

І ми, зібравши рештки сил, досить бадьоро продефілювали селом до хати Грицькової тітки.

Прихилили лижі до тополі, що вигналася далеко вгору просто посеред двору, ввалились у темні сіни, намацали клямку, смикнули двері в хату.

І мало не попадали. Бо просто на порозі двос дитинчат із брусочків дерева ладнали якесь будівлю. Ми перечепилися, повалили будівлю. Діти зняли ревище. Ми притьмом

метнулися по своїх кишенях. Грицько видобув синього олівця. А я почервонів — оце так зібравсь у гості...

— Нарешті! Грицько пожалували в гості!

Ми підвели голови. На порозі, склавши руки на грудях, стояла зовсім молода жінка. Дівоча гнучка постава, пшенична коса, лукаві очі.

Невдовзі на столі сердито сичала повнісінька сковорода яєчні на салі, сходила прозорими сльозами капуста...

Мені було якось особливо затишно в цій хаті. Мимоволі усміхаючись, дивився на підсинені стіни, на рушники, вишиті червоною і чорною заплоччю, на веселу тітку Марію, на зосереджених малюків, що знову звели химерну будівлю і, сопучи, уперто ставили на її верхівку димар-олівець.

Говорили про погоду, про тітчиних родичів у нашому селі. Тітка Марія розповіла про свого чоловіка Максима, що працює на тракторі.

— Все йому треба,— бідкалася й пишалася тітка.— Оце на шляху машина застрягла, то подався витягати...

Вже посутеніло, коли вирушили до Люби.

Я опирався. Грицько просто тяг мене.

Стиха шуміли тополі по вулиці. Підморожувало. Соковито хрумтіли грудки снігу під ногами.

У Любиній хаті приязно жовтіли вікна. Вискочив під ноги чорний песик. Облизав нам руки, скімлив жалібно — просився до хати. Взяли.

Постукали. Тиша. Почекали й смикнули двері.

— Ой!..

Люба! Блискає зляканими, бештежними очима. На щоках — багаття.

— Ой, звідки ви?

— Та з лісу. Вітром нас прикотило,— пожартував Грицько.

— А я оце дрова рубала.— Любині очі дивляться вже сміливіше.

Рипнули двері. Зайшла тітка з великим оберемком дров.

Кинула їх до печі. Зняла хустку, що зсунулася їй на лоба. На нас глянули точнісінько Любині очі, тільки побрякли.

— Ого, аж два зяті в хату,— весело сказала тітка.

Ми пекли раків. Люба миттю відвернулася.

— Ходім по дрова! — смикнув мене Грицько.

Прожогом вискочили надвір.

Втекли б, та пообіцяли дрова переносити.

Переносили, ще й порубали вузлуватий окоренок на калікувати поліна...

Потім сиділи на полу і грали в доміно. У грубі гототіло

полум'я, аж дверцята розжеврилися. Їли квашені, але чомусь солодкі яблука.

Так гарно, приємно мені було. Наче я одужав після тяжкої хвороби.

На Любу лиш крадькома зиркав. Та бачив, відчував її весь час. Навіть тоді, коли дивився за вікно, де вже стіною стояв синій вечір.

Люба розповідала про перші враження від школи. Їх, студентів першого курсу пединституту, знайомили з учительською роботою. Смішне розповідала.

Ми засміялися. І ще не раз сміялися: і я, і Грицько пригадали ще чимало різних кумедних історій...

Так не хотілося йти з хати! Але старий годинник на стіні — із замком замість гіри та одноокою совою на циферблаті — вже нацокав десяту годину.

Люба вийшла провести нас. Стояла коло мене в пакипутому на плечі пальті, тремтіла.

Я довго вовтузився з кріпленням. Довго натягував рукавиці. Вже й Грицько був за хвірткою, а мій язик ніби онімів.

Тоді Люба одважилась. Нахилилася до мого вуха, дихнула теплом.

— Я післязавтра... буду в Каті...

І прожогом метнулася в хату. Тільки клямка металічно зойкнула.

Ніби на крилах вилетів я в поле.

А там нас з Грицьком підхопив вітер. І поніс, поніс по підмерзлому снігу! Встигай тільки ногами рухати та палиці переставляти!.. Тихо шурхотів сніг.

І під той невтихаючий шурхіт солодко й тривожно думалося про Любу. І про те життя, якого ще так безконечно багато переді мною...

А в небі наперегони з нами біг сріблястий місяць. І па його добродушному виду, здавалося мені, по-весняному гра-ла якась таємнича усмішка...

1975 р.

ДЕНЬ ЯСНИЙ І НОЧІ ГОРОБИНІ

Повість

Килина Андріївна вчора довго не могла заснути. То вітер рвучко шарпав клена під вікном і він деренчав гілками по даху, то літак десь у височіні, мовби заплутавшись у важких нічних хмарах і одчайдушно вибираючись із них, підвивав тягуче.

Потім місяць щедро розтрусив по підлозі, на ліжко голубі пластівці, аж запахло в хаті свіжо, бентежно, неначе од першого снігу. І дитинством запахло раптом, далеким-далеким, ніби й не було його, ніби у книжках про нього вчитала...

Подумки замахала на себе руками, перевернулася на другий бік, міцно склепила повіки, почала згадувати сьогоднішній шкільний день. Вочевидь защебетали дівчатка, ламкими басками загули хлопці. Оті «повтори уроків» завжди заспокоювали її.

У голові поволі туманіло. Довго той туман безгучно оповивав її, якісь люди виринали й щезали в ньому. Та ось чорною громадою виповз паровоз. Він чіткішав і чіткішав. Оп уже долинув його вогкній чакхіт. За паровозом слухняно бігли товари вагони — оті пововні теплушки. «Звідки вони? — просочила думка. — Уже ж давно війни нема...» Раптом в одній теплушці рвучко одсунулися двері, і на порозі ніби вродився... Дмитро.

Охнула, рвонулася до нього, а ноги наче приросли до землі... Пробувала крикнути — відчула, як до болю у вилицях розкрився рот, та жодного звуку не проходилося з нього... А Дмитро бодай би оком скинув на неї. Озирнувся назад, у вагон, покликав когось. І біля нього з'явився парубійко. На чорних кучерях ледь тримається пілотка, на ногах — солдатські грубі черевики.

«Хто то?» — намагалася впізнати Килина Андріївна. Такий їй знайомий отой непокірний чуб...

А Дмитро покуйовдив хлопчаків чуба і враз щось сердито вигукнув.

Хлопець похнюпився, потім рвійно підвів голову, хотів, мабуть, одповісти Дмитрові. Та паровоз пронизливо скрикнув, смикнув вагони, і вони прудко погуркотили в туман.

Килина Андріївна рвонулася щосили, і її ноги ніби зі смоли виприсули. Не бігла — летіла за поїздом. Аж задихалась, а вагони невблаганно віддалялися. Чому, чому Дмитро не помічає її?

Здається, всі сили свого тіла зібрала в одчайдушний крик...

Обидва враз обернулися. І помахали руками, всміхаючись.

Потім усе поглинув сивий туман...

Прокинувшись, з натугою видихнула повітря, що мовби ствердло в грудях. Ще нетутешніми очима озирнулась.

У хаті було червонясто-темно: місяць, скотившись до обрію, запаленим утомленим оком дивився з далечі у вікно. Перегукувалися півні. Схід холодно, неохоче визсленовався.

Труснула головою, проганяючи сон.

А вагон з Дмитром і тим хлопчаком у пілотці застиг у голові. Моторошно стало.

Увімкнула настільну лампу, взяла книжку.

Коли лампа поблякла, підвелася, подивилась за вікно — що там надворі? Побачила нетривкий жовтневий серпанок, у який безгучно пірнало опале листя. Встала, неквапом накинула халат. Сіла до столу. За вчительською звичкою почала планувати день. Перевірити зошити, послухати по радіо нову п'єсу, переглянути газети, почитати книжку, підготуватись до завтрашніх уроків. Оце й увесь план. Неділя ж.

Стріпнула головою. А що сьогодні заїде Олександр Гилюша, її колишній учень, забула.

Олександр Гилюша зайшов учора й сказав, що виписав для неї в радгосп антонівск, у неділю завезе. Подякувала, дивлячись у сірі приязні очі свого мовчкуватого учня. Такий був відлюдкуватий і тихий, що боялася — розгубиться у дорослому житті... Ні, не розгубився, не затерло його життя. Пішов працювати у радгосп і водночас готувався вечорами до вступу в сільськогосподарський технікум на заочний відділ. Закінчив його добре. І тепер — бригадир садовгородньої бригади. Хвалять його люди. Справедливий, кажуць, добрий, чесний, роботящий... Тільки, подекують, у чарку став заглядати. Треба одверто поговорити з ним, з'ясувати, в чім причина. Скільки нині та горілка людей зводить! І що дивно: здебільшого п'ють від викривленого розуміння дружніх, а то й ділових зустрічей — мовляв, яка розмова без чарки... А дехто з підлітків, дивлячись на отаких дорослих чарколюбів, надто якщо серед них є їхні батьки, й собі мимоволі тягнеться до тої гидоти. Не раз доводилося Килині Андріївні вести гострі розмови з такими батьками.

— Дозвольте? — зазирнула у прохилені двері поштарка Уляна.

— Заходь, заходь, — подала голос Килина Андріївна.

Вона завжди радо приймала Уляну. Природа жорстоко посміялася з неї, вивершивши її маленьке обличчя великим носом. Через той ніс Уляна, хоч їй уже минуло тридцять,

досі не вийшла заміж і була сердита на весь світ. Та досить було Уляні якусь часинку погомоніти з Килиною Андріївною — не про тих «клятих парубків», а про книжки, кінофільми, про школу, дитячі пустощі,— як обличчя поштарки одім'якне, погарнішає. Уляна навіть забуде смикати свого пензельного поса...

Та сьогодні Улянині очі метали блискавиці. Буркнула привітання, кинула на стіл газети — і мерщій до дверей.

— Чого це ти? — лагідно до неї Килина Андріївна. — Чи не з завідоючим поштою посварилась, мабуть, хотів знову пакнути тобі ще одну вулицю?

Уляна звела сердиті очі на Килину Андріївну.

— Де там одну. Цілих дві — Бурячківку й Щирець. Думає, що в мене, як у самольота, пропелер — літатиму через те безно грязюки! І так мало не весь день тигикаюсь по селу. А поштар Кирило сів на мотоцикла, др-др — і за годину всіх обскочив. Так ні, йому, бач, багато, треба дурній Уляні од нього дві вулиці віддати. Кажу про те Сергієві Васильовичу, а він: «Потягнеш. У тебе діти дома не плачуть, а в Кирила і діти, і громадські доручення».

В Уляни аж сльози виступили на очах.

— Ох, безсовісний чоловік! — обурилась Килина Андріївна. — Ось подожди, зайду до нього, присоромлю. І що з ним сталося — у школі, було, своїм сусідкам-дівчаткам портфелі до школи посив, а тепер дивись який...

— Та,— чмихнула Уляна,— всі вони, мужчини, негідники. Он почитайте в газеті — цілу банду мужчин судять. Магазин хотіли обікрасти...

І, ще раз зневажливо махнувши рукою на весь чоловічий рід, рвучко відчинила двері.

— Чекай, чекай! — спохопилася Килина Андріївна. — Чи є там на пошті ящики — хочу синові посилочку послати. То щоб даремно не йти...

— Та давно нема. Але я вам дістану і принесу.

Грюкнули двері за Уляною, а Килина Андріївна ще з хвилику стояла посеред хати замислена. Яка ж немилосердна буває доля! Отак зіпсувати хорошій, працюватій людині життя. І нічим їй не допоможеш, хіба інколи розрадиш, одведеш розмовою од певтішних думок...

Машинально розгорнула обласну газету. Очі якимось одразу трапили на рубрику «В залі суду». Трапили й проминули.

Килина Андріївна не любила фейлетонів, критичних кореспонденцій, а надто отого «В залі суду». Їй ставало неприємно, незручно і сумно, коли читала про злодіїв, хапуг, п'ялиць, хуліганів. Не хотілося вірити, що серед людей, яких виховали вона і сотні тисяч її колег, виховали, віддавши все

найкраще з своєї душі, знайшлися такі, що затоптали те прекрасне, добре, вічне й стали нищими та підлими.

Вона любила читати тільки про хороше: нові будови, молодіжні фестивалі, спортивні змагання, де перемагають наші. Та особливо про гарних людей. Тоді на душі ставало гордо, вигодовжено.

Скільки ж то хлопців та дівчат навчила вона! І які незабутні бувають зустрічі з ними!

Он вибралася вона влітку до сина в Херсон, де він навчається після семирічки у морехідному училищі. У Києві пересадка. Вийшла з вагона на перон, коли це раптом просто над вухом: «Добрий день, Килино Андріївно!» Здригнулася від того гучного голосу, підвела очі. Стоїть, приклавши руку до козирка, широкоплечий генерал. Здивовано закліпала очима: «Не впізнаєте, Килино Андріївно?» Придивилася: очі знайомі — насмішкуваті, бешкетні... Чи не Андрійко?.. «Точно, точно,— ніби вгадав її думки генерал і обняв.— Андрій Коза. Бачите, яка химерія сталася: Коза в генерали вибився!»

І в Херсоні здибалася з учнем. Стоїла, чекала таксі, коли це підрулила новенька блакитна машина. Шофер визирнув і раптом: «Килино Андріївна? Драстуйте!» Тут упізнала одразу. Повоєнний учень Семен Туршійко. Такий ласий був до техніки, все коло єдиної машини — трофейного «хеншеля» — на колгоспному дворі пропадав. Руки завжди в мастилі, ледве відмивалися. Спеціально для нього тримала в класі соду і мило.

Ну, а найбільше з її учнів вийшло вчителів. Щороку на конференціях оточують, розповідають про роботу, життя, радяться.

Особливо після Дмитрової загибелі стали уважні до неї.

Першої зими по тому, як Віктор поїхав у Херсон на навчання, загинув Дмитро. Віц, інспектор райвно, їздив обстежувати початкову школу в глухому степовому хуторі. Назад вертався попутною машиною — в хвищу, спігівій. Збилися з дороги, застряли посеред поля. У критому брезентом кузові — п'ятеро жінок і троє дітей. Поки був бензин, с'як-так трималися, по черзі гріючись у кабіні. А потім, під вечір, коли бензин кінчився і вітер набрався нестерпної морозності, стало зовсім зле. У дітей посиніли обличчя. І тоді Дмитро взяв лижі, що їх мав з собою один хлопчак, і пішов у сіробілу вечорову круговерть... Його знайшли десь опівночі. Наткнулись трактористи, які вирушили шукати машину. З замету стирчала палиця.

Згодом лікарі визначили, що Дмитрові стало погано, от і впав у замет. Адже ж скільки ран було на його тілі.

Ну, а потім трактористи й машину відшукали.

— Ой, Дмитре, Дмитре! — гірко прошепотіла. — Казала ж тобі — не поспішай на той хутір. Так пі ж — сигнал надійшов: директор дров мало заготував, діти мерзнуть...

Напливли слези на очі, тенькнуло серце. Потяглася рукою до валідолу. І очі її мимохіть зустрілися з Дмитровими.

Дмитро ніжно й пильно дивився на неї із збільшеної фотографії. Ось-ось підведе свою важку руку, легенько посвариться пальцем: «Не смій плакати, Килинко! Всяке в житті трапляється. От і мені не повезло... А ти бережи себе».

— Ох, Дмитре, Дмитре! Завжди ти втішав мене, — прошепотіла. — Пам'ятаєш, коли тебе контузило в Будапешті, коли втратив слух і мову на цілих два місяці? То такі веселі листи вимудровував, наче на курорті жив!

Дмитро кивнув головою, журно всміхнувся... Килина Андріївна стелулась, мерщій одвела очі від портрета. Мороз пішов поза шкірою. Господи, це ж вона з Дмитром, як із живим, розмовляє.

Підійшла до вікна. Надворі вже засонячило. Туман рожево танув, липаючи на траві живі блискітки. Молодий сьогорічний півник парубкував біля курей, кликав їх зривистим голосом до черв'яка... Галасливо пройшла по вулиці зграйка хлоп'яків із лопатами на плечах. Чи не подалися розкопувати Гостроверху гору, в якій, за переказами, сільський пан валився тихцем ховав свої скарби. Домовлялись учора в школі «по секрету», а до кінця занять усі знали про той секрет. Потяглася очима за хлоп'яками, мимоволі шукаючи серед них Дмитрову постать. Віп до війни стільки землі перевергав, розкопуючи з учнями старі кургани... Відразу ж, як вони одружились, захопився розкопками.

Гм, не випадково захопився. Через неї. Килина Андріївна випувато зиркнула на портрет. Чимало довелося пережити через неї Дмитрові.

2

Після закінчення педтехнікуму Килина попросилась учителювати в рідне село. Із слізьми на очах розпрощалася з подружками, збрала немудрі пожитки у фанерний чемоданчик й пішака подалася додому. Хоч дорога була не близька — десь кілометрів із п'ятнадцять, — здається, на крилах долетіла до хати — так кортіло швидше повідомити новину. Зрадив батько, зраділа мати, зраділа й охмарилася сестра-каліч-

ка Паша: вона так мріяла стати вчителькою, та після хвороби їй відтяли ногу, тепер нічого було й думати їхати кудись з дому...

Те останнє канікулярне літо пролетіло мов одна мить — у підготовці до майбутніх уроків, у трепетному й боязкому чеканні зустрічі з учнями. От і кінець серпня. Килина поїхала з учителями на районну конференцію. Сиділа на ній, нашорошивши вуха, не пропускаючи жодного слова, нотуючи кожен виступ. Її сусіда, сивуватий дідок, зауважив добродушно-насмішкливо: «Колего, не беріть усе це в голову, бо зарані змарнієте. Ще наслухаєтесь цих премудростей донесхочу». Де там, тільки здвигнула плечима й знову нашорошила вуха...

На перерві вчителька з їхньої школи сказала, що до операції завезли літературу з педагогіки. Килина мерщій подалася туди. Купила книжку про викладання математики в школі й рушила з магазину, намагаючись не дивитися на голубий маркізет, що просто вбирав очі, але дорого коштував.

І в дверях зіткнулася з юнаком у випиванці. Він вибачився, глянув на неї і вражено вигукнув:

— Які у вас очі! Наче... два озера!

І густо почервонів. Килина теж вогнем зайнялася... Коли їй хлопці в технікумі казали про очі, та про рожеві щокки, й «намазані сажею брови», тільки чмихала, а то й лякала балакуна по спині. А зараз їй наче мову одібрало... Стояли одне проти одного в дверях, нашіли...

— Як вас звати? — видихнув юнак.

— Килина... Миронченко, — самі прошепотіли враз пошерхлі губи.

І тут хтось печемно штовхнув Килину:

— Знайшли місце, де влаштовувати побачення...

Зірвалася з місця й чимдуж кинулася до школи, де відбувалась конференція. І не могла погасити полум'я на щокках... Тепер уже не так уважно слухала виступаючих, раз у раз крадькома оглядала зал — чомусь здавалося, що він має бути тут.

Даремно...

Додому їхала схвильована, розгублена. Добре, що вчителі, зайняті розмовами про нараду, не звертали на неї уваги. Ту випадкову зустріч мовби гвіздками забили в голову. Карта-ла себе нещадно: раз глянула — й уже не може забути! Вона ж навіть не знає, як його звати, хто він і звідки!

А він раптом прислав їй листа. Килина вхопила конверт і нічого не могла втрояпати. Що лист від нього, відчула серцем. Та чому зворотна адреса — Одеса? Майнула в город, за-

чайлася у високих, густих, як вода, коноплях, тремтячими руками розірвала конверт і припала до аркушика. Ярослав — так звали того хлопця — писав, що не одразу зважився надіслати їй листа, хоч і взяв од вчителів її адресу (біг за нею назирці до школи), — боявся отримати у відповідь холодного, як лід, листа. І тепер боїться... Він — студент Одеського університету. Тоді, коли здибалися в дверях магазину, повертався з експедиції — разом з однокурсниками збирав фольклор на Полтавщині. Картав себе, що того дня не зайшов у школу та не відшукав її, а лиш поникав навколо будинку і повернувся до групи. Потім заходився хвалити полтавські пісні й танці, солов'їні вечори. Наостанок просив черкнути бодай кілька слів...

Аж усміхнулася мимоволі, згадуючи, як писала відповідь Ярославові. У тих же коноплях, на винесеній потай табуретці, стоячи на колінах — хотіла, щоб ніхто не бачив і щоб каліграфічно виходив лист. Не помітила, коли й дощ закрінав. Мало не зіпсував написане...

Ярослав відповів негайно. Ярославові листи були розумні, красиві, сповнені Одесою. Він так гарно описував море, порт, запашні в час квіту акацій ночі, свою улюблену вулицю («уявляєш — всього двісті сімдесят метрів завдовжки, тиша, жовті листи, старовинні ліхтарі...»), і в кінці кожного листа — фраза, од якої солодко тьохкало Килинине серце: «Я вірю, скоро ми з тобою, кохана, удвох пройдемося по моему єдиному в світі місту...»

А взимку замовив для неї по радіо свою улюблену пісню: «Новій, вітре, на Україну». Килина захвилювалася: де ж послухати? Радіо є в сільраді, у кабінеті директора школи, а ще гучномовець висить на стовпі біля базару. Ні в сільраду, ні в кабінет директора її й на мотузку не затаїли б. Лишався гучномовець. І Килина в густих сутінках, крізь білу пелену завірюхи подалася до базару. Сховалася за обліпленим снігом кущем бузку й слухала, затаївши подих, пісню. І серце одлунювало їй, здавалося, що враз потепліло надворі...

Несподівано листи пропали. Якраз був березень. Розлив такий почався, що каламутна річка підступила майже до їхньої хати. Побігла на пошту — чи не розлив у тому випен? «Ні,— сказали там,— поштар у нас бравий, хоча місток і знесло, на човні переправляється й доставляє листи — будьопшівець же колишній...» Од жахливих снів ночами кидалася — то увижалося, що Ярослав пливе до неї й борсається в ревучій воді, то бачила його під колесами поїзда... Стала неуважно готуватись до уроків, за що їй дорікнули на педраді. Мати вже не знала, що й думати, та пильноока Ки-

линина сестра Паша на вухо вишептала їй, в чому заковика. І мати лиш рукою махнула:

— Хай перемучиться, розумнішою стане. Чи ти ба: закохалася в городського, та ще у такого, що за тридев'ять земель...

Аж у червні поштар завернув до їхнього двору. Килина тремко взяла у руки пухкого листа, боязко розірвала. Ярослав плутано, багатослівно пояснював причину свого мовчання. Захопився однією дівчиною — дуже гарно співає, на одному з вечорів познайомилися. І не зразу, а оце лише зрозумів, що не нею, а її голосом захопився. Та й чесно кажучи, вертихвістка. Просив пробачення, просив повірити в «чистосердечне каяття»... Кинула листа в піч і у відповідь черкопула лише одну фразу: «Той, хто зрадив раз, зрадить і вдруге». Чи то вчитала ті дошкульні слова десь, чи вони народились оце зараз у переповненій гнівом і розпачем голіві.

Геть пригнічена, їхала в район на серпневу нараду вчителів. А навкруги було невимовно гарно: голубіло на весь обшир небо, тепло й жально жовтіли скирти і стерні, повівав духмяний вітерець, він пах хлібом і останніми волошками... Вчителі задушевно, сердечно співали українську пісню «Ой у полі вітер віє, а жито половіє...» Мотря Свиридівна, стара вчителька, співчутливо спитала Килину: «Ти чого, дівчино, наче у воду опущена?» Зазирнула в очі, похитала сивою, як голуб, головою: «Еге-ге, не інакше за парубком тужиш, не зійшлися ваші стежки... Можу тільки позаздрити — в твоєму віці дівчата од такої туги тільки гарнішають, соками наливаються».

Тут, на конференції, вперше стрілася і з Дмитром. Правдивіше, не стрілася, а зіткнулась, як і з Ярославом. Мало не збив її з ніг, коли під час перерви виходила з школи. Підвела на нього обурені очі. А він од її погляду заляк на місці... Коли після перерви сіла на своє місце, побачила його вже у своєму ряду. Прикипів до неї очима. Мовби на колодках, а не на районній нараді. Розсердилася страшенно. Бракувало їй ще отакого зітхальника, щоб дати поживу вчительським жартам!.. Кілька разів зиркнула на нього — мов блискавиці метнула. Не допомагає. Мимохіть завважила, що він здоровий, плечистий. Обличчя крупне, міцне, якесь аж тверде на вигляд. Чорний непокірний чуб утворив на маківці смішного закрутня. А карі очі геть розгублені, винуваті, мов у дитини, пійманої на шкоді...

Та ось скінчилася нарада, і вчителі почали роз'їжджати-ся з району. Як на зло, зіпсувалася погода. Небо затягло низькими кошлатими хмарами, замжичило. Осінь, та й годі.

Вчителі повсідалися на вози, стали обкутуватися. Килина накрилася хусткою, лише ніс визирав. При виїзді з містечка одкинула її, почувши насмішкуватий голос завуча:

— Дмитре, ти що, од своїх одбився? Чи вже перевели тебе до нас? Ану, признавайся!

Килина озирнулася — той самий парубок плентався позаду їхнього воза, держачись за затильник.

— Та ні, не перевели, — пробурмотів. — Товариша провідати хочу... — І зиркнув на Килину.

— Ага, ясно, — підморгнув учителям завуч. — То серйозне діло. Ну, коли так, то сідай біля нашої Килини, поможите.

— Спасибі!.. — І настрикнувся на її погляд. — Я ліпше пройдуся. Насидівся на параді...

Доц припустив, червонясто сяйнула блискавка. Дорога розгасла. А Дмитро все йшов і йшов, чвакаючи чобітьми по грязюці. З мокрого непокритого чуба капало. Аж трохи жаль стало його Килині. Десь на півдорозі кинула сердито:

— Іди додому!

Дмитро неохоче пустив затильник. Зігнувся і лишився стояти на дорозі. Доки віз не скотився за пагорб, бачила Килина його понуру постать, застиглу на заштрихованому дощем шляху...

А в неділю, вийшовши на поріг, сахнулась од несподіванки. По той бік дороги, зіпершись на тин, стояв Дмитро, курив товстезлезну цигарку. Побачив Килину, витягнув до неї голову, несміло усміхнувся. Джухнула в хатинку, тихо розплакалася там. Ну чого, чого так несправедливо світ улаштований? Той, кого любить, вродливий, розумний, зрадив її з якоюсь співачкою, а цей, незграба і мовчун, немилый, прибрів хтозна-звідки, щоб тільки її побачити. Півдня не ходила надвір, надто старанно готувалася до завтрашніх уроків. А коли нарешті сторожка визирнула, Дмитра вже не було. Зітхнула полегшено.

Він прийшов і наступної неділі. Уже до воріт осмілився підступити. І третьої, і четвертої... Батько помітив його, примружив око:

— Гляди, дочко, щоб твій упадальник нам воріт не повалив — парубок півроку. Може, у двір запросиш?

Пирхнула:

— Ну й заспросіть, коли він потрібен!

Батько серйозно відповів:

— А запрошу, чого ж. Он який дощара надходить, промокне парубок до рубчика.

Бачила крізь вікно, як відмагався Дмитро, опирався. Батько просто затяг його до двору. А в хату, скільки це за-

прошував, Дмитро не пішов. Сіли на ганку, неспішно балакали, курили, випускаючи дим у сіру пелену дощу. Коли дощ перестав, Дмитро схопився, заквапився. Батько міцно потис йому руку, провів до воріт. Увійшовши в хату, кинув коротко:

— Путній чоловік.

Та якось у неділю батько все ж умовив Дмитра зайти до хати. Він несміливо переступив через поріг. Його запросили до столу — сім'я саме обідала. Дмитро розмовляв тільки з батьком: про колгосп, урежай, школу, про куркульських бандитів. Кожне слово важко видобував із себе, мовби десь там, усередині, витесував його з дубового окоренка. Зате виходили слова в нього вагомі, переконливі. Навіть батько, здивовано спостерегла Килина, великий сперечальник, раз у раз підтакував йому.

Па Новий рік у них зібралися молоді вчителі, сусідські хлопці та дівчата. І Дмитро, звичайно, прийшов із своїх Дігтярів. Ще й ялиночку приніс із собою. Всі бурхливо раділи ялинці. Почали обвивати її стрічками.

Що вже то був за веселий вечір! Танцювали, жартома посівали, співали. Дмитро сидів поряд з Килиною й не вірив своєму щастю. А вона ніби й не помічала його.

Вона так звикла бачити щонеділі Дмитра в себе у хаті,— а він став уже мовби своїм: дрова рубав, воду носив, худобі корм закладав,— що коли не побачила його одного зимового сонячного ранку, то здивувалась. Визирнула за ворота. Нема. Крадькома пробіглася по хрумкому снігу до річки. Нема. Коли вернулася, сестричка до неї:

— Не прийшов? — І в сльози.— Ти, ти винна! Дивинися на нього вовком! Я на твоєму місці ласочкою б навколо нього вилася...

Батько нічого не казав, тільки супився й курич більше, ніж звичайно. І Килині якось не по собі стало. Справді винною почувала себе, та й якось порожнювато було того дня без Дмитрової кремезної постаті, його гучного голосу, розкотистого басовитого сміху...

А як Дмитро не з'явився ще тиждень, батько захвилювався по-справжньому. Пішов у сільраду, щоб подзвонити у Дігтярі. Вернувся стривожений. Повідомив — Дмитро лежить у лікарні, запалення легенів.

— Воно й не диво хвороби вхопити,— скрушно хитав головою.— Щонеділі ж — чи мете, чи несе, чи плющить, чи тріщить — кидай за плечі до нас і назад по тридцять чотири кілометри. Збирайся, дочко, візьму підводу в колгоспі, та провідаємо Дмитра.

Вона здвигнула плечима:

— З якої речі я маю його провідувати?

Батько пильно-важко глипнув на неї і поїхав сам.

Вернувшись, збуджено розказував, як радо зустрів його Дмитро — мов рідного батька.

— Та й нема у нього ні батька, ні матері,— стишив голос,— обоє померли в двадцять першому.

Передав Дмитро щире вітання Килині, розпитував про її успіхи в школі...

У шкільних клопотах проминуло ще два тижні. Мороз притиснув такий, що дерева лунко тріщали, небо мовби скрижало й видавалося твердою голубою чашею, і сніг вищав під ногами, наче іржава бляха. Килина перевіряла зошити. Коли це під вікнами почулися кроки. Рипнули сінепні двері. Килина якось одразу відчула — він... Розчинилися хатні двері, і зайшов Дмитро. У чорному новому пальті, в руках — гармошка. Батько з повагою потиснув йому руку, мати обернулась від печі, вклонилась, усміхаючись. Дмитро роздягнувся (боже, який худючий!), прилаштував невміло гармошку. Килина застигла над зошитом. Здогад майнув у голові: це ж чи не женихатися прийшов, як заведено в них? А Дмитро розтяг гармошку й сяк-так зіграв «Ніч яка місячна, зоряна, ясна...» Потім поставив гармошку на лаву, підступив до Килини і, глянувши геть стемнілими, аж чорними, очима, вигубав із себе слова:

— Килино, оце як хочеш, а жити без тебе не можу... Бачиш, навіть гармошку з дурного толку позичив... Виходь за мене...

Йї стисло у горлі, гнітко стало в грудях... Сльози бризнули... Батько й мати підійшли. Мати гладить по голові, мов маленьку, лагідно каже:

— Виходь за Дмитра. Будеш за ним, як за кам'яною горою.

Батько підтакує тільки. А сестричка на печі сміється щасливо й плаче...

Весілля лишилося в пам'яті розпливчастою плямою: весь час сльози застидали зір.

І вдень по весіллі не могла угамувати сліз. Дмитро довго порався по господарству, раз у раз заглядаючи до хати. І раптом кудись щез. Повернувся з гуртом збуджених хлоп'яків.

— Бачиш, Килино, які орли, га! — казав удавано весело. — Оце умовляли мене піти на курган, подлубатись там. Хтось їм сказав, що я історик, у них учителюватиму... Ось знайдемо щось, може, шаблю громадянської війни чи, гляди, діадему якоїсь скіфської цариці, то неодмінно тобі подаруємо. Так, орли?

— Так! — недружно загули хлопці.

Вона не одразу зрозуміла — хоче дати їй побути на самоті, оговтатись. Але була вдячна йому.

А пізніше і її спокусив Дмитро на ті мандри. Хоча й не знаходили «археологи» нічого (які там розкопки взимку, коли земля — мов камінь?), однак діставала Килина од тих походів задоволення. Збадьорювалася, наслухувалася Дмитрових цікавих розповідей про скіфів, їхнє життя, походи, звичаї (мовби іншими очима поглянула на знайомі з дитинства рідні погорблені поля).

Потім Дмитро записав її в драмгурток.

Гурток створили, проводили репетиції в школі, а грати не було де. Тоді Дмитро попросив у колгоспу виділити стару конюшню. Її й переробили на клуб. Скільки праці довелось вкласти туди гуртківцям! Та працювали весело, з піснями, дружно, якимось затято. І таки зробили клуб!

Килина несподівано виявила в собі хист до драматичних ролей, особливо їй вдавались ролі матерів. Так грала, що зам хлипав. А ввечері вголос читали з Дмитром навперемінки, батьки теж слухали, переживаючи те, що відбувалося в книжці...

Правда, коли Дмитра послали на ферму агітатором, тих вечірніх читань стало менше. Він не тільки розповідав дояркам про новини, а й «улазив» у всі справи...

Час спливав швидко. І якимось так виходило, що Дмитро, здавалося, завжди був поруч неї. Навіть коли виїздив кудись на кілька днів, вона відчувала його присутність. І не помітила, як Дмитро став їй близький та рідний. Втім, це вже був зовсім не той Дмитро, який незграбно й покірно сидів на призьбі під хатою, боячись, що Килина прожене його. Він мовби скинув з себе вайлуватість, а з обличчя — вираз похмурості й ніяковості, і воно від того стало жваве, привабливе й лагідне. Навіть говорити став швидше, запальніше. Тільки очі, коли дивився на Килину, були, як і раніше, закохані й винуваті.

І в школі Дмитро швидко освоївся. Мотря Свиридівна якимось зупинила Килину в коридорі, тепло всміхнулася пригаслими голубими очима:

— Гарний учитель твій чоловік. Не так же давно працює, а вже школярі за ним юрмою ходять. Правда, учням у класі дозволяє деякі вольності, я цього не потерпіла б. Зате виходять діти з його уроків наче зі свята...

Килина уже не раз чула од інших учителів про Дмитрові незвичайні уроки (одні хвалили їх, інші здвигали плечима), та ще жодного разу не була на них. Якось незручно просто так зайти до чоловіка в клас.

І ось випала нагода: Дмитро давав відкритий урок. Тихенько шаснула за спиною завуча в клас і припинила на останній парті. Мишкою визирала з-за спиши високого завуча, котрий уместився попереду.

Учні, побачивши так багато вчителів, певна річ, притихли, навіть підручники не гортають гарячково, як це завжди буває перед уроком.

Дмитро взяв указку, пройшовся по класу, пильно оглянув усіх і раптом... засміявся. Килина бачпла, як смикнувся здивоване завуч, як зайорзав директор за партою, почула поканилювання Мотрі Свиридівни. І учні заворушилися, випросталися. Килина Андріївна відчула, що невтримно червоніє. Чого він, нащо? Так закортіло гайнути з класу...

А Дмитро легенько постукав указкою по столу і неголосно:

— Засміявсь я, бо вочевидь здалося: всі ви чекаєте чогось такого... небуденного... Мовби кіно якесь, не бачене досі... А буде, товариші гості й товариші учні, звичайний урок. Ніхто з учнів не знав, — це до вчителів, — що відбудеться такий урок, тож і готувалися, як завжди. Та, певен, готувалися на совість. Так, діти?

— Так! — дружно відгукнулися учні.

Од Дмитрового сміху та його слів вони мовби скинули з себе тягар скутості.

Відповідали жваво, розкуто, охоче, не тільки за підручником. Та ось Мишко Боронило застрочив майже дослівно з підручника про Дніпрогес. Учителю досадливо перебив його:

— Чекай, чекай. Те, що в підручнику, ти вивчив справно. А от як ти уявляєш Дніпрогес?

Учень закліпав спантеличено очима, та швидко оговтався й сміливо заявив:

— Ну, це така здоровецька підкова...

Клас бурхнув реготом, й одразу злетіло вгору кілька рук. Мишко не образився, що його перебили, певно, на уроці так було заведено, з цікавістю ждав, що скажуть його товариші.

А вони фантазували патхненно, інколи наївно, але все одно оригінально. Їм хотілось якомога більше знати про свою країну.

У класі була справді творча, весела обстановка.

Учні виходили до карти впевнено. Вони були з нею на «ти», не ковзали боязко указкою, а чітко знаходили позначені на ній гори, країни, долини, річки...

Килина Андріївна мельки озирнула вчителів. Директор задоволено прискалював то одне, то друге око. Завуч низько схилився, писав щось, обличчя в нього було пісне. Мотря Свиридівна водила очима по учнях — і в її погляді читалося: ох, ця вчительська молодь... Та хай експериментують, аби діти слухали, вибирали знання і не байдикували. Килина Андріївна й собі почала роздивлятися хлопчиків та дівчаток. Еге, всі активні, кожному хочеться відповісти чи бодай слово докинути.

А он, он один хлопчик мовби чужий у класі. Зігнувся за партою, очі втупив у кришку. Наче вовчєня затаїлося перед стрибком... Глянула на Дмитра. Невже не помічає хлопця? Це ж син розкуркулепого і висланого Матвія Рибченка. Живе в тітки. Скільки він уже уроків зірвав, скільки вчительок од нього плакали! Чи не для того з'являється в класі, щоб шкодити? Чому ж Дмитро і оком не скине на хлопця?

«Вовчєня» плігнуло, коли Дмитро закінчив опитування.

Встало, оперлося руками об стіл, чорні брови звело на перенісці й ядуче:

— От ви тут про Дніпрогес балакали, а мені хочеться знати, чи будуть всі люди багаті при соціалізмі?

Мертва тиша залягла в класі. І всі — учителі й учні — звели очі на Дмитра. Килина затаїла подих.

Дмитро теж нахмурився. Заходив по кімнаті, не ховаючи, що питання застало його зненацька. Та ось підвів серйозні, строгі очі.

— Гм, багатство... Скажи, Колю, чесно: ти вбачаєш щастя лише в особистому багатстві?.. Не потуплюйся, ти в цьому не винен — так батьки виховали. Але між багатством народу і багатством куркулів, нажитим з паймиської праці, нема нічого спільного. Крім того, багатство людей соціалізму й комунізму не тільки в тому, що всього буде доволі. Воно й у щирій дружбі людей, у їхній доброті одне до одного, у тому, що не буде ніякої неправди... Коли людині болітиме не лише своє, своїм сім'ї, своїх односельців, а й усієї країни, трудящих усього світу. Якщо ти прагнеш узяти зброю до рук, щоб захистити Німеччину од фашистів, ти уже вростаєш у соціалізм. Ну, а тим, щоб був повний шлунок, щоб був пристойний костюм, справні чоботи, — тим людина соціалізму не обтяжуватиме собі головою. Нарешті її голова, так здорово задумана природою, не уипратиметься в «своє корито», як писав Володимир Маяковський. Тобто лю-

дина не думатиме тільки про те, як прогостуватися, як розбагатіти, а знайде своє високе застосування і вивчатиме науки, мистецтво, працюватиме на всіх, а отже, й на себе.

Замовк на хвилинку, а потім тихо мовив, дивлячися пильно на Миколу:

— Знаю, Колю, що тобі важко. Дуже важко. Згодом, мабуть, зрозумієш: інакше вчинити з твоїм батьком не могли. Поки що це тобі втямити не під силу. І все ж спробуй пригасити в собі зло, йди до своїх товаришів. У тебе ж талановиті руки — он які дотепні карикатури на вчителів малюєш, які ущипливі, хоча й неправдиво-глумливі, пишеш про них вірші. Зрозумій: хто нині дивиться назад, той не має майбутнього...

Дмитро підійшов до хлопця й несподівано погладив його по голові. І Микола не одсмикнувся, тільки низько схилив голову.

Коли виходили з уроку, Килина Андріївна почула, як директор говорив завучу:

— Гм, щось є в цьому чоловікові, щось є. Тільки контроль, контроль за ним потрібен!

Удома, коли обговорювали урок, Дмитро замислено сказав:

— Знаєш, а може, це й добре, що Микола Рибченко отак відверто запитав. Це має змусити нас замислитися: як ми працюємо з такими дітьми? Признаємося чесно — погано. Он скільки хлопчаків і дівчаток у селі не ходять до школи. А ми паче шорі на очі наділи: оце наші школярі, діти колгоспників, їх треба мати на оці, вчити, виводити в люди, виховувати, навчати, а дітей одноосібників, які тиняються по вулиці і задро позирають на своїх товаришів, що ходять до школи, мовби зовсім не помічаємо.

— Чекай, чекай, — перебила його Килина, — але ж ніякої вказівки щодо них з району не було.

— Отож-то! — обурено вигукнув Дмитро. — Вказівки не було! Нам неодмінно потрібна вказівка. А тим часом ніхто тими дітьми не займається. Що з них виросте? Баласт для нашої країни, якщо не гірше...

— Ні-пі, — підвищила голос і Килина, — ти вже тут перебільшуєш. Хіба ж ми не бували перед початком навчального року в кожному одноосібницькому дворі, не агітували? Хто ж випец, що деякі батьки такі несвідомі, що не пускають своїх дітей до школи? На них же через правління колгоспу не вплинеш!

— Ти мене дивуєш, — примружився Дмитро. — Хіба не знаєш психології селянина? Та коли він аж досі в колгосп не одважився вступити, то дитину свою у школу й поготів

не пустить. І ми добрі: оббігали хати одноосібників за два дні, наче на пожежу їх скликали. Ні, селянинові треба довго й докладно пояснювати, що воно таке, нове життя, переконувати в його перевагах. А от як залучимо дітей до школи, то нам у цьому допомогатимуть ще й вони. Адже кожен школяр з одноосібницької сім'ї — це майбутній агітатор своїх батьків за колгосп, за нове життя!.. Слухай, Килинко, дай-по зараз обійдемо кілька хат. Отак, без підготовки, просто поговоримо з людьми, їхніми дітьми...

Додому верталися в сутінках стомлені, але задоволені. Кілька батьків пообіцяли записати своїх дітей до школи. Це була хоча й невелика, однак перемога!

4

Над землею пливло тихе липнєве надвечір'я. Втомлене за довгий безхмарний день сонце сідало за річку, щедро вогнило плесо. П'янку пахло липовим цвітом, свіжим молоком. Гули бджоли, влітаючи мелодію своїх крил у жаб'яче одлущисте кумкання. Килина варила варення з перших вишень, а Дмитро розповідав веселу бувальщину.

Заскрипіла хвіртка. Килина мимохіть підвела голову й упустила ложку у варення. На хвіртці стояв... Ярослав. У синьому костюмі, синьому галстуці, в руці — букет квітів. Серце стиснулося так, що подих перехопило. Дмитро швидко, але пильно зиркнув на неї, тоді — на Ярослава. Потемнів обличчям. Потім рвучко встав і поволі рушив до воріт.

— Заходьте, чого у хвіртці стоїте? — гукнув Ярославові. Той непевно ступив кілька кроків. Його обличчя, ще мить тому осяяне чеканням зустрічі, стало розгубленим. Очі запитально вп'ялися у Килину.

Дмитро твердо підійшов до нього, подав руку:

— Будьмо знайомі. Дмитро, вчитель, а це моя дружина — Килина.

Ярослав закліпав безпорадно очима, схитнувся. Подав на реішті руку, тихо, силувано відповів:

— Ярослав, теж учитель, із Одеси.

І крутнув до воріт.

Дмитро притримав його:

— Почекай, куди ти? Бачу — справу маєш до нас. Може, яка поміч потрібна?

Ярослав стріпнув білявим чубом, потер лоба.

— Атож, звичайно... Я збираю народні пісні...

Дмитро ніби аж зрадів.

— Так це ж чудово! Я тут познайомлю тебе з бабусями — ну справжні артистки. Привезеш в Одесу мішок унікальних народних пісень. І на розкопки скіфського кургану звозжу...

Ярослав, понуривши голову, пробурмотів:

— Та у мене часу зовсім мало. Завтра, може, ще й сьогодні їду...

Дмитро досадливо махнув рукою:

— Отак одразу? Втім, усе одно можна встигнути дещо зробити.

Коли виходили па вулицю, Ярослав рвучко обернувся й поклав букет на ворота...

Вони повернулися другого дня вдосвіта. Килина, почувши кроки в снігах, одразу схопилася. Власне, за ніч і очей не зімкнула — серце надвоє розривалося, сльози кропили подушку... В напруженій тиші, яку Дмитро марно намагався розрядити оповіддю про їхні мандрі, поснідали. І Ярослав знову заквалився. Килина провела його до воріт. Коли прощались, Ярослав зажурено мовив:

— Так, свої помилки мені не виправити... А Дмитро... Хороший чоловік... Втім, усяке буває — може, ще й зустрінемось... — труснув чубом.

Килина Андріївна міцно потерла руками скроні, щоб випірнути з тих далеких років, з тих подій, од яких і досі було бентежно й ніяково перед обома — Дмитром і Ярославом. А пам'ять усе вертала її назад...

Встала, підійшла до фотокарток, тісно вміщених у невеликій рамці. Глянула на одну. Вона і Вустя, квартирна хазяйка, сидять на стільцях з високими спинками, а позад них стоять, паче змагаючись у суворості й плечистості, Дмитро та Оникій, Вустин чоловік...

То вже у Дейнеківці було. Там відкрили школу, й райвно запропонувало Дмитрові бути завідуючим. Батько й мати одмовляли їх од переїзду. Та Дмитро, завжди поступливий, коли щось просили теща і теща, цього разу затявся:

— І не вмовляйте, треба їхати. Я ж дав згоду... Що б з мене був за комуніст, якби я шукав собі вигоди і не думав про спільну справу?

Дмитра тоді тільки-но прийняли в партію.

Сплив у пам'яті, просто вималювався їхній перший день у Дейнеківці. Вони сидять у найнятій хатці, їдять куплені в магазині тверді пряники. А в хаті обідають господарі. Й так смачно пахне печеною картоплею, капустою з олією! Зазирає хлоп'я, припадає очима до пряників і мовчить.

Дмитро дає йому два пряники. Хлопчак хапає їх і миттю зникає. Дмитро встає, виходить у хату з кульком:

— Нате ось дітям пряників. Пробачте, більше нічим пригостити.

Господиня сором'язливо мовить:

— Оце запросила б вас обідати, так бачите ж, який він...

— Нічого, нічого, чудовий обід.

— Ну, то кличте свою дружину і сідайте до столу.

Діти наминають пряники, аж за вухами лящить, а Килина й Дмитро втішаються картоплею і капустаю...

Там, у Дейнеківці, ото і сфотографувалися в заїжджого фотографа. Саме якраз вони з Дмитром дипломи одержали про закінчення заочного учительського інституту. Там і Вітько народився. Після нього Килина три місяці лежала в лікарні з серцем. І Дмитро аж із обласного центру привозив лікаря.

Дмитра взяли в армію до війни, коли Вітькові всього два роки минуло. Обіцяв вернутися через три роки, та не так склалося, як гадалося. Вернувсь аж після війни...

Отак-то доля розпорядилася. Пройшов пекло і загинув у мирний час.

Витерла сльози. О господи, знову в журу впала. Почала готувати посылку синові. Метка Уляна, гляди, за півгодини принесе ящик. Зібрала те, що було. А яблука пошле окремо. Певно, Гилюша вже сьогодні не підвезе — мабуть, щось перешкодило. Він завжди рано-вранці заїжджає. Взяла газету. І очі її знову трапили на рубрику «В залі суду», про яку казала Уляна.

Прочитала й сіла на табуретку.

В газеті писалося, що за кілька днів у обласному центрі починається суд над зграєю розкрадачів соціалістичної власності. Серед них був і Борис Стебун.

Борис Стебун... Йї учень... І хоч відтоді, як востаннє бачила його, сплигло чимало років, він зримо постав перед її очима.

Високий, гінкий. На чорному кучерявому чубі ледь тримається пілотка. Великі темно-карі очі дивляться насторожено, навіть сердито. Тільки десь глибоко на дні — не всякий і помітить — жевріє лагідний вогник...

«Борисе, Борисе, — охнула Килина Андріївна. — Як же ти дійшов до такого?..»

Коли почалася війна, Дмитро прислав коротенького листа, що завтра вступають у бій, і замовк майже на два місяці. Що вже Килина напереживалася за цей час із Вітьком, скільки сліз виплакала! А фашисти наступали... Хотіла було перебиратися до батьків — у гурті легше перебути лихоліття, — коли нарешті обізвався Дмитро. Писав, що був у тяжких обставинах, тривоживсь, як вони, невиразно натякав, що ворог може тимчасово захопити їхні краї, то краще буде, коли вона переїде до своєї двоюрідної сестри в Київську область. До своєї матері хай не їде — там його, Дмитра, добре знають... Хоча й послухалася Дмитра — не відразу, після роздумів і переживань, — однак поради його зрозуміла повною мірою вже під час окупації, як поліцаї та німці стали хапати й розстрілювати сім'ї комуністів...

До сестри не дісталася. Дорогою їхній поїзд на якійсь станції обстріляли фашистські літаки. Ледь встигла вхопити Вітька та кинутися в зарості шеляги. Коли літаки полетіли, боязко вернулася назад. Два вагони горіли, на полотні лежали вбиті. Люди розповзалися на всі боки од ешелону. Підступила до похмурого залізничника, запитала тремтяче:

— Коли наступний поїзд буде?

— Який поїзд? — обірвав її залізничник. — Німці за два перегони звідси фронт прорвали. А вона — поїзд!

Тюпала вулицею села, понуривши голову. Що робити? Вітьок, міцно вхопившись за руку, казав:

— Не журись, мамо, зараз тепло, то й на траві спочинемо. А зима прийде, халабуду збудуємо...

У дворах порожньо, наче люди покинули село. Коли це з-за тину визирнула жінка. Килина привіталася з нею.

— Біженці? — співчутливо запитала жінка.

— Та з поїзда... далі не йде... що робити?

— Заходьте, побудете поки що в мене. Все одно сама живу — старий і хлопці на фронті.

Так Килина Андріївна лишилась у баби Ганни.

— Еге, еге, — кивала головою жінка, витягуючи борщ з печі, — називай мене бабою Ганною, хоч я ще за віком маю в молодицях числитись. Усі так звуть. Навіть старий мій, було, іподі бовкне, а я його — віником за те... А таки ж баба на лиці, нікуди правди діти. Бо геть ухоркалась, доки трьох своїх зірвиголів на ноги поставила...

Борис з'явився в їхній хаті через кілька днів. Килина Андріївна тримала малого на руках і вмовляла його, зголоділого, потерпіти: ось-ось повернеться баба, і буде смачний

борщик і пшоняна каша з молочком... А баби Ганни не було вже третій день. Прочувши од біженців, які брели від Києва, що коло Дніпра була велика битва, поранені наші лежать, а підбирати нікому, вона й подалася туди («Може, там і наші синки гибнуть?..»). Перший день Килина Андріївна зварила картоплю, яка лишилася у відрі, перебули на ній два дні. А потім лізти в погріб не наважувалась, хоч баба Ганна й веліла дістати картоплі,— що скажуть сусіди?..

Він прочинив двері і просунув голову:

— Можна?

Зайшовши та привітавшись, витяг з-за пазухи кроля.

— Оце йду з станції додому, коли гульк — вухань з вашого двору дає дьору. Я його за вуха та в торбу.

Килина Андріївна зразу нічого не второпала, мляво сказала:

— Які в нас кролі? Ми біженці... Ото вузлик у кутку — все наше хазяйство...

А Вітько скочив з її рук, припав до кроля.

— Мамо, наш! Отой, що ми тітці Марині віддали, бо брати було нікуди. То він до мене з нашого села прибіг!

Хлопець ледь-ледь усміхнувся.

— А що? — мовив баском. — Кроляка довгоногий, а кози за тобою геть скучив, то за виграшку міг аж сюди прискочити.

І спохопившись, ляснув себе по лобі:

— Та що я верзу? Куди йому, клишоногому? Це, видно, не той, не твій, а приплудний. Якраз вчасно прибіг, щоб тобі смачно пообідати кролятиною. От я його зараз...

Малий верескнув, заливаючись сльозами, і обома рученятами обхопив вухатого.

— Ну-у,— розгублено пробурмотів хлопець,— який же ти — жартів не розумієш... Хіба ж можна на печеню отакого красена? — і крутнув з хати.

Невдовзі повернувся з півбуханкою хліба і повними кишеними огірків.

— А звідки ти нас знаєш? Чого це до нас зайшов? — спитала Килина Андріївна.

— Гм, як же це зайти, коли отакий гарний хлопець,— погладив Вітька по голові,— до нас у село приїхав? Ну, і баба Ганна, як з дому йшла, попросила мене навідуватися до вас. Я колись часто в цій хаті товкся, як їхні хлопці дома були. Вони, правда, старші, але не ганяли мене. Особливо ж я дружив з найменшим — Сергієм.

Що вже мав утіхи того дня Вітько! Вони з Борисом і в хованки гралися, і кроля на мотузці водили пастиль у двір, а потім Борис катав малого «на баранці», посадивши на пле-

чі. Вітько навіть про свою потаємну мрію розказав — стати кулеметником. А як прощався Борис, подав Вітькові руку, мов рівні:

— Ну, на півника... Ого, тиснеш добре. Буде з тебе путній вояка. Тільки сльозам волі не давай, а то й кулемет поіржавіє, стріляти не буде.

Увечері повернулася баба Ганна. Запилена, стомлена, одяг у бурих кров'яних плямах.

— Не знайшла поранених у близьке село... Оглянулась по хаті: — А як ви тут?

Килина Андріївна не встигла й рота розкрити, як малий вихопився:

— Так їсти хотілося...

Баба Ганна вдарилася в поли — і до Килини Андріївни:

— Ти що, не знаєш, де погріб, не знаєш, як курку піїмать та зарізать?.. Оця мені інтелігенція... блакитна...

— Ми лише півдня хотіли їсти, — виправдувався Вітько під маминим докірливим поглядом. — А потім Борис прийшов, кролика мого приніс. Тільки ми його їсти не схотіли. То він хліба й огірків приніс. Сма-ачно...

— Таки провідав? — усміхнулась баба Ганна. — А я ж йому на ходу кинула, думала, й не розчув.

— Чий віп хлопець? — зацікавлено спитала Килина Андріївна. — Такий же лагідний та добрий...

— Та чергового по станції. Там таке начальство його батько з себе корчить — без пуги не підступишся... А хлопець, видно, в матір удався. Як пішли мої хлопці на фронт, то Борис і жито допоміг мені скосити та змолотити, і дров нарубати на зиму. Тільки просив батькові не казати.

А другого дня, ще тільки сіріло, у село вступили німці.

Почалася довга, страшна, чорна окупація. Її картини одна за одною самохіть випливали з пам'яті.

6

Ось біля їхнього двору зупиняється довга зелена машина. З неї зіскакують чотири німці. Двоє неквапно простують до хліва, а двоє заходять у хату. Байдуже ковзнули очима по Килині Андріївні, що притиснула до себе Вітька, а він обняв рученятами кролика, по бабі Ганні, яка застигла на порозі, не знаючи, що робити: чи бігти до хліва, звідки долинало верещання поросяти, чи до хати, де окупанти вже

цупили барвисті вишивані рушники із стін. Метнулася до хатніх злодюг:

— Не чіпайте... То ж не ваше, то мені мати на весілля подарували...

Німець штовхнув її прикладом так, що вона поточилася і впала... Поки Килина Андріївна одволодувала бабу Ганну, окупанти перерили все в скрині— забрали рушники, плахти, дукачі й сережки, а порося застрелили й за ноги потягли до машини. Один з гітлерівців, проходячи повз Вітька, вихопив у нього кролика. Малий заривав... Німець замахнувся на хлопця... Килина Андріївна обома руками вхопила його кулак.

— Не смій, гад, не смій! — крикнула просто в руду пику.

Німець закліпав здивовано очима, здвигнув плечима, кинув кроля і посунув з двору.

Сидять вони після того грабунку в хаті, плачуть, а Вітьок утішає кролика:

— Не тремти, не бійся, фашисти вже пішли... Я тобі, знаєш, що зроблю? Сажею обмажу, щоб ти став схожий на бабину кішку Мурку. Бачив же сам — котів фашисти не беруть, тільки погами їх штурхають...

Зима почалася рано і люта. Морози, скажені хурделиці... У хаті холодно й голодно. Ось уже й картопля кінчається, що її приховали од окупантів. Баба Ганна каже Килині Андріївні:

— Вибачай, дочко, буду тебе просить — сходи на хутір, поміняй одежу на харчі. Мене і моїх синів тамтешні кугути знають — і до хати не пустять... Візьмеш трохи мого манаття, трохи свого.

Було по відлизі, і шлях став геть ковзкий. Пробувала йти узбіччям, але сніг укритися крижаною кіркою і різав взуття, як пожем. Тільки під обід прибилася до хутора. Він чорнів серед снігів, з димарів фіолетово куріли пахучі дими, ліниво перегавкувалися собаки... Зайшла в просторий двір, постукала несміливо в шибку. З хати визирнула розпашіла од печі жінка, замахала руками:

— Іди, іди, ми старцям не подаєм!

Ледве вимовила:

— Я не... я вчителька...

Жінка зло зиркнула на неї:

— Працювати треба. Німці платять тим, хто працює. Ти-лігенція совіцька!.. Допанувались?

Вилетіла пробкою з двору. Без надії завернула в іншу, біднішу хату. Жили в ній дід і баба. Не стрималася, розпла-

калася перед ними. Поохкали, поспівчували. Порадилися, і дід виніс з хижі шматок сала і трохи картоплі в обмін на хустку для баби.

Додому так квапилася, що ледве зводила подих. І сутеніло — наближався комендантський час, і душа розривалася: уявляла, як визирає у всі вікна Вітько, як бідкається баба Ганна — обіцяла вернутися завидна.

Вітько справді визирав. Тільки не сам, поруч стояв ще хтось. Як підійшла ближче, роздивилася — Борис. Вітько однією рукою обіймав його за шию, а в другій тримав шматок хліба.

Щойно зайшла в хату, малий припав до неї й похвалився:

— Мамо, а Борис мені, знаєш, що приніс? Залізну німецьку коробку, а в ній — м'ясо. Та таке добре, як мед!

Килина Андріївна здивовано глянула на Бориса:

— Де ти взяв?

Він махнув рукою і повернувся до Вітька:

— Давай у хованки пограємося.

— Ой, давай! — підскочив він. — Ти жмурись, а я зараз... — Швиденько доїв хліб, винувато глянув на матір. — Ой, з тобою не поділився... Ти сама собі намаж, там ще є! І хліб є, Борис і хліба приніс.

Поки малий, вигукуючи «ще, ще», шукав, де сховатися, Килина Андріївна строго спитала Бориса:

— Признавайся, де взяв?

Він осміхнувся:

— Де ж зараз візьмеш консерви, як не в окупантів? Ну, а хліба дома одрізав...

Килина Андріївна нагримала:

— Ти що це робиш? Вони ж за таке розстріляти можуть!

Борис скривив губи. Його обличчя враз стало злим, заходили жовна на вилипцях:

— Та я їм той склад спалю! Гади! Люди од голоду пхнуть, а вони обжираються!

Килина Андріївна питькнула на нього і оглянулася на Вітька: як почує, то може й при поліцаях бовкнути.

Коли Борис зібрався додому, вже зовсім споночило. Килина Андріївна лаяла себе — отак затримали хлопця. Он уже поліцаїські патрулі перегукуються на вулиці. Та Борис безтурботно кинув:

— Боявсь я їх! Городами гайну, ніякий собака не побачить. Аби тільки від батька не перепало... Без кулаків у нього не обходиться. В нього один метод виховання, як казав колись наш учитель Пилип Мусійович, — фізичний...

Вітько, що пильно дослухався до розмови, заклінав очима:

— То тебе до нас не пустять? Ти знову довго не прийдеш? Кулака побоїшся, еге?

Борис підхопив його на руки.

— Як же я можу не прийти до такого хлопця? А не приходив довго, бо морозяка ушкварив — ніс одмерзав...

Малий одразу повірив, порадив:

— А ти, якщо до мене в мороз бігтимеш, то на носа рукавицю надінь. У тебе ніс великий, не спаде.

Борис уже взявся за клямку, коли Килина Андріївна спитала:

— А справді, чому обходиш нашу хату? Вітько тебе щодня чекає. І ми з бабою Ганною непокоїлися, чи не сталося чогось. Час же такий...

Борис понурився і глухо:

— Та з батьком не миримо... Всі на фронті, а він тоді бронєю закритися, а прийшли німці — знову пішов працювати на станцію. Каже, силоміць взяли. Я йому: «То йди в партизани». А він: «Хто ж вас із хворою матір'ю годуватиме? Та й де ті партизани? Звідки їм узятися? Кинула нас наша влада напризволяще, невідомо, де вона тепер... От і викручується кожен як може...»

Килина Андріївна скинулась.

— Та це ж... облуда!

Борис глибоко зітхнув:

— От і я йому так у відповідь. А він... кулака підводить... Ех, якби не мати, рвонув би я од нього світ за очі!

Здригнулася, коли згадалась екзекуція. Поліцаї зібрали з кутка людей і погнали в центр. Вішатимуть партизанку, суко повідомили. Ішли понуро, німо, а навколо, як на зло, було невимовно гарно — пливли по небу білі пухнасті хмари і з них поволі кружляли великі узористі сніжинки... Поставили людей навколо шибениці. Ось і дівчину ведуть. Молодосінька, в самій порваній сорочці. Старанно вибирає бо-сими ногами втопану стежку... Як накинули зашморг на шию, розтулилися скусані до крові губи, прошепотіли:

— Люди... бийте їх... Хай живе... Ма-а-амо!!!

На очах усього села розстріляли й голову сільради разом із сім'єю...

А збиткування поліцаїв, які прикладами насаджували «новий порядок»...

Непроханою чередою посунули ті зрадники: дурникуватий Петро Околот, жорстокий до нестями Кирило Густожар, Сашко Попенко, ревний Свирид Грабенко, який навіть свою сестру-підпільницю виказав...

Струснула головою, щоб прогнати страшні привиди. А перед очима враз постала замутнена хвищею скирта у білому полі.

7

Сивів пізній ранок, як баба Ганна і Килина вибралися в поле по солому. Порожні санчата гучно тарабанили по струпуватій вулиці, баба Ганна раз по раз роззиралася та стиха кляла «скарійотів», котрі «довели до ручки, вже он тини попалили, а коли скирта кінчиться, то хоч замерзай, хоч стріху здирай та грійся. А в ліс, бач, у свій ліс і не поткнився, бо в партизани запишуть і повісять...» І мовби вдавилася прокльопами... З вулички несподівано вигулькнули два червоних од похмеляння німці та вступилися посоловілими очима в молоду жінку. Баба Ганна смикнула Килину за рукав, гримнула:

— Закутайся, щоб тільки ціс виглядав! А то ще ці зайди причепляться...

Килина мерщій натягла хустку на лоба та щоки. Мимохіть озирнулася. Німці все ще стояли, щось гукали і реготали. «Хоча б не ув'язалися слідом», — подумала, і їй заходило спину.

Лише коли вибралися за село, заспокоїлись, вільно загомоніли.

Поки дісталися до скирти по глибокій стежці, втоптаний у снігу, їх наскрізь пронизав шпаркий крижаний вітер. Сонце заволокли хмари. Вхопилися за замерзлі пласти соломи, смикнули. Студжена солома заскрипіла, не піддавалась. Килина швидко втомилася.

І раптом з нори, що чорніла в скирті, почувся глухий чоловічий голос.

Скрикнула, тіпнулася з переляку всім тілом, уп'ялася очима в нору. «Може, хтось переховується од німців?» Іноді закипають у село втікачі з таборів для військовополонених. Худющі, зарослі, обдерті, вони почамми ледь чутно стукають у вікна, просяться переодягтися чи їй переховати їх на день-два, а тоді, знов уночі, розпитавшись, пропшкують одні до лісу, де, казали, збиваються партизани, інші до фронту... Якось до них один теж попросився. Був страшенно змарнілий і стомлений, ноги геть стерті. Несміливо спитав, чи не знайшлося б цивільного вбрання для нього... Баба Ганна збрала сякий-такий одяг...

— Хто там? — видихнула Килина всіма грудьми.

Зашамотіла солома, і з нори виліз бородатий чоловік у солдатському замазюченому вбранні, в насунутій на лоба старій шапці. Вона хвильку ошелешено дивилася на нього.

— Не може бути...

Підскочила баба Ганна.

— Дмитро, чи що? Чого ж ти стоїш — геть обмерз же чоловік, мабуть, і душа кригою взялася!

Килина з натугою мовила:

— Це не Дмитро, бабо Ганно... Це... його товариш... Ярослав...

— І то, вважай, родич. Як же його додому доправити?

Ярослав широко відкритими очима дивився на неї, од здивування, мабуть, не міг і слова мовити...

Ще зовсім недавно з тривогою позирали на небо, боячися снігу, що замете стежку. А тепер помовчки прохали його. І ось, мов на замовлення, тонко засвистів вітер, смикнув обібрапу скирту за чуба, і з височини закрутилися до землі білі спіралі. Хвища замутнила село, ледь хати стало видно та високі чорні дерева. Послали соломи на санки, Ярослав зібгався на них калачиком, жінки прикидали його зверху соломою й на всяк випадок ще й мотузкою стужили. В дві руки, провалюючись у снігу, сліпнучи від хвищі, що була прямо в обличчя, насилу притягли санки в село. Вже коли, поійняті страхом, що стріне поліцай чи німець, знічев'я ковирне штиком солому, під'їжджали до двору, баба Ганна мовила:

— Пащо ж ми отак ризикували? Посидів би чоловік до темряви в скирті, а тоді б нишком прокрався до нас...

Вітько чомусь стояв на воротях. Щось сталося? У Килини Андріївни вкотре за сьогодні забухало серце.

Малий мерцій кинувся їм назустріч:

— Не йдїть у хату! Там дядьків — не німців, але чужих — повно!

Килина і баба Ганна злякано презирнулися. Оце так ускочили!.. Куди ж тепер дівати Ярослава?

— Не панікуймо,— наказово мовила баба Ганна.— Давай нвиденько затягнемо санки в сарай.

І коли санки з натугою пересадили через поріг сарая, баба Ганна пішла в хату на розвідини. А Килина стояла з Вітьком біля санок і ніяк не могла оговтатись.

— Та вони не такі погані, як німці,— пробував розважити її син.— Вони мене з печі не проганяли, коли туди залізлі погрітись прямо в шинелях. Один навіть маленьку грудочку цукру дав... А я все одно втік, бо дуже холодні вони й чужі...

Притисла сина до себе. У всі очі дивилася на двері хати, де зникла баба Ганна. Ярослав безгучно лежав у соломі.

Нарешті з хати вийшла баба Ганна. І зразу до Вітька:

— Катай, онучку, в хату, не бійся. Ми з мамою зараз солону скидаємо й прийдемо. Не хочеш? То біля дверей постій, бо ще, гляди, ми в соломі мишу привезли...

Вітька, який дуже боявся мишей, наче вітром здухнуло. Скулився біля дверей.

Мерції скинули солому, звільнили Ярослава. Він весь тремтів: геть задуб, доки везли. Спитав напружено:

— Хто там?

— Та румунів дідько прислав,— сказала баба Ганна.— Ну, наче ненадого... Паняй на горище. Там лежить і кожушанка стара. А скоро й поїси, я винесу якось.

Ярослав подерся по драбині на горище.

Зайшли в хату. Там було чоловік із двадцять румунів. Троє нероздягнені спали на ліжку, шестеро розляглися на полу, а решта збилися на печі. Один із тих, що лежали на полу, байдуже блимнув на них і знову заплющив очі.

Баба Ганна стала посеред хати.

— Що ж нам тепер робити — у дворі на морозі дубнути?

Один румун, отой, що блимав з полу, звівся на лікоть, виплямакв потрісканими губами:

— Ми не є немець, ми є румун, нас із фронт прислав после пехорон боя на отдых і бой партизан.

— Отож-то,— кинула баба Ганна,— всі ви одним миром мазані...

І, непомітно взявши крайчик хліба і квашений огірок, метнулася з хати. Коли вернулася, кивнула Килинні, мовляв, усе в порядку. Румун, що трохи знав по-нашому, вже зовсім розбуркався.

— Ми вам плохо не делай, ми хорош дядька,— говорив він.— Ми только замерз сильно,— показав руки, червоні, мов буряки, і долоні, темні, порепані.

— Коли ти хороший дядько, як кажеш,— приступила до нього баба Ганна,— то звільніть нам хоч шіч. Бач, як дитина скоцобла!

Румун енергійно закивав головою.

— Я деті імей.— Поліз грабчастими пальцями до кишені, дістав фотокартку.

Баба Ганна швиденько розпалила в печі, поставила до вогню чавунчик з водою й підсіла до румуна, глянула на фотокартку. Позітхала разом з румуном, що давно не бачив «таких гарних діток», несподівано сердито мовила:

— То чога ж ти пішов воювати проти моїх синів? Бачу — руки в тебе, як і в мене, поорані, чорні, хоч зерно сій.

Румун заблимав винувато чорнющими циганськими очима.

— Я не є сам. Антонеску послав...

— Отак ви всі... Того Гітлер послав, того Антонеску. А своя голова на плечах є?

Килина занепокоїлася. І чого це баба Ганна розбалакала-ся, коли у них Ярослав схований у хліві? Он ще кілька румунів пробуркалися, попідводилися й прислухаються до розмови. Накличе бідн. І на неї, Килину, витріщились...

— Бабо Ганно,— подала голос,— вода закипає.

— Еге, еге,— схаменулась вона,— розбомкався язик, як церковний дзвін.

Витягла чавунчик. У хаті запахло материнкою. Налила кухоль, подала Килині.

— Випийте з Вітьком, погрійтесь.

Заворушилися й румуни, забрязкали кухлями. Перший підступив до баби й попросив налити окропу її співрозмовник. За ним посунули другий, третій, четвертий... Сіли, дістали з жовтих ранців хліб, сало, цукор і заходилися чаювати. Вітько тягнув носом ті пахощі.

— Дитина голодна на печі,— не стрималася баба Ганна,— а вони розчавкалися на всю хату...

Бабин співрозмовник щось сказав своїм товаришам. Ті похмуро зиркнули на Вітька, загалдали сердито. Тоді румун поклав шматочок сала на хліб і подав Вітькові. Він узяв не зразу, поглядом спитав у мами — можна? Вона кивнула. Вітько навмисне без поквапу взяв сало й шмигнув у куток.

Довго сопів там, Килина Андріївна думала, що їсть маленькими шматочками, насолоджуючись. Та ось він повернувся з трьома скибочками хліба, і на кожній — крихта сала.

— Це тобі, мамо, це бабі Ганні, а це мені.

— Як сам, ми не голодні,— почула баба Ганна його дільбу.

— Еге, не голодні,— здвигнув плеченятами малій.— Он мама аж тремтить, так кортить їй сала.

Килина Андріївна мимоволі осміхнулася.

Її справді кидало в дрож — і холод виходив, і зустріч з Ярославом приголомшила, а тут ще повна хата румунів...

Від тої тривоги лягли спати тільки-но посутеніло. Румуни ще побубоніли трохи й собі вместилися на полу та долі на соломі, захропли.

Тоді баба Ганна присунулась до Килини Андріївни й зашепотіла їй на вухо:

— Отой балакун вибовкав мені, що вже завтра попруть їх у ліс на партизанів. Попрошу тебе, Килино, сходи до одного чоловіка. Це, правда, далеченько, аж на тім боці села. Та треба. До аптекаря Степана Пурика. Якраз коло його хати два берести вигналися. Як зайдеш, спитаєш: «У вас

йод є?» Мовляв, баба Ганна пальця скалічила. Коли нікого не буде в хаті, розповіси йому оте, що від мене щойно почула. А йод Ярославу потрібен, сама знаєш.

Килина Андріївна скипулася. Вона відчувала, що баба Ганна має зв'язки з партизанами — якось приходили двоє, шепталися в сінях, щось заносили. Потім баба Ганна напекла чимало хліба. Хліб, крім одного буханця, щез уночі з горщика, де переховувала його баба Ганна... Килина Андріївна здогадувалася, для кого все те, однак ні про що не питала бабу Ганну. І вона мовчала, наче нічого такого не відбувалося в їхній хаті. Аж оце парешті відкрилася.

Було і приємно, і острашливо — це ж іти в потемках, а як на поліцая наскочить?.. Непрошена думка зринула: «А чому баба Ганна сама не піде?» Та одразу ж і прогнала сумнів. Як же вона покине її, Килину, наодинці з румунами?

Мовби вгадавши її думки, баба Ганна заклопотано мовила:

— Ну, то як, згода? Я можу й сама сходити, коли ти не боїшся лишитися з оцими парубками закоцлюбими...

Ледь вийшла за ворота, як мало не зіткнулася з темною постаттю. Борис — пізнала одразу. Досадливо скривилася. Зовсім не до речі ця зустріч.

Борис же, побачивши її, одверто зрадів.

— Куди це ви проти ночі розігналися, Килино Андріїв-но?

— Та до аптекаря. Йоду треба — їздили по солому, баба Ганна руку обідрала.

Борис здивовано поглянув на неї.

— Де тепер той йод у Пурика? Німці ж розтягли його аптеку. Хіба баба Ганна не знає?

— А може, збереглося де трохи? — непевно мовила Килина.

— Може. Він чоловік запасливий. То ходімте разом, проведу вас.

— Ні-ні! — аж одступила вона. — Я сама. Це ж далеко. Нащо тобі ноги бити? — мовила перше, що спало на думку.

— Все ясно, — зітхнув Борис. — Заважатиму вам... Значить, не по йод ви йдете до Пурика...

— Який розумник! Менше вгадууй! — розсердилася Килина. Хлопчисько буде зазірати їй в душу!

— Гаразд, ідіть по йод, — глухо мовив. — Думаєте, коли батько такий, то і син його стежкаю помарширує? Як ото в прислів'ї: яка хата, такий тпій, який батько, такий син?

— Перестань, — тільки й сказала.

Він різко крутнув і подався геть. Килина постояла хвилю. Було ніяково. Але хіба вона могла сказати правду хлоп-

чакові років тринадцяти, якого зовсім мало знає? Втім, чого це вона картає себе хтозна за що?

Аптекар був сам. Він таки дістав звідкись маленьку пляшечку з йодом на денці. Співчутливо спитав, де окалічилась Ганна Іванівна. Килина розповіла, як вони їздили у поле по солону. А коли скінчила, аптекар тихо мовив:

— І це все?

Тоді вона похапцем сказала про румунів і про їхній завтрашний похід проти партизанів. Аптекар нахмурився, підійшов до вікна, задивився у теміль... Повернувся до Килини, закусив губу:

— Добре, подумаємо... Гм, пізнувато трохи... До речі, як там на вулиці? Тихо? Ви кого-небудь із знайомих часом не зустріли? Не говорили, куди йдете?

Килина згадала розмову з Борисом. І чого вона не сказала, що до сусідки по хліб іде? Чи щось інше. Мовила про те аптекареві. Той примружено подивився на неї, спитав:

— Кажете, здибалися з ним, коли якраз вибирались до мене? Гм, підозрілий збіг... Батько ж його, знаєте, певно...

В його очах забриніла тривога.

І Килину теж поійняла мимовільна тривога. Це ж війна йде, всяке буває з людьми. Он у поліцію пішло двоє місцевих, баба Ганна казала, що ніхто їй не думав про них погано. Може, і Бориса батько настроїв?

Ні-ні, це вже вона зайве вигадув. Щоб отакий добрий, щирий хлопець зважився на підлість? Та й звідки він знав, що вона саме в той час вийде з хати?

Так і сказала аптекареві. Він непевно схитнув головою.

— Побачимо... Ну, вертайтеся, та йдіть обережно. Гляди, знову здибаєтеся з вашим Борисом.

Додому трохи не бігла і весь час озиралась, чи ніхто не йде слідом.

У темряві навпомацки перейшла хату, що аж здригалась од хропіння румунів, залізла на піч. Пошепки розповіла бабі Ганні про зустріч з аптекарем і притулилася до теплого сонного Вітька. Та заснути не могла — її знову облягли важкі думки. Найперше про Ярослава. Що з ним робити? Не тримати ж у сараї. Та й бачила ж — штани в крові, мабуть, поранений... Що порадив би Дмитро в цій ситуації?

Аж скинулася — а якби Дмитро оце теж прийшов до них і побачив Ярослава? Міцно заплющила очі, щоб уявити Дмитра, але натомість виплив з мороку Борис. Згорблений, руки в кишенях, зиркнув на неї з болем та образою і почвалав геть... «Зажди, розумієш, не могла я тобі всього сказати», — гукнула вслід Килина, але він мовби не чув, ішов

у заметіль, що білими шнурами обвивала його... А пазустріч йому простував хтось до болю рідний...

Тук-тук! Рвучко звелася. Де вона, що?.. Та ось перед очима засіріло вікно. Хтось стукає? Нашорошила вуха. Тук-тук-тук... Смикнулася, щоб пташкою злетіти додолу, та й схаменулася. У хаті ж повно румунів. Нечутно стала на припічок, з нього спустилася на долівку, боса пошпинькувала до вікна. А там уже баба Ганна. Удвох припали до шибки.

Надворі гуляв нічний вітер. Він розметав хмари, лиш світі примарні клапті ковзали прудко по закрижанілому небу, з шурхотом гнав сніг, розгойдував дерева. І до кленка, що притулювся до призьби, дістався, шарпав його нещадно, й кленок інколи нахилився до вікна; тривожно стукав обляманою гілкою в шибку.

Баба Ганна обняла Килина за плечі.

— Причуватися стало нам, дочко,— прошепотіла.— Ма-буть, скрутно нашим там, на фронті, згадують нас...

8

Румунів підняли вдосвіта. Вони збиралися неохоче, похмуро, мов на кладовище. Бабин співрозмовник, цатягуючи ранця па плечі, попросив:

— Ви нам пожелайте хороший дорога...

— Та ходіть здорові,— неуважно буркнула баба Ганна від печі. Й схаменулась, плюнула: — Господи, що я змолола!

Румун журно глянув на неї й мовчки посунув до порога.

Що вже набралися страхів вони того дня! Лиш зачинилися ворота за румунами і баба Ганна швиденько однесла поспідати Ярославі, як принесло поліцаї, сина куркуля, Густожара. Розсівся на лаві, розкинувши чорні крила шипелі, варякав уже зранку неслухняним язиком про те, як його любить начальник районної поліції.

— Бо я сполітільний. Пошле хату лісового бандита палити і його кодло викорчовувати — іду й сполняю спокійно.

Аж підмела долівку після нього баба Ганна.

Під вечір Килина і баба Ганна побрели по глибокому снігу в кінець городу, щоб зрубати молодого в'яза. Бо хіба вистачить падовго соломи, що привезли? Фукнула, й нема її. Хоча б на підпал було. Тепер, коли поліцаї та румуни подалися до лісу, і в поле виїздити боязно. По черзі цюкали сокирою по непередатливому жилавому в'язку. Так заморочилися тою роботою, що, коли почули «здрастуйте», аж здригнулися. Борис. Дивиться на бабу Ганну здивовано:

— Чого це ви за такий молодий в'язок узялися?

— Що зробиш. Нема чим топити.

— Ану, давайте, бабо Ганно, сокиру! Ви його зроду-звіку не зрубаєте. Це ж вам в'яз...

Борис швидко упорав в'язка, потяг його до хати. Баба Ганна і Килина побрели слідом. І тут баба Ганна стривожено мовила:

— Ти ж дивися, Килино, не пробалакайся йому про нашого...

І Килині, що була скинула насторогу, побачивши відкриті Борисове обличчя, почувши його щирю мову, знову кольнуло в серце. Отже, баба Ганна теж йому не довіряє...

А вона мовби вгадала її думки.

— Хлопець він хороший, Килино, але ж батько... Дивись, обмовиться при ньому... Зараз пайкращий язик, що за зубами.

Минуло два дні. З лісу раз по раз долинала стрілянина. На вулицю заповзав густий дим, він гостро пах смолою.

— Скарійоти, мабуть, ліс запалили, хочуть викурити партизанів, щоб вас на тім світі так палили та не переставали,— вголос вилаялась баба Ганна.

Килина штовхнула її під боки — он же Борис.

Та він почув і кинув:

— То вони зі злості. Он заходив до батька Сашко Попепко, журився, що партизани дали їм духу — поліцаям і румунам. Щойно вони в ліс поткнулися, а там — засада.

Баба Ганна і Килина задоволено презирнулися. Отже, аптекар повідомив партизанів про карателів.

Дим виловнив усе село, замутив вечір. А тут ще й небо завалило хмарами, сипонув лапатий сніг. І баба Ганна, як пішов Борис, зважилася завести Ярослава в хату, щоб він хоч трохи одігрів душу. Вітько, що вже досхочу паборюкався з Борисом і награвся з ним, снав міцним сном.

Ярослав несміло став на поріг, оглядав зачудовано хату. Для чогось поздоровкався, засміявся хрипко:

— Зовсім став ведмедем, страшно в нормальне житло заходити. Наче в князівський палац ступаєш.

— А ти заходь, не нїться на порозі,— грубувато підштовхнула його баба Ганна.— Бо геть хату вихолодиш, а в нас того палива кіт наплакав.

Ярослав помився у ночвах, переодягнувся у білизну бабиного сина, причесав довге нестрижене волосся, поголився і тепер став схожий на отого, колишнього Ярослава. Тільки ж худючий, очі мовби лісовим димом заслані...

А як трохи поїв, наче звіяло дим, очі його заблищали вже зовсім так, як у далеке довоєння, спина випросталася, голос став соковитий, приємно-знайомий... Ярослав розповів про

перші бої, про те, як зненацька напали фашисти: ледь розжевіло небо на сході, коли ціла армада хрестатих літаків обрушила сотні бомб на їхню частину. Збили їх з позиції, і вони змушені були відступити...

Баба Ганна і Килина приголомшено й болісно слухали все те, зітхали важко.

Килина переживала і водночас почувала себе якось дивно, незвично. Серце нерівно стукотіло, десь глибоко в душі озвалася, здавалось, давно пригнічена, замовкла струна, вона тихо, бентежно задзвеніла...

Засовався, замуркотів спросоння Вітько. Баба Ганна метнулася до нього.

— Бачиш — доля знову звела нас. Повіриш — я знав, я вірив, що знову зустріну тебе! — палко мовив Ярослав до Килини. — У мене отут, — стукнув себе в груди, — все збереглося...

Килина аж одхитнулася від його слів.

Тут вернулася баба Ганна, і Ярослав знову почав розповідати про фронт. Як їх у безмежному степу, де оком зачепитися ні за що, оточили фашисти з усіх боків. Удень пильно охороняли те кільце, а вночі вогнища навколо палили, тож було видно, як удень. От і сиділи в тому вогненному кільці, доки не скрали їх уночі зненацька німці...

— То чого ж ви сиділи, паче зайці? — не втрималася баба Ганна. — Хіба вас до війни не вчили, як воювати?

Ярослав журно і зверхньо, мов на малу дитину, зиркнув на неї.

— Ех, матусю, побули б ви у тому пеклі, не такої б заспівали. У них же танки, автомати, кулемети, а в нас — гвинтівки-трюхлінієчки. Бий, коли! От і все, що ми могли... Пробували прориватися — косили гади, як траву...

Баба Ганна похитала головою. А Ярослав уже розповідав про жахи табору для військовополонених.

— Годували мерзлими буряками, баландою із гнилої картоплі. А що вже знущалися!..

— Мабуть, досить на сьогодні, чоловіче, — перебила його баба Ганна. — Цур їм і пек, тям таборам! Вибчай, але доведеться тобі знову маршрутувати у сарай.

— А може, на хатньому горниці постелимо? — несміло подала голос Килина. — Тут тепліше...

Ярослав вдячно глянув на неї.

Баба Ганна теж подивилася — пильно, роздумливо.

— Гм, нехай і на хатньому. Все одно як оті хорти-поліцайки обшукуватимуть, ні сарая, ні хати не минуть.

І сама полізла стелити, покликавши і Ярослава на поміч.

Довго не могла заснути Килина, так тривожно їй бентежно було на душі. Думала — давно забула Ярослава, а виходить, ні...

Проснулася від того, що хтось цупив її за вухо. Глянула — Вітько.

— Мамо, а мені таке страшне снилося! Наче фашисти наших солдатів спалити хотіли... Я покликав тата, він приїхав на танку й усіх їх повбивав, а вогонь загасив. Наш тато, знаєш, який сміливий!

Це ж не інакше, малий крізь сон почув Ярославову розповідь. От і відбилосся химерно в його сні. Бач, одразу батька покликав на поміч.

— Еге, еге, синочку, наш батько — найсміливіший, — пригорнула до себе сина. Відчувала ніяковість і провину, мовби вчинила щось погане.

Лиш налаштувалися спідати, а тут і Борис на поріг. Баба Ганна невдоволено кахикнула.

— Невже тебе дома нічого робити не заставляють, що ти ото тільки по хатах і шастаєш? — мовила грубувато.

— Ніби ви не знаєте, що я все дома роблю, бо мати хвора, а батькові за чаркою ніколи, — ображено мовив Борис. — Я он вам пенька притяг. Ви ж казали, топити пічим. Ішов лугом, смикнув, смикнув знічев'я, а він і зрушився. То чого ж добро кидати? Давайте сокиру, зараз порубаю.

— Оце дякую, — враз одтала баба Ганна. — Сокира он там, під лавкою.

— І я з тобою! — задзвенів Вітьків голос із печі.

Борис примружено глянув на малого і таємниче мовив:

— Думаєш, то звичайний пеньок? Спрут луговий! У нього коріння — мацаки, тільки підійдеш, він ураз і обкрутить, мов гадюка!

Вітько, що вже було почав спускатися з печі, хутко майнув назад, злякано блискаючи звідти очима: і хочеться побачити йому лугового спрута, і боязко.

А Борис уже всміхається, підморгує підбадьорливо:

— Злазь! Поглянеш на те страховисько. Тільки ти, мабудь, ще не снідав, правда?

— Правда, — кивнув малий. Поволеньки, озираючись на вікно, за яким лежав у дворі пень-спрут, зліз із печі.

— Еге, еге, умийся, онучку, та до столу сідай, — сказала баба Ганна. — А ти, Килино, однеси тому на горщце... — І затнулася, затулила рота обома руками.

У Бориса, що саме нагнувся за сокирою, ледь помітно сіпнулися плечі. Взяв сокиру, швиденько вийшов з хати.

Тепер заходив щодня, хоч баба Ганна й буркотіла невдоволено. Візьме Вітька — і в двір. Мовляв, скільки можна

малому в хаті нудитися? Он же ж морози пересілися, відлига надворі, хай Вітько хоч сніжками навтішається. Будував для нього снігові фортеці, качав товстих снігових баб, завзято грали вони в сніжки... Килина не зразу втямила, чого це він так унадився і так довго пропадає з малим у дворі, аж сердилася, що може простудити сина, одного разу просто загнала Вітька в хату. Доки не спостерегла, як Борис раз у раз сторожко визирає на вулицю; тоді подумала: чи не почув він бабині слова про горище, от і сторожує... Тепла хвиля прокотилася в грудях разом із тривогою.

А потім настала ота субота...

Борис із Вітьком скачали снігову бабу, намалювали їй поса, рота, вуса, наділи на голову драного казанка, від чого вона стала схожа на закоцоблого гітлерівського солдата, й завзято розбивали ту поторочу сніжками. Коли це Борис раптом кинувся до воріт, виглянув і мерщій у хату. Обличчя його поблідло. Видихнув:

— Поліцаї... Четверо... Од сусідів вийшли... До вас ідуть. Віп там, на горищі?

— Хто? — мовби не зрозуміла Килина, а в самої дрібно затремтіли губи.

— Той, кого ви переховуєте, — прямо глянув їй у вічі. І вона вловила в його погляді і ляк, і якусь одчайдушну думку.

— Там, — ледь вимовила неслухняними губами. Це ж куди тепер подіти Ярослава? У погріб не встигнеш, помітять. Та й туди теж полізуть, якщо шукатимуть.

Глянула на бабу Ганну: може, їй щось путнє спало на думку, але та лише руками розвела. А поліцаї вже на хвiртці.

Борис гучно видихнув повітря, мовби збирався стрибати в крижану воду, — і до баби Ганни:

— У вас є самогон? Давайіте сюди мерщій!

Вихопив пляшку, яку баба Ганна дістала із шафки, вискочив у сніп, задеренькотів по драбині. Килина і баба Ганна не встигли й прийняти її, як тут увалилися поліцаї.

— Ну, бабо, признавайтесь одразу, коли ховасте когось, комсдант помилює — не задушить у зашморгу, а розстріляє вмент, — весело гомонів Густожар, роззираючи пильпо хату. — Партизани є?

Решта поліцаїв уже заглядали в підпiччя, на піч, піднімали подушки на полу.

Килина і баба Ганна застигло стояли посеред хати.

Густожар вискалив поруділі від тютюну зуби.

— Що, язика потягло? Значить, діло нечисте...

І обірвав себе, напорошився, підвів гвiлтивку. Бо з горища долинуло якесь вовтузіння. Килина і баба Ганна мало

не зомліли. Що він там витворяє, той Борис? Нащо послу- халися його?

Густожар гукнув поліцаям:

— За мною!

Однак на горище сам не поліз, послав Сашка Попенка. Той огинався на кожному щаблі, раз у раз погрозливо кла- цаючи затвором. Серце в Килини шалено бухало. Дихати було нічим, хоч і хатні, і сінешні двері були навстіж.

Сашко вже стояв на верхньому щаблі й присвічував собі сірником. І раптом полегшено-зловтішно:

— Ага, попався, голубчику!

Килина Андріївна аж очі сплющила від розпачу. А коли надсил розплющила, то побачила, що Сашко цупить за ко- мір... Бориса. Спустившись униз, поставив його на ноги, за- глянув у обличчя й здивовано присвиснув.

— Оце так улов! Глянь,— до Густожара,— Гаврилів сн- нок! Як ти сюди попав?

Густожар теж закопирив товсту губу.

— Ну, відповідай! — гримнув.

Борис був білий як крейда. Чуб звисівся на очі. Нараз схитнувся й гикнув. Поліцаї сопнули носами.

— От дає! — скрутнув головою Сашко.— Сопляк, а вже на самогон нажимає. Чого тебе до баби Ганни на горище занесло?

— Я, гик, з Вітьком у жмурки грав... Заліз на г-горище, гик, ліг, а там пляшка замуляла в бока,— казав Борис, за- плітаючись язиком.— То і причастився... Ось і вам зостало- ся,— витяг з кишені, показав надпиту півлітру.

— От ошед,— нарешті одтав язик у баби Ганни.— А я собі гадаю: хто це по гориці товчеться?

— Спокійно, бабо,— одіпхнув її Густожар.— За це він од батька своє получить.— І враз, коротко розмахнувшись, дав Борисові потиличника.— Беріть його,— звелів полі- цаям,— буде батькові подарок. А ти,— до Сашка,— пошар на горищі, може, ще одного хлюста знайдеш. Та і в сарай за- глянь. Не бійся,— гиготнув,— тобі залишимо. Не менш як літр здеремо з Гаврила за його отприска. Скажемо, що на залізниці піймали... А ви,— до баби Ганни,— дивіться, кого в хату пускаєте. Гляди, ще партизана пригрієте, тоді за- гойдаєтеся на бантині...

Як згасли їхні кроки, Сашко Попенко почепив гвинтівку на плече.

— Не буду я у вас, бабо, обшуку робити. Все-таки роди- ці, хоч і далекі.

Тільки коли почвалав і Сашко Попенко, Килина згадала

про Вітька. Кинулась у двір. Він сидів за бабою-поторочою і цілився на вулицю із соняшпичини.

— Нащо вони забрали Бориса? — заплакав, побачивши матір.— Вони уб'ють його!

— Та не вб'ють,— утішала малого, в самої ж серце бралося кригою: а що як Борис, коли його почнуть допитувати, не витримає і розкаже все? Дитина ж іще...

9

Кілька днів Бориса не було. Килина і баба Ганна місця собі не знаходили. Нарешті баба не витримала, подалася до Стебунів, наче гасу позичити.

— Сто років у них не була,— зітхнула, мовби хтозна-куди втрушала,— та доведеться.

Вернулася... з Борисом. Килина глянула на нього й охнула — обличчя в синцях. А він став біля дверей, невеселий такий.

— Ти ушав обличчям на лід, еге? — визирнув з печі малий.

— Атож! — понуро ствердив Борис.— Ковзався і беркицьнув на лід. Аж загуло.

І жодним словом не прокопився про того, кого врятував, мовби не знав про нього нічого, не потерпів через нього.

Вітьок потяг Бориса на вулицю.

— Це вже не вперше батько отак нівечить його. Невже він такий бездушний? — не стерпіла Килина.

— Як тобі сказати? — замислено мовила баба Ганна.— Кручений він чоловік. Був до колективізації бідак бідаком, про нього ні лихого, ні доброго не говорили. Жив собі чоловік, та й усе. У колгосп вступив, працювали з своєю жінкою, особливо старалася жінка його, Тетяна, доки хвороба її не скрутила. Потім на залізницю пішов працювати. Злигався з Пилипом Мусійовичем. Тут і повело Гаврила, мов криве колесо. Чаркуватися стали чи не щодня...

— А хто це такий — Пилип Мусійович?

— Та взагалі він учитель, а у нас був головою сільради. Горбатенький такий, нежонатий. А що вже до чарки ласий!.. Потім із сільради його вигнали з тріском. Отоді й став учащати до Стебунів. Тетяна, було, ласться, плаче (вона захворіла на ноги, ледве по хаті ходила), а Гаврило у відповід матюки гпе. Зайшла якась, а в них саме така «балачка». Взятася усовіщати Гаврила — де там! Коли це як вискочить з кутка Борис із молотком, як замахнеться на батька, як

закричить не своїм голосом: «Тікайте звідси, бо я вас усіх побиваю!» Одняв Гаврило в нього молоток і дав ляпаса: «Чи ти ба! Бандит росте! На рідного батька руку піднімає!» А Филип Мусійович нібито усовіщає: «Гаврило, перестань, угамуйся! Воно ж ще дитя, хіба могло самостійно до такого бридкого вчинку додуматися?» Тоді Гаврило до Тетяни вовком: «Це ти направляєш проти батька, скоро горло переріже...» Забрала я тоді Бориса. «Хай у нас поживе»,— кажу. Веду його, а він увесь труситься. Ну, а з моїми хлопцями швидко здружився, хоч вони були й старші.

Рипнули двері. Баба Ганна враз змовкла і заходилася старанно зав'язувати хустку.

Борис пильно глянув на обох, запитав:

— То ви довго будете ховати од мене свого солдата?

Баба Ганна і Килина Perezирнулися. Справді, чого тепер таїтися? Адже Борис порятував не тільки Ярослава, а й усіх їх.

— Він на горищі,— тихо, наче хтось міг підслухати, мовила Килина.— Почекай до вечора, тоді спуститься, познайомитесь. А зараз можуть і поліцаї заскочити, і будь-хто.

— Та можуть,— плюнув Борис.— Ох і звірюки! Молотили мене дорогою, наче сніп. І все доневялися, чого на горище заліз. Не вірилось їм, що в піжмурки з малим грався. Навіть батько пожалів, коли побачив мене, тільки й лягнув по щоці для годиться. Ех, дістати б автомат, показав би я їм!..

Ярослав, сторожко спустившись у хату, довго тис руку Борисові, схвильовано казав:

— Друже мій дорогий! Рятувальник! Ніколи цього не забуду! Тепер ти мені як брат!

Борис геть збентежився, витяг свою руку із Ярославових долонь. Навіть при сліпакові стало видно, як густо почервонів. Пробурмотів:

— От іще телячі ніжності...

Ярослав цього вечора був в ударі. Він ніби забув про свої злигодні в оточенні та в таборі для військовополонених і згадував довоєнне життя. А згадати йому було що. Виявляється, він ще в школі захоплювався музикою, вчився в музичній школі. Показав, як спершу невміло тримав скрипку, одного разу мало носа собі смичком не одрізав. Потім наче переносив своїх слухачів із тісної хати в глухому, закиданому снігами, придавненому окупантам селі в яскраво освітлений зал, де відбувся їхній випускний вечір і де Ярослав блискуче зіграв Паганіні... Килина Андріївна слухала все те, мов прекрасну казку. Ліпше ж двічі була з Дмитром у театрі в обласному центрі. Ярослав, розповідаючи, дивився майже весь час на неї, хіба іноді, наче отямившись,

поглядав на бабу Ганну і Бориса, що не зводили з нього зачудованих очей, особливо Борис, що аж уперед подався.

— Еге, яке життя ми втратили! — жально мовив Ярослав.

І всімхнувся до Килини, ніби ненароком торкнувся її руки.

Килина мерщій одсмикнула руку, косонула мимохить на Бориса. Та він те все одно завважив.

— А як же ви в полон попали? — зненацька спитав Борис.

З Ярославового обличчя поволі спало збудження. Зітхнув.

— Я вже розповідав. Он Ганна Іванівна і Килина наслухались... Оточили нас у степу, як не смикались — не вирвались. Отак і попав у полон. Потім голод, знущання, холод, смерть сотень товаришів... Утік, коли нас, групу, привезли на станцію снаряди носити...

— І довго ви ще збираєтеся на горищі сидіти?

— Та ні... — якимсь нерішуче відповів Ярослав.

— Ясно, — підвівся Борис. — Усе ясно. Ну-ну, розкажіть далі про свою музику, а я пішов. Уже пізно. Треба ж це патруля обминути.

Грюкнули двері, запала тиша в хаті. Баба Ганна прокашлялася й собі заввапилася:

— Пора й мені на бокову. Та й вам час спати. Ще не доведи господи прослизне надвір косинчик світла, припадить поліція.

Килині було незручно за Бориса. І сердита була на нього. Хлоп'як, а вже, бач, дорослих перебиває. Ще й ревності з'явилися, чи що... І баба Ганна мовчки підтримала його. Наче їй, Килині, й погомоніти з чоловіком не можна.

— З характером хлопець, — прошепотів Ярослав, поволі встаючи з табуретки. — Пороху ще й не нюхав, а, бач, дорікає поразками.

Килина кивнула йому й шугнула на піч.

Думала, тепер Борис не скоро прийде до них. А він уже другого дня, коли смеркло, став на поріг. Килина якраз підмітала сіни.

— Де Ярослав? — нетерпляче спитав, поздоровкавшись.

— Де ж йому бути? — пересмикнула плечима Килина. — Там...

— Тьху, чого питаю, — крутнувся на каблучках Борис і подався на горище.

«Чого це йому так знадобився Ярослав?» — здивувалась, прислухалась до розмови на горищі.

— Чуєте, — сказав Борис, ледь переступивши останній щабель, — у мене грапата є! Давайте підкладемо під поїзд! Ярослав гмукнув насмішкувато, а мовив серйозно:

— Чого ти, Борисе, гарячкуєш? Не підірвеш поїзда гранатою, тільки шуму наробиш.

— То в поліцію кину!

— А що потім буде, подумав? Скільки чоловік уб'ють за якогось миршавого поліцай!.. Ану, дай твою гранату. Та це ж, вважай, лякачка. Німецька протипіхотна. От якби протитанкова, з тою можна й на залізницю піти.

Борис засопів.

— Усе правильно кажете. То що ж, по-вашому, — скинувся раптом, — сидіти склавши руки, згадувати, що до війни було?

Ярослав помовчав. Зашелестіло сіно.

— Та ні, сидіти ми не будемо. Ось тобі моє бойове завдання — розузнай обережно, без зайвого поспіху, дотримуючись конспірації, де в лісі отаборилися партизани.

— Чого розузнавати? — ламким баском па те Борис. — Є вони! Он румуни з поліцаями ходили на них і вернулися побиті. Гайда сьогодні ж до них!

— Отак зразу? — аж засміявся Ярослав. — Серед ясного дня?

— Та ну вас! — розсердився Борис і гайнув униз.

Килині стало неприємно-неприємно. Хоча розуміла: слухно казав Ярослав — ще ж і не оклигав зовсім, он досі болить поранена нога, і справді, хтосьна, де партизанц, мабуть, тенер далеченько одійшли вони... Он бабин бригадир Панас Васильович, що борошно привозить і забирає хліб партизанам, після каральної експедиції не був жодного разу. Килина так чекала на нього! Після того, як баба Ганна познайомила їх, Панас Васильович обіцяв дати їй «серйозне завдання»... І все ж дряпали душу оті Борисові колючі слова. І не надто переконували Ярославові розважливі.

«Дмитро і дня не всидів би на горищі», — подумалося зненацька.

Зненацька і гордо.

А він старався, мовби спокутував провину перед нею. У сінях рубав дрова, різав гарбузи, вибирав насіння. Вечорами невтомно розповідав прочитані книжки. Вітько прилип до нього. Правда, було, слухає-слухає, а тоді крутне головою до дверей і сумно: «І де це Борис дівся? Таке ж цікаве не чує!»

А Борис мов забув стежку до їхньої хати.

Нетерпляче очікування Бориса мало не призвело до біди. Кілька ночей не могла заснути Килина після отої пригоди.

Надворі тоскно завивав вітер, наче смертельно поранений собака. Щоб розвіяти сум, Ярослав розповідав смішні історії. Килина і баба Ганна лиш стиха усміхались, а Вітько ре-

готов на повен голос. Раптом зірвався з Килявних колін, помчав до дверей, радісно вигукуючи: «Ой, Борис стукає!»

Відчинив двері й позадкував розгублено. А за ним човп-ся у хату... дурнуватої поліцай Петро Околот. Ярослав не встиг навіть під піл шугнути.

— Це хто? — не поздоровкавшись, верескливим голосом гукнув Околот, тицяючи в Ярослава пальцем.

Усі мов поніміли, безпорадно кліпали повіками. Перший, на диво, отямився Вітько.

— Дядю,— зазирнув поліцаєві у вічі,— чого ви до цього дяді пристали? Він замерз, погрітися зайшов...

— Такечки і є,— обізвалася й баба,— попросився погрітися, ми й пустили. З Степхуторів, каже, до своєї тітки прошкує, вітром його пройняло.

— Документи у тебе є? — насупив білі рідкі брови Околот.

— Є, все в нього є,— квапливо сказала баба Ганна.— Тільки ж і ти змерз, он гвинтівку під пахвою тримаєш, бо руки пограбли... Вип'єш стакан, а тоді вже документа роздивлятимешся.

— Еге, еге,— пожвавішав поліцай,— це не завадить. Бо хоч і добру шинелю німці дали, а вітер продуває.

Коли випив склянку та заїв її капустою, очі його посоловіли. Забув про довідку, як і сподівалася баба Ганна, захопився хвалитися гвинтівкою, яку йому видали сьогодні.

— Тялянська, сказав Густожар. Забрав у мене німецьку собі, бо стара вже, казав, а мені нову видав. Бачите, яка здоров! Довша за рогача. Ось зараз патрони закладу — патронів цілу кишеню насипав Густожар — та піду на вулицю і встрілю когось...

Вітько доправував до полу, сів і собі здалеку почав роздивлятися довгу чудернацьку гвинтівку. А Петро подлубався в ній, клацнув затвором. І, вициривши в посмішці рідкозубий рот, націлювся на Вітька.

Баба Ганна і Килина мовби й не стояли на місці. Баба кинулася кулею до Околота, штовхнула його щосили, а Килина схопила обіруч сина.

Бахнуло оглушливо. Куля прошила лутку над вікном, хата виповнилася чорним димом.

Околот аж гвинтівку впустив од несподіванки. Сидів, кліпав очима.

— А щоб тебе розірвало! — накинулася на нього з прекльонами баба Ганна.— Мало дитини не вбив! Ось я тебе зараз учищу! — схопилася згарячу за рогача.

І схаменулася, згадавши про Ярослава. Водичас із Килиною пошукала його очима.

А він скочив з лави й застиг... Тільки поблід страшенно...
— То вй ще й ляяти мене будете? — наїжачився Околот.— Я на вас Густожарові пожалуюсь!

— Ох і обидчивий ти хлопець,— здобулася на примирливе слово баба Ганна.— Краще паняй на вулицю, бо, гляди, Густожар перевірить, як ти патрулюєш, нагайки всипле...

— Еге, еге,— заметушився Петро.— Побіжу.

Як за ним хряпнули двері, Ярослав тихо мовив:

— Пробачте, я не гадав, що він отак... Я й подумати не встиг...

Килина і баба Ганна промовчали. А Вітько став на захист Ярослава:

— Мамо і бабо, не сердьтєся на дядю, я теж нічого не встиг подумати, так страшно стало, коли він на мене гвинтівку наставив.

Ярослав поволі вийшов з хати.

Килина лежала на печі біля Вітька, що після пережитого ляку враз заснув, і в неї й жмуринки не було в очах. Як, як він міг не кипнутись на захист дитини... Та Дмитро на шматки розірвав би отого Околота, якби побачив, що ціляться у Вітька. І думати не став би.

Надзорі скажений вітер розметав хмари, небо вигулялося, на оксамитово-чорному тлі загойдався срібпобокий місяць. Його світло, мов повінь, затопило хату.

У вуха просочився скрип полозів. Пашорошилася — хто це там їде глупої ночі? Може, знову поліцаї по хатах когось шукають? Стривожена, прудко скочила на долівку, припала до шибки. І не повірила очам — вулицею їхали... партизани!

Збудила бабу Ганну, покликала Ярослава. Аж тремтіла весь від радості. Це ж і гадати і мріяти не могла, щоб ясної місячної ночі після недавнього важкого бою з карателями партизани отак вільно їхали селом, тісно сидячи на санях, тримаючи зброю напоготові.

Засміялася весело:

— Дадуть пімцям чосу!

— Дадуть, ох і дадуть! — ствердив Ярослав.

Килина скинулася від його голосу.

— А ти чого стоїш? Одягайся мерщій та до них. Це ж так тобі пощастило!

Ярослав пересмикнув плечима, помовчав хвильку і хрипко:

— А чи приймуть? У мене ж ніяких документів нема: коли був у оточенні, закопав серед поля в примітному місці. Думав забрати, а вже тоді...

— Приймуть! — подала голос баба Ганна.— Хіба ж по

тобі не видно, хто ти? Збирайся — більше такої пагоди не буде.

Ярослав пішов із хати.

Лиш загунали його кроки по горищу, як на перехресті, куди поїхало п'ять підвід із партизанами, знялася стрілянина, лунко вибухнуло кілька гранат. Баба Ганна перехрестилася:

— О господи, чи не на засаду наскочили? Скажи Ярославові — хай не потикає носа з хати. Іншим разом уже піде.

Килина вийшла в сіни і стиха гукнула Ярославові, щоб не лазив з горища. М'явся, бач, доки підводи проїхали...

— Я через тебе, Килиночко, лишився... Не можу отак враз піти, розумієш, не можу... Бодай ще день...

Щосили грюкнула дверима.

А через кілька днів, коли опали морози і хтозна-звідки бентежно запахло весною, баба Ганна ще завидна покликала Ярослава в хату. Була сумна і серйозна.

— От що, хлопче,— прямо глянула йому в очі,— як хочеш про пас думай, та не можемо ми тебе більше держати в себе.

Ярослав одхитнувся од її слів, мовби його вдарили.

— Думаєш, за себе боїмося? Правда, боїмося трохи, а більше за оте горобеня,— кивнула за вікно, де грався малий.— І однак не те кажу. Чула од людей, що німчура далеко прорвався. І коли отакі молоді, як ти, біля бабєських спідниць відсиджуватимуться, хто ж їх там зостановить?..— Схлипнула.— Це десь там і мої синочки гибіють на морозі...

Ярослав ступив до дверей.

— Я зараз, піду зберуся, за мить буду готовий...

Баба Ганна спинила його.

— Куди рвешся, наче партизани під двором? Уночі проведуть тебе. Добрі люди передали партизанам про тебе, то й стрінуть у домовленому місці... Сідай, повечеряєш на дорогу.

Килина зрозуміла, що баба Ганна ходила до аптекаря, і він зв'язався з партизанами.

А коли вони втрєох вийшли на задвірки, де вже мовчазно стояв якийсь чоловік, баба Ганна обняла Ярослава, заплакала.

— Прости, дитино, що наче виганяю тебе. Ходи здоровий. Як будеш у наших краях, заходь, завжди раді будемо.

Ярослав підійшов до Килини.

— Прощай і пробач. Те, що спанікував трохи,— правда. Адже ж до війни од вигляду крові нудило. А тут — море!..

— Та чого там...

— Ти ще про мене почувеш!

І мовби вітром здмухнуло з її серця зло на Ярослава, воно тихо, жально заскімлило.

Другого дня ступив на поріг Борис. І одразу:

— А Ярослав на горищі?

— Навіщо він тобі? — стріпнулася баба Ганна.

— Та він просив одну річ, — багатозначно сказав Борис, — то я дістав, — поляпав себе по кишені.

— Нема вже його, пішов, — сказала баба Ганна.

— В партизани? — скинувся Борис.

Баба Ганна повагалась і кивнула.

Борис зітхнув.

— Усі воюють, а я сиджу сиднем...

— Ще навоюєшся, — узялася заспокоювати його баба Ганна. — Ще тої війни стільки попереду... Чи й людей на неї вистачить...

— Вам добре говорити, а в мене просто руки сверблять... — І глухо: — Та ще коли їм батько служитиме...

І подався з хати. Вже з-за порога кинув:

— Не знаю, як ваш Ярослав, а я таки покажу їм вовка смаленого! Самі завияють, мов побитий вовк! — І засунув руку в одстовбурчену кишеню.

Борис як у воду впавав. Баба Ганна і Килина зовсім стривожилися. Не випадково, певно, ляскав себе по кишені. Витько рюмсає: «Це його поліцаї в тюрму повезли...» Врешті баба Ганна не витримала, знову пішла до Стебунів на розвідинн.

Повернулася дуже швидко. Защепнула двері, хоч був білий день.

— Біда, Килино, ой біда, — гупнула на лаву. — Щез кудись Гаврило із своєю сім'єю. Вікна в хаті побиті... Я й підступати близько не стала. Казала Мотря Блатиха, їхня сусідка, щезли вони після того, як на переїзді дрезина з пімцями перекинулася. Подейкують, що то Гаврилових рук діло. То чи їх поліція забрала, чи самі кудись зникли, хтозна... Ой, чи не Борис те вчинив? Поліцаї ганяють по селу, мов хорти, шукають спільників. А в нас же Борис днював і почував... Забирай-но Витька до хати та будемо нишкнути. Може, обійдуть нас ті скарійоти.

Не обійшли. Але тільки розпиталися про Бориса. Та на всяк випадок посадили в засаду у хаті на дві доби Околата. Борис не з'явився.

Жовтневого ранку, на диво теплого й лагідного, Килина Андріївна і баба Ганна прокинулись од лементу. Мерщій до вікон, виглянули.

Галасували на Попенковому подвір'ї. Поліцаї ув'язували па возах манаття і різний скарб, гучно сварилися, коні од тої сварки не могли встояти на місці, харапудилися, манаття на возах розсовувалося, поліцаї люто хльоскали коней ба- тогами, і тоді зчинялося ще більше безладдя.

— Тікають, люципери! — засміялася на повен голос баба Ганна. — Тікайте, щоб вас ні сира, ні суха земля не прийняла!

Нарешті поліцаї сьак-так утрементувалися, умостилися на возах.

— Ану, од вікна! — раптом смикнула баба Ганна Килину Андріївну. — Німці.

Та Килина Андріївна лише одсунулася вбік, одним оком позираючи на дорогу. Дуже кортіло побачити, які вони, відступаючі фашисти.

Селом їхала велика валка підвід. Частина солдатів сиділи, а решта важко йшли, тримаючись за вози. На обличчях солдатів разом з курявою лежали втома й тривога.

Як голова колоши вперлася у перехрестя, з Попенкового двору одна по одній почали виїздити підводи, присиднуватися до німців.

І тут сталося несподіване. Піші німці опали поліцейські підводи, позганяли поліцаїв, тісно всілися на возах і хльоснули коней. Поліцаї, галасуючи, кинулися вслід. Німцям нвидко набрид той гамір. Якійсь із них диркнув із автомата просто над головами поліцаїв. Поліцаї ошелешено застигли на місці. Постояли трохи, мов побиті собаки, й мовчки рушили тепер уже не за своїми підводами.

Чекали наших з вулиці, а вони з'явилися з городу. І перший помітив їх Віктор. Грався на полу з котиком і раптом сховився на ноги, показав пальцем:

— Мамо, бабо Ганно, оно вони! Ой, невже вони?..

Килина Андріївна і Віктор разом вилетіли з хати, а вже за ними й баба Ганна.

— Господи, нарешті діждалися! — припала вона до першого солдата з сивими вусами.

— А чого ви піпки? — здивовано спитав Віктор. — Чого на танках не їдете? Мене покатали б...

Солдат розгладив вуса й запевнив:

— Будуть, хлопчику, ось-ось у вашому селі й танки, і

гармати, і літаків у небі надивишся. Тепер не сорок перший, тепер у нас усе є. А ми — розвідка, очі й вуха армії — зрозумів? Отож ми на танках розкатувати не можемо.

— Чого ж ми стовбичимо серед городу? — сплеснула в долоні баба Ганна.— Ходіте в хату, чим багаті, тим і раді.

— Та ми ж розвідка, чули ж,— почухав потилицю сивовусий.— Нам ніколи, треба далі. Ось-ось наш авангард надійде, тоді й запросите.

— Та хіба я не розумію? Прив'язуватиму вас у хаті, чи що? Поснідаєте й ходіть здорові.

Невдовзі на столі парувала картопля, стояла миска з квашеною капустою. Сивовусий дістав із рюкзака банку консервів і сплювату грудку цукру, подав її Вітьку. Той од щастя й здивування навіть подякувати забув.

— Ой, невже буває такий великий цукор? — дзвенів його голосок.

Коли солдати уже взялися за ложки, баба Ганпа лягнула себе рукою по лобі, прудко метнулася на лаву й зняла паперові косинці, що прикривали кутки великої групової фотокартки винусників технічному механізації, на якій був і її син Сергій.

І з лівого кутка фотокартки глянув Ленін. Усміхнувся тепло й трохи гіркувато.

У Килини Андріївни подих перехопило. Подивилася з докором на бабу Ганну — чого досі мовчала? Вона очима показала на Віктора — чи втримав би він ту тасмичію?

Встав сивовусий, встали його товариші. Встали Килина Андріївна і Віктор — у нього аж рот відкрився від подиву.

— А вас Ленін прислав, щоб ви прогнали фашистів? — задзвенів щасливо його голосок.

Сивовусий кивнув.

— Ленін! Він усюди з нами, з його ім'ям ідемо вперед, женемо фашистів з нашої землі... Спасибі вам, товариші жінки, за те, що зберегли це фото. Велике солдатське спасибі!

Пішли розвідники. А баба Ганпа, Килина Андріївна та Вітьок так і лишилися стояти біля воріт, чекаючи авангарду, що про нього казав сивовусий. Вітьок аж тремтів од збудження, його очі просто палали од нетерплячки.

— Мамо, мамо! — шарпав він Килину Андріївну.— А мене на танку покатають?

Та першими з'явилися на вулиці партизани. Вони швидко їхали на підводах. На одній з них лопотів великий червоний прапор, і від нього враз стало святково на вулиці.

«Може, серед них десь і Ярослав»,— подумала Килина і забігала поглядом по підводах. Баба Ганпа теж когось шукала поглядом.

— Панасе Васильовичу! — раптом гукнула вона.

Підвода зупинилася, з неї важко спустився літній чоловік, припадаючи на ліву ногу, попростував до воріт.

Розцілувався з бабою Ганною, поздоровкався з Кілиною Андріївною. Баба Ганна розчинила хвіртку, запрошуючи в хату, але він розвів руками.

— Ніколи, Ганно. Треба допомогти нашим бійцям узяти райцентр. Ось візьмемо, тоді набалакаємось. Я вже, вважаю, відвоювався — бачиш, — лягнув себе по нозі, — у твого бригадира нога казюнна, вистругали мені хлопці з берези. Ото й не заходив до тебе, бо на ній не дуже розбіжися...

— О господи, — тільки й мовила баба Ганна осілим голо- сом. І стрепенулась: — А де ж це наш Ярослав? Щось його не видно. Хіба він не з вами?

Панас Васильович шумно зітхнув.

— Нема вже його, Ганно. Поліг. Напросився оце злітку з групою в розвідку. Саме у ваше село пішли. Ну, і наскочили на патруль. Прошло його чергою. Ще живого принесли хлопці в табір... Славний був чоловік — сміливий, товари- ський. На трофейному акордеоні так гарно грав. І співав. Над- то брала за душу його пісня «Повій, вітре, на Україну...».

У Килини зливою полилися сльози. Вона припала до ба- би Ганни, і обидві довго, невтішно плакали...

II

Якось під вечір несподівано з'явився Борис. Зразу її не впізнали його в сутінках... Був у солдатському кітелі і в таких самих зеленого кольору штанях, на чорному чубі ледь трималася пілотка. Тільки коли зняв пілотку та поздоровкав- ся, упізнали. Підріс, роздався в плечах. А обличчя худе, якесь паче закіптюжене, лише очі на ньому повні, світяться щирою радістю.

Як кинувся до Бориса. Вітьок! Кулею злетів із печі. По- вис на хлопцеві, просто верещить од захвату.

— Ой, як я тебе ждав! Ти чого до мене тисячу днів не заходив? Забув, забув?

Борис незграбно-ніжно взяв малого під пахви, підкинув високо вгору, легко піймав і обережно поставив на долівку.

— Чудний ти хлопець, — загув баском. — Хіба ж друзів забувають? Не було мене в селі, у лісі жив. Ось тобі заєць гостинця передав. — І витяг із сумки на боці шляпку гриба завбільшки з полумисок.

— Ого! — вхопив Віктор того гостинця обома руками, за-

полум'янів увесь од щастя.— Спасибі йому велике!.. А ти ж у лісі не з зайцем грався, еге? Ти в партизанах був, еге? А ти багато фашистів убив?

— Еге, еге, всіх до одного,— посміхнувся на те Борис.— Ну, біжи, похвалися зайцевим подарунком на вулиці, там хлопців та дівчат повно.

Вітька мовби вітром здмухнуло з хати.

Борис утомлено сів на табуретку, тихо спитав Килину Андріївну:

— Ну, як ви тут добули окупацію?

— Та, як і всі,— важко зітхнула вона.— Бачиш, пощастило — вижили. От у тебе, видно, є що розповісти. Кажали люди — твій батько дрезину звів із рейок...

Борисові очі потемніли, в них з'явилися злі іскорки. Мовби Килина Андріївна запитала про щось недозволене. Помовчав і глухо:

— Гм, батько... Він, коли почув про те, затрусився весь: адже наша хата поруч із переїздом, де перекинулася дрезина. Допевняється, чи не моїх це рук діло. Я ж мовчу. А коли гестапівський офіцер одмасликував його так, що він ледве додому приліз, отоді заявив матері: «Тікаймо в ліс, бо постріляють...» Якраз налетіла буря, ми запрягли коня, склали деякі пожитки і — до лісу. Батько й мати сидять на саях, мов у воду опущені, а мені весело. Як заїхали у сосняк, кажу: «То що, на Біле болото звертати? Там десь партизани...» А батько вирвав віжки: «Я тобі покажу Біле болото, шмаркач!» Забилися ми в нетрі, до батькового брата Павла. Він лісник. Отам з його сім'єю — дядько на фронті — й перебули окупацію...

— І що ж, так і не шукали партизанів? — спитала Килина Андріївна.

— Я того ж дня, як ми приїхали, став питати в батька, коли ми підемо шукати партизанів. А він каже: «Не спіши, я сам до них намацаю стежку...» Тільки, дивлюсь, він і не збирається її «намацувати»... Рвонув я тоді сам до Білого болота. Довго блукав у нетрях, доки нарешті відшукав табір. А він порожній. Знялися партизани, пішли кудись... Мало не заплакав.

Борис одвернувся, замовк надовго. Мовчала й Килина Андріївна. Не знала, що й сказати.

— І все ж я трохи таки попартизанів. Виблукав чимало в лісі і знайшов дві гранати й заіржавілу гвинтівку з повним магазином. Почистив її і став озброєний.

Удосвіта взяв усе те й пішов з дому. Думка була вибратися до шляху, де безперервно гули пімецькі машини. Коли це хтось — хвать за плече. Озираюся — батько. Я рвучко ски-

нув його руку, а він тихо: «Не гарячкуй, синку. Ходімо кинемо гранату на окупантів із-за кущів». Я скипів: «Без вас кину! Сидіть тут уже пеньком та ждідь, доки вас визволять!» А він: «Борисе, не брикай. Думаєш, твоєму батькові не хочеться помститися на гадах за їхні кривди? Вони ж мене знивели, і за віщо?» Пішли ми. Підповзли до пляху, виждали самотню машину й кинули дві гранати. Шофера й офіцера біля нього в кабіні вбило. Зазирали в кузов, а там наш солдатський одяг. Видно, награбували. Оце й одягнувсь. А батько радо так: «Тепер ніхто в селі не тицятиме на мене пальцем. Дали ми прикурити окупантам». Ну, що ти йому скажеш! Тепер він собі вже й дрезину приписує...— Стріпнув головою.— Досить про це... Я прийшов до вас по ділу, Килино Андріївно. Що ви збираєтеся робити далі?

— Чесно кажучи, не знаю. Написала листи батькам і сестрі, а од них ні слуху, ні духу. Чи то листи не дійшли — війна ж поруч,— чи з ними щось сталося... Дуже кортить до своїх виїхати! Але вирушати в дорогу навмання не зважуюсь. Та й чим їхати? Поїзди ходять тільки військові, до них і близько не підпускають. Як баба Ганна не вижене, поживу в неї ще трохи.

— А ми вас і не пустимо,— енергійно махнув рукою Борис.— Школу ж одкривають! Хто ж нас учитиме?

— Хіба мало вчителів є у селі?

— А ми хочемо, щоб ви нас учили! Я вже зі своїми однокласниками говорив. Вони теж згодні...

— Наче я хтось-яка вчителька...— усміхнулась Килина Андріївна. Їй були приємні Борисові слова.

— Яка ви вчителька, не знаю. А от що хороша людина, то це точно... Просимо вас — лишіться!

Баба Ганна, що саме нагодилася, підтримала Бориса:

— Іди, молодшце. Бачу ж, скучила за своєю роботою.

Килина Андріївна з хвилюванням зайшла до кабінету директора школи. Адже ж два з половиною роки не була в школі! За столом сидів низенький горбатий чоловік. Швидко зиркнув на неї, відрекомендувався — Пилип Мусійович Наливайко — і взяв її диплома, довго роздивлявся його. Нарешті мовив, не підводячи очей:

— Ви, здається, не місцева? Так-так... І надовго збираєтеся лишитись у нас?

Килина Андріївна помовчала хвилю... В її пам'яті закрутився якийсь спогад. Десь вона вже бачила цього чоловіка...

— Ну-ну,— кивав її Пилип Мусійович.

— Та як тільки дочекаюсь листа від батьків чи сестри...

— ...Так і поїдете? — докінчив Пилип Мусійович.— Саме це й турбує мене. Нам потрібні постійні кадри. Ви ж знаєте — кепсько відбивається на учбовому процесі зміна вчителів... До того ж райвно обіцяв прислати математика. Тож вибачайте...

Довелось Килині Андріївні їхати в район. Її прийняв інспектор — старий сивенький дідусь. Розпитав ласкаво про все. А коли почув, що Пилип Мусійович не хоче брати на роботу, обурився:

— Що він вигадусь? Та в нас у районі не вистачає третини вчителів, а математиків і поготів!

Килина Андріївна привезла з району призначення. Пилип Мусійович нехотя взяв його, повергів у руках, буркнув:

— Що ж, подавайте заяву...

12

Килина Андріївна підійшла до етажерки, взяла старенький, пухкий од фотокарток альбом. Перегорнула кілька аркушів, натрапляючи очима на знайомі обличчя й несамохіть затримуючись на них, доки не побачила ту першу повосенню фотографію. Обережно взяла її, пожовклу, зім'яту на рідках, протерла окуляри. І на неї мовби з жовтого задавпенного туману невиразно глянули її перші повосенні учні. У піджаках, кожущанках, фуфайках, у пальтах, пошитих з шинелей, у кирзових чоботях, солдатських черевках та бурках з чунами. Дівчата зашнуті материнськими хустками, а в хлопців на головах — солдатські шапки. Тільки Борис у пілотці. А он, у центрі, й вона, Килина Андріївна. Наблизила картку до самих очей, розглядаючи себе, мовби вперше бачила, — у довосенньому старенькому пальті, зашнута хусткою, як бабуся. Обличчя поійняте ажурою...

У той час і гарного вбрання не було, і люди, як фотографувалися, то не наважувалися та й не навчилися ще усміхатися перед фотоапаратом. А в неї й настрої був такий тоді, що швидше плакати хотілось, аніж усміхатись. Борис привіз з базару фотографа й приніс його великий апарат на тринозі. Ото вони й сфотографувалися всім класом на пам'ять.

Але то було вже у 1944-му. А вперше йшла Килина Андріївна до своїх учнів у листопаді 1943-го, йшла з хвилюванням і незвичною урочистістю десь у глибині душі.

Урочистістю, якої соромилася. Бо ж чого радіти — війна триває, од Дмитра, батьків, сестри нема жодного листа, та й школа, де вона вчителюватиме, дуже мало схожа на школу. Гарну двоповерхову будову сільської школи — вже коли заїшли наші — розбомбили гітлерівці, лишилися цілими тільки половина класів, канцелярія та кабінет директора. Отож і стала шкільним приміщенням ще й покинута хата старости, в якій були дві просторі кімнати.

В руках у Килини Андріївни олівець, зошит і єдина книжка — задачник, що його прихопила разом із десятком інших книжок, коли їхала з дому.

Як тільки ступила в шостий клас і за партами з таким знайомим грюкотом підвелися учні, од хвилювання їй перехопило горло. Лець вимовила:

— Добрий день...

І у відповідь хлопці, перебиваючи тонкі дівчачі голоси, гаркнули, наче взвод солдатів:

— Доб-рий день!!!

Сіла на табуретку за стіл, обвела очима клас, і несмілий усміх виш्लив на її уста. І хлопці та дівчата, що тісно сиділи за уцілілим десятком парт, також несміло всміхнулися й потяглися до неї...

— Вітаю вас із початком навчального року, — сказала такі звичні слова, що їх не раз говорпла до війни, але зараз вони прозвучали урочисто, незвично, аж неправдоподібно. Це ж цілих два роки діти не ходили до школи, хіба здалеку з острахом дивилися на неї, бо там містилася поліція. — Я у вас викладатиму математику й буду класним керівником. Звати мене Килина Андріївна. Тож давайте спершу познайомимось і оберемо стар...

І затнулась, відчула, що мимоволі червоніє. Лець не вимовила те слово «староста», яке стало ненависне всім людям за окупації, як і слово «поліцай».

— Так от, давайте проведемо перекличку і оберемо старшого по класу, як це заведено.

— А чого там обирати? — підвівся за задньою партою Борис. — Я тут уже говорив із хлопцями та дівчатами. Щоб, значить, не витратити даремно часу на уроці. То й вирішили — мене старшим обрати.

Килина Андріївна аж очима закліпала від цієї несподіваної заяви.

— А ти не думаш, що це не надто скромно — самого себе старшим називати? — спитала.

Борис почухмарив потилицю.

— Еге, вискочив. Але вони мене справді обрали. До уроків. Правда чи ні? — озирнув клас.

— Правда! — загукали дружно. І звели всі вгору руки.

— От бачите, а що я казав! Не хвилюйтеся — порядок у нас буде отакий-о! Мені з задньої парті все видно.

Потім Борис називав кожного з учнів, а Килина Андріївна записувала в зошит.

Той перший урок у шостому класі тривав, мабуть, більше години. Хоча вони всього-на-всього повторювали арифметику. Але ж то був перший урок у радянській школі після двох невимовно довгих і тяжких років фашистської окупації! Килина Андріївна вибирала з задачника задачі не про якісь там безособові труби й басейни, а про врожай на колгоспних полях, про трактори, що їх мала виробити наша промисловість у третій п'ятирічці, про мільйони метрів тканин, які мали вийти з фабрик... Весь клас радо включивсь у цей урок, що повертав їм спогад про щасливе довоєнне й утверджував віру в щасливі майбутні дні. Особливо активний був Борис. Одним з перших піднімав руку і гучно вигукував розв'язок. Та от він помилився і не менш гучно чортхнувся. Килина Андріївна зауважила йому. Притих, та за хвилинку знову підскочив...

Але хоч як захопився Борис уроком, однак устигав стежити за класом. Ось він підскочив до кремезного хлопчачка, смикнув його за комір.

— Ти чого, Миколо, дримаєш на уроці? Чп, мб, знову на гульки бігав?

Клас бурхнув реготом. Мабуть, уперше ці хлопці та дівчатка після окупації сміялися так щиро, не оглядаючись, на повну душу. І Килина Андріївна, що спершу пробувала утихомирити клас, і собі не стрималась, усміхнулася.

Коли пересміялись, Килина Андріївна осудливо глянула на Бориса:

— Повеселив ти клас, а Миколу ні за що образив...

— Як це — ні за що? — обурилась Борис.— Ану, Миколо, признавайсь — не казав ти, коли я тебе до школи запрошував, що на колодки збиравшся увечері?

— Ну, казав, ну, дак що? — забурмотів Микола.

Кінчивсь цей довгий урок — без годинника, без дзвінка — несподіваною прикрістю. Борис, після того як вредне хлопчаченя кілька разів зазирнуло в клас і показало язика, заклав двері палицею. І от коли по якомусь часі двері зразу смикнув хтось, а потім вимогливо загрюкав, Борис сердито вигукнув:

— Що там за хуліган знов добивається?

— Це який там розумник директора школи хуліганом обзиває? — гримнуло з-за дверей.

У класі запала мертва тиша. Килина Андріївна пішла до дверей, відчинила їх.

Пилип Мусійович ускочив до класу, метнув очима по учнях.

— Так хто мене тут хуліганом обзиває? — повторив погрозливо.

Заяггла мовчанка. Тільки чути було, як за вікном сікнув нагло дощ із «крупами».

— Може, ви скажете, Килино Андріївно? — повернувся до вчительки, уїдливо примруживши око. — Оце так у вашому класі з першого дня висловлюються?

Киляні Андріївні стало прикро від директорових слів.

— Пилипе Мусійовичу, тут хлопчак нам набридали, заглядали...

— Це я сказав! — підвівся з-за парти Борис. — Ви ж так загрыкали, а ми саме над цікавою задачею задумалися...

— Ага, ага, значить, над задачею задумались, — повторив директор, пильно дивлячись на Бориса. А той стояв рівно, твердо, не опускаючи очей. — Значить, знову грубість? Ну, ну, думайте, до чого ви додумаетесь з отакою лексикою... — і крутнув назад, хряпнув дверима.

У п'яковій тиші Килина Андріївна оголосила перерву. Коли всі вийшли з класу, Борис підступив до неї.

— Вибачте, Килино Андріївно, — мовив неголосно, — що отак зіснував перший урок і настрої вам.

— Так, склалося неодоладно...

— Що неодоладно, то неодоладно, — зітхнув Борис. — А Пилип Мусійович не забуде тої неодоладності...

— Облиць, Борисе! — розсердилась Килина Андріївна. — Хіба він не розумна людина?

— Та ні, розумна, — схитнув головою Борис. — Німецьку мову знає як свою. А от злопам'ятний, то це факт. Ви ж його не знаєте, а я знаю. Він до війни у нас викладав. У нього спеціальний блокнот був, куди він записував наші провини. І я в нього на першій сторінці був...

— Ну, що було, те давно минуло, — заспокійливо махнула рукою Килина Андріївна. — Забудьмо цю пригоду, і край. Біжи погуляй надворі, провітрись. І не треба так про вчителів думати, — легенько підштовхнула його Килина Андріївна. — До речі, що це справді за мова в тебе? Я при всіх не хотіла зауважувати новообраному старшому.

Борис почервонів.

Килина Андріївна справді швидко забула про ту прикрість. За уроками, яких у неї щодня було п'ять-шість, — учителів не вистачало, доводилося викладати математику у

всіх старших класах, ще й географію взялася вести — Дмитрів предмет. За домашніми клопотами — треба було і нагодувати всіх, і обіпрати, і в хаті прибрати — баба Ганпа простудилася й злягла. Час від часу доводилось вибиратись за село із заступом, де насильно створена під час окупації община посадила і не викопала картоплю, накопати тої картоплі, на плечах принести за три кілометри.. І на базар хоч раз на тиждень збігати. І до школи чимала відстань, та ще й по невिलाзній грязюці. А до уроків готувалась ночами, при каганці.

Цевдовзі й відроджений колгосп попросив допомогти йому.

Килина Андріївна знову потяглася до фотокартки, задивилась на неї. Діти, діти воєнного часу і перших повоевних років! Скільки довелося вам пережити і побачити страхів! А скільки праці випало на ваші руки, скільки турбот лягло на ваші незміцнілі плечі. У незграбному одязі, худющі та марні. Сиділи ж на самій картоплі, квасолі, маючи хліб за ласощі. А працювали майже нарівні з своїми матерями — і дома, і в колгоспі.

13

Школярів старших класів послали за станцію копати буряки на колгоспному полі. Мали працювати з ранку до обіду на буряках, а звідти, не заходячи додому, одразу рушати в школу.

Вийшли, коли ще ранок неохоче розкліплював сірі повіки. Минули понівечені приколіїні посадки, ступили на рейки — і страшна картина відкрилась очам.

Удосвіта був наліт. Короткий, якихось хвилин десять. Килина Андріївна устигла тільки спуститися в погріб разом з Віктором та бабою Ганною, як на станції стихли вибухи, й літаки, нудно завиваючи, полетіли геть.

Тепер усі побачили, що накоїли німецькі літаки.

Бомби влучили в санітарний поїзд, що саме стояв на станції. Фашистські пілоти, звичайно ж, бачили червоні хрести на дахах вагонів. Але бомби полетіли вниз. Вибухи розметали вагони й людей. На пероні лежала ціла гора непорушних тіл. А похмурі залізничники та кілька уцілілих санітарів у закіптюжених халатах зносили й зносили солдатів, перепоясаних білцми, просякнутими кров'ю бинтами...

— Ходімо звідси швидше, — тремтячим голосом мовила Проня Однолик, і її вузькі плечі мерзлякувато пересмикнулися.

— Ходімо звідси швидше, — передражнив її Борис. — Що, нерви не витримують? А як тим, що ото лежать?! Ану, звертайте всі на станцію! — скомандував.

Та вражені хлопці й дівчата стояли непорушно.

— Це хто тут розпоряджається? — пролунало позаду. То подав голос директор школи, що відстав із завучем Маргаритою Лазарівною, а тепер наздогнав школярів.

— Я, — ступив до них крок Борис. — Треба, Пилипе Мусійовичу, допомогти сашітарам і залізничникам. Бачите, що ці гади натворили?

— Бачу, не сліпий, — похитав головою директор. — Треба допомогти, обов'язково. Тільки ти знаєш, яку нам норму дав сьогодні голова колгоспу? От і слід подумати, як...

— То вам норма дорожча од людей? — скинів Борис.

Директор аж підскочив.

— Ти, шмаркач, у чому звинувачуєш мене?.. Думася, без твоїх порад не обійдусь? Слова сказати не дає!

— Пробачте, Пилипе Мусійовичу, — втрутилася Килина Андріївна, — але треба таки допомогти на станції...

Директор похмуро блимнув на неї.

— Може, не всі підуть?.. — мовила Килина Андріївна. — Хай добровольці, от, гадаю, хлопці перші зголосяться. Очевидно, і у вас була така думка, та Борис своїм вигуком... перозумним перебив...

— Він у вас взагалі невитриманий, — буркнув директор. — Ось поческай, завітаю до твого батька, там поговоримо!.. Ну, є добровольці?

Кілька група з півтора десятка хлопців, серед яких був, звичайно, й Борис, та двох сміливих дівчат подалася на станцію, а решта учнів рушила далі, в попуре листопадове поле, до Кургану, директор відкликав Килину Андріївну.

— От що, Килино Андріївно, — сказав, дивлячись убік, — зверніть увагу на Стебуна. Оці його вихватки до добра не доведуть. А ви ж щоразу хочете вигородити його. Мені відомо, що він верховод у класі і ваш любимчик... Та глядіть — знахабніє, сяде вам на шию. Тоді заплачете гіркими сльозами... Знаю я цю братію, повірте мені. А Бориса особливо...

І прискорив ходу, наздоганяючи гурт.

А Килина Андріївна ступала поволі й розмірковувала над словами директора. Справді, Борис тягнеться до верховодства, буває, покрякує на товаришів. І образливі слова у нього такі часто зриваються... А вона не завжди зауважує йому. Може, справді потурає? Але ж він допомагає їй і іншим вчителям у класі й дисципліну підтримувати, й лінєвих та не-

уважних розбуркувати. Вчиться з якоюсь радісною пожадливістю. А як скалатнулось у нього серце, коли побачив трагедію на станції! І хіба це вперше? Як хтось у класі одержить похоронку на батька, Борис сяде поруч сироти, обійме...

Ось нарешті й топографічна вишка на Кургані. То здалеку вона здається цілою, обійденою війною. А зблизька видно, що один стояк зовсім перебитий, гойдається чорний цурпалок. Навколо Кургану півколом обвилася траншея — певно, в сорок першому ще викопана, бо гілзи на її дні геть позеленіли. А навколо стелиться бурочорне поле, воно зі сходу та заходу, ні за що не зачепившись, пірнає за сірий обрій, а з півночі упирається в залізницю, захаращену потрощеними вагонами. Лише на півдні бовваніють над хутором верби, втішаючи зір своєю спокійною розлогістю.

— Д-да, невеселе місце, — крутить головою Іван Прокіпович — завгосп, якому, коли партизанив, одбило чотири пальці на правій руці. — Голим почуваєш себе. Ще, дивися, налетять ті гади знову. — Зиркає вгору, де низько висять сірі перекуйовджені хмари: — Блаженне діло — ліс...

— Ну, ти, партизано, не нагонь паніки, — обривас його директор. А сам теж дивиться в небо, пересмикує плечем: — Як то кажуть, вперед до праці!

Борис із хлопцями та дівчатками повернувся десь під обід. Підійшов до Килина Андріївни — очі повні болю й гніву.

— Ох, що вони накоїли! Гади! Не знаю, як дівчата й витримали... Ми, правда, послали їх у станцію допомагати пораненим. А самі з хлопцями обшукали вагони — може, хто там лишився. А потім і посадку. Знаєте, чотирьох живих знайшли...

— Молодці, — тихо мовила Килина Андріївна. — Перепочиньте і йдіть допомагати дівчаткам.

— Чого там перепочивати? — махнув рукою Борис.

Назад вергались геть потомлені — брели важко, мовчки, тільки грязюка чвакала під ногами та вітер шеберхав мокро у придорожніх бур'янах. А завтра ж знову йти сюди. Йти повз потрощений санітарний поїзд...

Коли минали станцію, Килина Андріївна аж обімліла од думки, що чорним птахом шугнула в голову: це ж Дмитро може бути там... Мовби хто штовхнув її в спину — враз зірвалася з місця.

Зупинила її чиясь міцна рука. Оглянулась — Борис.

— Не треба вам туди, — глухо сказав він. — Я вже питав про вашого чоловіка. І ще завтра сходжу спитаю...

А назавтра зчинилася справжня буча.

Того дня на поле спустився туман. Він загорнув у сиву памітку станцію, село з вербами, ляннвши копачів у кружалі поля, мовби на похмурому острові серед сивого непривітного моря. Мокрий, липучий туман судомив руки, забрався під одяг. Єдина відрада — не треба зиркати раз у раз на небо: в таку погоду не принесе на станцію ворожих літаків.

Класи розділилися на дві групи. Хлопці копали, а дівчата, намостивши гички, сиділи на ній і чистили буряки. Килина Андріївна була з дівчатами, доручивши команду над хлопцями Борисові. Час од часу підходила до них. Хлопці працювали дружно, завзято. Борис, як завжди, був попереду.

У тумані щось забовваніло. Усі облишили роботу, здивовано вступилися в ту поторочу — худий кінь ледве переступає ногами, а на ньому хилитається дядько у височенній шапці; його ноги мало не черкають землі.

— Дон Кіхот, чи що, притеребився з Іспанії? — вигукнув Борис.

— Сам ти Дон Кіхот! — вихопилася зіркоока Проня Одюлок. — То ж бригадир Матвій Гребеножко.

Бригадир поволі вибрався з туману, під'їхав до гурту, ні з ким не привітавшись, спитав, де директор. А тоді наблизився до Пилипа Мусійовича, подав йому руку, не зіізачи з коня, і щось мовив. Пилип Мусійович пильно подивився правсруч, де поле долинилось та ще по-літньому соковито зеленіли буряки, помовчав і згідливо закивав головою. Бригадир з виляском ударив коня долонею по крупу, кінь кумедно хвищув задом і затрюхикав назад.

— Ой, що він йому сказав? — не могла всидіти на місці цікава Зіна Парасочка. — Може, наші взяли Житомир?

— Еге, аби така новина, чого б він шептав її на вухо директорові? — заперечила Катя Пластун, ота з двох дівчат, що ходили з хлопцями на станцію. Повернулася звідти бліда, руки тремтять...

Директор поволі рушив до хлопців, що вже знову палягли на заступі. Поклав руку Борисові на плече, той випростався. Одвів його вбік, щось мовив, показав рукою на долину. Килина Андріївна стежила за ними, машинально обрізаючи гичку. Борис хвильку постояв, примружено вдвляючись у долину, потім рвучко скинув директорову руку, заперечю крутнув головою. Директор знову щось мовив, те-

пер уже голосніше, суворіше. Борис ще енергійніше закрутив головою і кивнув на Килину Андріївну — вона аж встала, передчуваючи недобре...

Директор одступив од Бориса й подався до неї.

— Ну, що я вам казав? — мовив він із якоюсь веселою злістю, мовби не бачачи, що біля Килини Андріївни сидять дівчата. — Відмовився Борис виконати моє і бригадирове розпорядження: перейти з хлопцями он туди, — тицьнув пальцем. — Видно, боїться ноги промочити, бо там вогко. І працювати важче. А знаєте, яка мотивація: «Нам керівничка звеліла тут копати, ми й виконуємо її наказ». Ідіть і негайно розберіться...

Килина Андріївна метнулася до хлопців, шарпнула Бориса за рукав, закричала:

— Що ж це ти виробляєш? Ану, марш негайно, куди звелів директор!

Борис опселешено глянув на Килину Андріївну. А коли збагнув, у чому річ, спитав напружено:

— А ви знаєте, чия ділянка в долині?

— Колгоспна, чия ж?! Та що ти мене морочиш! — Килина Андріївна відчувала, що ось-ось зрветься.

— Та колгоспна, це точно. Але ж поділена між лашками вже. І зараз оце ми копаємо буряки ланки нашої сусідки Метрі Блатихи, в якій чоловік на фронті й четверо дітей у хаті.

— А в долині що — ділянка королеви заморської?

— Та не королеви, а бригадирової жінки, точно знаю. Там така респетя, хай хоч на буряках протрусить свій жир.

— Та не мороч мені голови! Бригадир краще від нас знає, яку ділянку треба раліш упорати. Ідіть негайно туди.

— Гаразд, — похмуро сказав Борис. — Ось закінчимо ділянку Блатихи — патиснемо так, що аж гичка летітиме, — а тоді вже й тій респеті виконаємо. Не для неї, справді, для колгоспу ж підуть буряки.

Поверталися в село уже в сутінках — директор відмінив уроки, бо по обіді пішов лапатий мокрий сніг, тож треба було встигнути вихопити буряки, поки не замете їх. Сніг, змішуючись з туманом, утворював перед ними лишке біле місиво. Борис і хлопці, наче плавці, розгрібали те місиво руками. Килина Андріївна жалісно дивилася на їхні долоні — а вони зумисне підставляли їх під сніг, щоб остудити кривавій мозолі.

Коли побачили перші хати, покреслені сніговими пунктирами, аж не повірили. Хтось навіть хрипко «ура!» вигукнув.

Як підходили ближче до хати баби Ганни, Пилип Мусійович раптом сказав Килині Андріївні:

— А що, може, й будуть люди з вашого Бориса, як переборе свого бешкетного характера, навчиться не лише вас, а й інших учителів поважати. Бач, сьогодні таки послухався мене, хоч і попсував нервів...

І поволі рушив за гуртом, що вже віддалився. Килина Андріївна задумливо дивилася йому вслід. Гм, складний чоловік цей Пилип Мусійович.

Дійшли до завулка, директор роззирнувся й пірнув у завулок. Килині Андріївні стало неприсмно — там жив Гребеножко...

15

Відтоді як Килина Андріївна стала працювати в школі, Борис почав заходити до них усе рідше й рідше. Мабуть, соромився — адже його вчителька. Та ось одного недільного ранку постукав у вікно. Килина Андріївна глянула й побачила Борисове приплюснуте до скла обличчя. Розчервоніле, чомусь загадково-веселе.

Одчинила двері, й Борис, обтрушуючись та обтупуючи черевики, ввалився у сіни. В руках у нього... маленькі лялечки.

— Тихше, — приклав пальця до своїх губ. — Хай малому несподіванка буде. — І зоставив лужки в сінях.

Певна річ, Віктор зрадив, одразу повис на Борисові, ледь одтягла його Килина Андріївна — з холоду ж хлопець... Повів до свого куточка на полу — хвалитися немудрими іграшками — гільзою од ракети, карахонькою, всередині якої лунко торохтіло пасіння, татовим малюнком — прийшов уже на той час лист! Дмитро повідомляв, що живий-здоровий, був, правда, поранений трохи, та нічого, обійшлося. А Вітькові прислав малюнок бою. Як раділи вони!

Похвалившись татовим малюнком, скинув оченята на Бориса і докірливо:

— А ти нічого-нічого мені не припіс?

— Вікторе, як можна бути таким канюкою? — суворо мовила Килина Андріївна. — Де твоя совість?

— А я знаю, де вона? — здвигнув плечепятами малий. — Тільки ж ти ніколи не приходив до мене без нічого.

На його оченята вже навернулись сльози.

Борис легенько обняв Віктора, сказав йому таємниче:

— Там під дверима сидить заєць...

— Ой! — підскочив Віктор. — Ходімо заберемо його...

— Почекай, не гарячкуй. То не простий засць, а чарівний. Він узнав, що ти хороший хлопець: маму слухаєшся, помагаєш їй, от і вирішив подарувати щось тобі. А мене просив поспитати, що ти найбільше хочеш...

— Хай тата не вб'ють і хай він післязавтра прийде додому! — вигукнув малий.

— То вже занадто важке завдання для нього, — невесело всміхнувся Борис. — Ти давай щось легше... Подумай — от зараз зима, сніг...

— Лижі! — видихнув Віктор. — Невже він може лижі подарувати?

— Навіть дуже просто! — поплескав Віктора по плечу Борис.

Встав і навшпиньки пішов у сіни. Причинив за собою двері, щось там нерозбірливо побубонів, мовби балакав із зайцем.

Поки він ходив, Віктор стояв на полу, роззявивши рота, і дивився на двері великими некліпкими очима, в яких застигло нетерпляче очікування дива.

І коли Борис урочисто зайшов з лижками — не дуже око-вириними, виструганими з березового оцупка, — малий таке витворяв, що хати було мало — і плигав, і танцював, і гладив лижі, мов котеня.

А Борис стояв поруч, і в його очах було стільки приязні й піжності, що Килина Андріївна подумала: «І як можна казати, що він злий і недобрий?»

16

Надворі мело, хурделило, а всі учні стояли біля дверей, не заходили в приміщення, хоч уже пролунав дзвінок на останній урок — урок Килини Андріївни.

— Чого це ви мерзнете під вікнами? Чи не набігло в клас вовків? — пожартувала Килина Андріївна.

— Там саряд! — вигукнули гуртом.

— Який саряд? — злякалась Килина Андріївна.

— Та тут, Килино Андріївно, як той казав, придібенція вийшла, — подав голос Микола Буряк. — Дід Лема підійшов до нас, пу, отой, що навпроти живе, у нього бабу бомбою вбило, як німець кидав бомби на центр...

— Що ти околясам ходиш? Знайшов коли! — перебила його Катя Пластун. — Дід, Килино Андріївно, сказав, мовби-то бачив, що просто під наш клас саряд залетів, як фашисти, відступаючи, стріляли, і не вибухнув... Ото де ми дума-

ли, що пора, ото він там у землю загнався. Казав дід — аж земля навсібіч бризнула.

— Еге, ми діда питаємо, чого досі мовчав, а він: та казав же вашому директорові...— докинула Зіна Парасочка.

— І так зразу стало страшно в клас заходити,— обізвалася з-за спин товаришів Проня Однолик.— А що, як гахне?..

Килина Андріївна стояла ні в сих ні в тих. Справді, що робити?

— Піду до директора, пораджуся,— нарешті мовила й заквапилася до канцелярії.

Директор, вислухавши все, звелів:

— Відсилайте дітей додому, а я післязавтра їду в район у справах і попрошу прислати сапера. Певен і тепер, що дід фантазує, але ми ризикувати дітьми не будемо.— І досадливо: — Завжди з вашим класом щось трапляється...

Килина Андріївна вийшла з канцелярії і здивувалась: біля хати-школи не було нікого. Роззирнулася. Хлопці й дівчата поховались за деревами. А з класу долинали гупання і невиразні войовничі вигуки.

— Що тут діється? — підбігла до Каті, яка полохливо визирнула з-за стовбура.

— Борис гопака танцює в класі,— тремтячими губами вимовила вона.

— Гопака...— зблідла Килина Андріївна.— Нащо?..

— Щоб довести всім, що той снаряд не страшний,— прошепотіла Катя геть осілим голосом.— І можна вчитися.

Килина Андріївна мов і не стояла на місці. Смикнула сіпешні двері, рвучко розчинила хатні. І крізь збиту куряву побачила — посеред класу, розсунувши парти й столи, тупцює упарений Борис. Вхопила його за рукав і притьмом виштовхнула з класу.

І враз білий світ перед нею гойдпувся, померх...

Десятки рук підхопили її.

А коли отямилась, побачила навколо багато стривожених очей — самі очі, здавалося, тоді оточували її.

— Килино Андріївно, ви живі,— полегшено видихнула Катя.— Ой, ми так налякались...

Килина Андріївна взяла жменю снігу, притулила до лоба. В голові поступово проясніло.

— Так от,— сказала,— директор звелів сьогодні відпустити вас. Спробуйте у районі добути сапера. Хоч і не відгукнувся снаряд на твої танці, Борисе, але, боюсь, що він там є. Отже, до побачення!

— Ми вас не полишимо саму, Килино Андріївно! — загукали всі.— Ми вас проведемо додому!

Тісним гуртом поволі йшли переметеною вулицею, на-
встріч в'їдливому вітру, який немилосердно сік снігом облич-
чя, стиха розмовляли, журилися, що доведеться промаршувати
кілька днів.

А коли дісталися до перехрестя, Борис зупинив усіх.

— А тепер повертайте додому. Он яке розходилося, а
декому чимчикувати аж під ліс. Сам доведу Килину Андрі-
ївну — по дорозі ж нам.

Учні неохоче розійшлися по домівках.

Килина Андріївна і Борис рушили далі, грузнучи у гли-
бокому снігу.

— Слухаються вони тебе, Борисе, чи не більше, ніж ме-
не,— схитнула головою Килина Андріївна.— Ти часом, коли
я не бачу, не розмахуєш перед ними знову кулаками?

— Та ні, не розмахую... майже. То зразу, як старшим
сам себе вибрав,— коротко усміхнувся.— І досі соромно... То
я тоді батька мимоволі паслухавсь... Каже: поставили тебе
старостою, то вчись командувати... Як я колись командував...

Килина Андріївна насторожилась. Отже, батько таки має
вплив на Бориса. Гм, чого ж дивуватись — рідний батько, під
одним дахом живуть...

Борис швидко зиркнув на неї.

— Може, хочете зайти, побалакати з ним? Так то все
одно, що горохом об стіпу...

— Хіба ж можна так про батька? — розсердилася Кили-
на Андріївна.— Хоч би який він був...

— А як же про нього інакше?..— у Борисовому голосі
біль.— Думаєте, мені легко дивитися в очі нашим хлопцям
та дівчатам, у яких батьки на фронті? А мій — у тилу...
Ще й хизується іноді: мовляв, партизанів... Тільки я знаю,
як він «партизанів»...

Розмова набрала такої серйозності, що треба було доб-
ре поміркувати, перш ніж щось порадити. Не можна ж на-
строювати Бориса проти батька. Це ж непедагогічно. А як
же педагогічно?

— На жаль, я нічого певного не можу сказати про твого
батька, бо не знаю його. Бачилася з ним лиш раз на клас-
них зборах, але серйозної, одвертої розмови в нас так і не
вийшло... Кажу тобі про це прямо, бо ти подорослішав за
війну, всього набачився і пережив... Та й помічник мій у кла-
сі. А чи пробував ти продумати своє ставлення до батька, чи
хоч раз порозмовляв із ним щиро, по-синівському?

Борис похнюпився, довго мовчав.

— Та балакали,— врешті понуро обізвався.— Уперше ото
в лісі, щоб партизанити,— я вам розповідав. А після окупа-
ції ми з ним і зовсім посварились. Як тільки нагадаю йому

про фронт, то його мов оса вкусить: «Я, по-твоєму, тут, на залізниці, не віддаю всі сили фронту? Молокосос! Він мені буде вказувати!» І починається лайка... Ото лише у вас та в класі й відчуваю себе людиною...

«Як же так гостро батько й син увійшли в конфлікт! — подумала Килина Андріївна. — Але все-таки Борис надто прямолінійний, хоч і зрозуміле його бажання бачити батька на фронті».

— А чи не занадто колеш ти очі батькові його... пинішнім становищем? Ти ж знаєш, яку роль відіграють залізниці в постачанні армії. Не один твій батько працює на ній. Зрозумій батькове становище, спробуй стати йому другом і порадником. Тоді, може, й батько зміниться.

Борис різко махнув рукою.

— До побачення!

Не встигла Килина Андріївна рота розтулити, як він щез у сутінках.

Треба нарешті поговорити одверто з його батьком. Нелегка це буде розмова. Але зволікати більше не слід, бо хлопець може зламатися. Та перед розмовою варто, напевне, зайти до Пилипа Мусійовича. Він же добре знає Гаврила Федоровича.

17

Килина Андріївна вибрала мить, коли в кабінеті нікого не було. Пилип Мусійович читав щось за своїм директорським столом.

— Пилипе Мусійовичу, я про Стебуна.

— Знову вкоїв щось? — гостро блиснули директорові очі. — Як він мені набрид. Тільки й чуєш: Стебун та Стебун... Ох і вихователь ви!..

— Та нічого він не вкоїв. Просто хотілося про нього поговорити. Дома у нього... не все гаразд. Батько, на мою думку, не має з ним контакту, надто суворо ставиться до сина. А він ранимий. І правдивий хлопець. Треба шукати до нього підходу, а то ні дома, ні в школі...

— Ясно, ясно, — перебив її Пилип Мусійович. — Кажіть уже — директор теж чіпляється. Так от, батько в нього — загалом непоганий чоловік. З певними вадами, звичайно, але хто без них? Те, що суворий, не біда, навпаки. В наш час суворість не завадить.

— Але ж не до всіх, на мою думку, потрібна суворість. А до дітей зараз, певно, й зовсім її не треба. Надто багато

її було в часи окупації. Краще по-доброму, щоб одтали, усміхатися навчилися.

Директор знову примружено глипнув на неї.

— Лібералізм. Та ще й у час війни. Думаєте, я менше од вас дбаю про Бориса і таких, як він, менше од вас добра їм хочу? Тільки нам треба виростити хлопців справжніми мужчинами.

— Людьми...

— Ні, мужчинами,— жорстко повторив директор.— Щоб уміли постояти за себе, уміли пробити собі дорогу в житті... Будемо вірити, що ця війна скоро закінчиться. А коли ні? А коли через два-три роки пошлють їх на фронт? Я, на своє щасття, на фронті не був, але партизанів,— значуще глянув на Килину Андріївну,— і знаю: там потрібні люди дисципліновані, витримані, а не такі нехлюї, як ваш Борис.

Килина Андріївна хотіла заперечити, та в цей час у кабінет гуртом зайшли вчителі, і директор з полегкістю махнув їй рукою: мовляв, ідіть працюйте, потім договоримо.

Подальші згадки, приємні й неприємні, вже товпилися в голові, яскраві й свіжі, мовби все те учора відбулося. Якось так улаштовано пам'ять, що і найрадісніше, і найнеприємніше надовго запам'ятовується.

18

Минуло три дні, відколи заговорили про снаряд під класом. Сапера все не присилали з району. І тоді учні, знудившись дома, зібралися та й рушили до школи. Коли Килина Андріївна, йдучи до канцелярії, за звичкою зазирнула до свого класу, то побачила: всі тихо, принишкло сидять за своїми партами. Охнула злякано, навшпиньки зайшла. Звеліла: виходьте негайно! А хлопці й дівчата — ні з місця. Та ось звелася Катя і, зиркнувши на Бориса, що потуплепо сидів за партою, мовила пристрасним шепотом:

— Килино Андріївно, нічого з нами не станеться! Ми ж до цього що тут виробляли... Курява стояла. А як Борис витанцював! Мабуть, вигадали про снаряд... Знаєте, всі до школи біжать, а ми, наче дурні, в хатах огинаємося. Починайте урок, Килино Андріївно! У нас же ваш перший...

Вона помовчала хвилику й заперечно скрутила головою. Тоді вже всі учні звелися з своїх місць, почали її вмовляти.

Тут зайшла прибиральниця й гучним голосом покликала Килину Андріївну до директора.

Він був гнівний.

— Значить, знову самоуправство? Зібрали дітей в отому класі... Ви що, до тюрми мене хочете запроторити?

Килині Андріївні аж дух перехопило.

— Вони самі збіглися... Діти вчитися хочуть, зрозумійте! Дайте нам інше приміщення. Або добийтеся, щоб сапера негайно прислали. Невже вони там, у районі, такі бадужі? А діти ладні на снаряді сидіти! Підіть самі, спробуйте вигнати їх з класу!

Пилип Мусійович побуряковів.

— Значить, мені дітей не шкода?.. Оце договорила, шаповна. Знову атакуєте мене? На свої колеса огляньтесь...— І раптом різко змінив тон.— Гм, коли так наполягаєте, вчіться без мого дозволу. На вашу повну відповідальність,— глянув на Килину Андріївну холодними, колючими очима.

— А доведеться! — зопалу кинула вона. Наступної миті пошкодувала, та вже було пізно. Бач, як воно вийшло: сподівалася на негайну допомогу директора, а він он як повернув розмову...

А Пилип Мусійович мовби й не помічав її розгубленості.

— Була оце в мене Маргарита Лазарівна і, знаєте, скаржилася на ваш клас. Правда, це ще до вимушених канікул було, але було. Певен, з таким м'якотілим вихователем і дали буде. Стебун — заводій, а всі інші його підтримують. Одверто припиняють учительську гідність. Я, звичайно, не можу погодитися одразу з думкою Маргарити Лазарівни, що хтось усе те організовує, що це обструкція, але від того не легше.

Килина Андріївна притьма вискочила з капцелярії. Отака гостра розмова геть рознервувала її — аж руки затрусилися.

Рвучко зайшла в клас, на мить забувши про снаряд.

Учні одразу помітили її настрій. Враз стихли і вичікувально дивилися на вчительку.

— Що ж це воно виходить? — напружено спитала.— Я певна — в нас усе гаразд, а від директора чую, що ви на деяких уроках поведіться просто ганебно!

У класі залягла мертва тиша.

— На яких уроках, Килино Андріївно? — поволі підвівся Борис.— Кажіть прямо!

— Сядь! — гримнула вона.— Не даєш учителеві слова мовити! Розпустився! Й інших за собою тягнеш!

Очі у хлопців та дівчат стали великі й здивовані. Ніколи не чули такого від свого класного керівника. Навіть Борис знітився.

— Ой, Килино Андріївно,— нараз пролунав жалібний голос Каті Пластун,— не треба з нами так...

Килина Андріївна схаменулася. Справді, одразу в крик укинулася. Але ні, на цей раз вона не відступиться.

— Треба! Бо як ви поведетеся на уроках Маргарити Лазарівни? Ви ж просто знущаетесь з неї!

Всі похилили голови, мовчать.

— Та... не зовсім це правда,— несміливо мовив Гриша Дирда — відмінник, тихий, лагідний хлопець. Його в класі за такий характер прозвали М'якушкою.

Ну, коли вже й Гриша подав голос...

— Ну-ну, поясни, що це за «не зовсім правда».

— Та... я не дуже вмію,— почервонів хлопець і закліпав чистими блакитними очима.— Хай Борис краще...

— Що ж, спробую,— не став чекати вчительчиного дозволу Борис.— Тільки всю правду, добре?

Вона завагалась на мить. Що ж то за правда така? А клас прохально дивиться на неї. Як одні очі.

— Добре.

— Так от: несправедлива Маргарита Лазарівна, все у неї під настрій. Може ні за що, коли в неї настрої поганиї, усіх дурнями, ідіотиками обізвати. Правду я кажу? — повернувся до класу.

— Правду! — видихнули одним духом.

— А ти, ти справедливо до неї ставишся? Ану, скажи чесно — ти ніколи не ображав Маргариту Лазарівну? — гостро спитала Килина Андріївна.

— Було,— нехотя зізнався Борис.— Яюсь буркнув: з таким настроєм краще дома сидіти.

— От бачиш! Думаєш, учитель залізний, усі ваші витівки спокійно терпітиме! А ще такі слова. Як у тебе язик повернувся? Вона ж жінка, та ще й одинока. Одинокому ж так важко на світі жити. От і буває іподі в кепському настрої.

— Хіба тільки вона одинока? — скинувся Борис.— Тепер багато одиноких. Он Марія Трохимівна теж стала одинокою, як син і чоловік пропали безвісти, а вона ніколи не пагримає, і ми її дуже любимо. І Надію Тимофіївну також...

І справді. Тільки Маргарита Лазарівна й покрикує на учнів. Про це нишком у канцелярії говорять навіть учителі. Нишком і несхвально. Але не можна в даний ситуації потурати учням.

— А Надія Тимофіївна? — суворо мовила Килина Андріївна.— Чому ж вона на тому тижні прийшла од вас схвилювана, бліда? Чому? Вона, правда, мені нічого не сказала, хоч я й питала. Але я сама бачила — щось сталося...

Катю мовби хто штовхнув у спину. Просто злетіла з місця. Чорні очі палають.

— Невже ви думаєте, що ми могли образити її? Ми на її уроках сидимо так, що аби муха ожила й пролетіла, то почули б. Вона ж, вона...— Каті забракло подиху. Передихнула.— Ви ж знаєте, в неї батька й матір поліцаї розстріляли. Бо старший її брат був у партизанах. Вона, коли поліцаї приїхали по сім'ю, схопила менших братиків — і в город. Йй погано стало на уроці... Видно, серце... Та й харчується вона не дуже — все ж віддає братикам. Ми її тоді до самої канцелярії провели. І вирішили, тільки це по секрету, зібрати трохи картоплі й тихенько однести Надії Тимофіївни. Вона дуже горда...

Тепер Кишині Андріївни перехопило подих. Тільки й мовила:

— Спасибі, що ви такі...

Борис підвів голову, і на Кишину Андріївну глянули серйозні, дорослі очі.

Верталася додому після уроків і піднесена від щирої розмови з ушнями, і геть стривожена. Це ж завтра її учні знову переступлять поріг того класу. Їх не втримаєш удома...

Може, зайти в сільраду та поговорити з головою Панасом Васильовичем? Еге, заставени його там! Він хоч і без ноги, але рідко сидить у сільраді. Тепер у нього стільки тих клопотів. Коли проходила повз сільраду, глянула на вікна — світиться. Може, Панас Васильович ще там?

Голова справді ще був у сільраді. Мабуть, недавно вернувся з села, бо лоб спітнів і шапка парує.

— О, здрастуй, Кишино Андріївно! — перший привітався.— Чого це не заходиш до мене? Сам же бачив оце сьогодні, як ішов вашою вулицею: з наливом у вас швах. І це в дворі, де четверо воюють! Днями завеземо дров.

— Та я не того, Панасе Васильовичу...— І розповіла історію з снарядом.

Він глянув на Кишину Андріївну.

— Той дід Лема, мабуть, уже кленки погубив...

— Я ще кількох людей, що поруч живуть, питала. Теж підтверджують...

Тут уже голова сільради звівся на ноги, круто вилаявся:

— То чого ж твій директор моняється? Чого не викличе сапера з району?

— Каже, викликав, але щось той не їде...

— Який же він після цього партизан, коли в такій си-

туації не може негайно добитися сапера? Це ж про дітей ідеться... Ану почекай, я зараз подзвоню. Вони там тепер допізна сидять.

Він довго крутив ручку телефону, хукав у трубку, лаявся, доки зв'язався з райвійськкоматом.

— Федоровичу, це ти? Панас турбує. Який Панас? Ти що, ротний, свого взводного забув? Слухай, тут така історія... Що, що? Кажеш — не чув про те? Хіба не був у тебе Наливайко, наш директор школи? Дивно. Так от, щоб завтра мені прислав сапера! У Кабиці розміновує будинок? Нічого знати не хочу! У нас діти, розумієш — діти на тому снаряді сидять! Чуєш? Нема людей — сам приїзди. Удвох справимось. Хіба ж не доводилося морочитися з мінами, коли на залізницю ходили? Ну й що? Уміли ставити, зуміємо й зняти. Альо, альо! Де ти пропав? Що? Яку папку дивився? Ну й що? Є заявка Наливайка на сапера? То як же ти свої папери читаєш? Одним оком? Все, все, не буду сваритися. Жду завтра.

Важко сів на табуретку.

— Чула? — глянув на Килину Андріївну.— Завтра сам військком майор Петро Федорович прикотить. Будете вчитися спокійно...— Раптом ляснув долонею по столу.— Що в тебе за директор? Якась тютя! Поклав заявку на стіл військкома — й гайда собі. А ще хвалився, що був розвідником у загоні Гаркуна. Ось стріпу Гаркуна після війни,— він зараз на фронті,— спитаю, що то був за розвідник. Чи не огинався на кухні, кашу варив, а тепер записав себе в розвідники? Є такі, сам стрічав.

Другого дня, коли снаряд обережно витягли з прокопаної під хатою ями, на руках однесли до товсто застеленої соломою підводи, вся школа висипала надвір, не вплинули ніякі заборони. А як за півгодини гучно гримнуло за селом, школа просто здригнулася від радісного «ура!». І шестикласники, мовби чекаючи цього сигналу, з лементом кинулися до класу.

Килина Андріївна теж рушила за ними.

Біля дверей класу перехопив її Пилип Мусійович. Дивлячись убік, подав руку, надто урочисто сказав:

— Спасибі, що так сприяли цій справі. Від усієї школи спасибі. Тільки не треба було на мене тинь кидати. Я і сам збирався зайти до Панаса Васильовича, поговорити, щоб прискорити діло з сапером. А так воно якось по-партизанськи вийшло...

Килина Андріївна не стрималася:

— Та ні, Пилипе Мусійовичу, якби ви по-партизанськи діяли, як Панас Васильович, то вже б давно той снаряд був знешкоджений.

Він аж смикнувся, його очі недобре зблиснули.

Але Килина Андріївна не мала часу розбиратися у його погляді. Вона поспішала до учнів.

19

Новий рік. Перший Новий рік після окупації. Аж розгубилися, коли він став на порозі. Як святкувати його, коли точиться кривава війна, коли з фронту приходять не тільки добрі вісті, коли фашисти й досі бомбардують станцію?.. Директор поїхав «для в'яснення цього питання» в район. Повернувся в сутінках. Учні здалеку побачили його сани, хто в чому був кинулися назустріч. Невдовзі пролунали їхні захоплені вигуки.

Почалася гарячкова підготовка. Хлопці зрубали в приколійній посадці ялинку і принесли в ніколу. «А чим її прикрашати?» — розгублено стояли навколо пахучого дерева. Постояли й придумали. Дівчата з кольорового паперу, зібраного з усіх усюд, паробили квітів, принесли з дому свічок, які хлопці повставляли в гілзи й прикрутили дротом до гілок. Гриша Дирда десь навіть дістав кілька довгих блискучих стрічок фольги — їх теж накинули на ялинку.

Помилувавшись нею, дівчатка розбрелися гуртками по класах готувати пашвидку самодіяльність. А хлопці, збившись у кутки, про щось довго й галасливо радились. Потім виштовхнули з свого гурту Миколу Бурика, і він неохоче попрямував до виходу. Вернувся з гармошкою. Йому послужливо підставили табуретку. Він поважно сів і не дуже докладно зіграв «Три танкісти». Музика зібрала навколо нього гурт...

Борис, розгарячений, збуджений, ганяв по школі, маючи чорним чубом. Де помагав, а де й заважав. Та ось, піби щось згадавши, прожогом кинувся до Килини Андріївни, яка саме з дівчатками розучувала пісню.

— Килино Андріївно, а як же ваш малий? — глянув на вчительку.

— З ним щось сталося? — поблідла Килина Андріївна. — Хто тобі сказав?..

— Та ні, я не про те! — заспокоїв її Борис. — Невже це він в отакій вечір сидітиме дома і не побачить ялинки?

— А-а, — полегшено видихнула Килина Андріївна, — ти

он про що. Ну, вмiєш лякати... Що ж робити, доведеться Вікторовi побути вдома. Мабуть, завтра, як випогодиться, приведу покажу.

— Та що він там завтра побачить? Сьогодні так весело. Гляньте, визорілося! — показав на вікно.

У шибки справді зазирали довговії, тремтливі од морозу вірки.

— Еге, Вікторовi було б цікаво. Але ж мороз он який, та й пізно. Нехай завтра. Посадимо на санчата — і гайда.

— Та... — якомсь непевно кинув Борис і майнув з класу.

Ніколи не думали, що вийде так урочисто. Запалили свічки, Микола заграв «Священну війну», всі підхопили пісню. Килина Андріївна відчула, як у неї зволожились очі. Мигцем оглянулася. У дівчаток теж сльозп виступили, а хлопці виструнчилися, задержали голови, мов солдати в строку... Тільки Бориса не було. Де він подівся?

Потім говорив директор. Привітав з Новим роком, побажав відмінного навчання.

Коли одлували оплески, залягла п'якова пауза. Дівчатка легенько підштовхнули наперед Катю Пластун, що мала читати новорічного вірша, а в неї мовби ноги й голос одібрало...

І тут рвiйно, шумно відчинилися двері, в них стрімко шугонула низом морозна завія, і на порозі став заінений Борис. На плечах у нього сидів укушкавий, лише очі видно, Віктор. Ті очі враз побачили ялинку, і на весь зал пролунав дзвінкий, переповнений радістю голосок:

— Ой, ялинка! Справжня!

Де там було після цього докоряти Борисові, що прятарабанив малого серед ночі, в мороз! А він і не намагався підійти до Килини Андріївни. Посадив Віктора на стілець, роздягнув, сам примостився коло нього і разом з ним слухав декламацію та спів. А коли почалися танці, знову вхопив малого на плечі й закружляв з ним навколо ялинки. Віктор аж повискував од захвату. Геть забув і про матір. Вона силоміць зняла його з Борисових плечей, посадила на стілець. «Що подумає директор», — спурхнуло в голові.

— Ви не дуже сердитесь, Килино Андріївно, на мене? — вишувато глянув на вчительку Борис. — Ну, не можна було сьогодні лишати малого без ялинки.

Килина Андріївна махнула рукою:

— Та що з тобою поробиш! Добре, прощаю. А тепер іди та потанцюй з дівчатами. Бо Віктор такий — він од тебе не одчепиться.

— Чого це не одчеплюсь? — заявив Віктор. — Одчеплюсь, як Дід Мороз подарунки роздаватиме!

Всі довкола засміялись. А тут осмілілий Микола ушкварив краков'яка, і хлопці, особливо парубчаки-семикласники, почали навперебій запрошувати дівчат. Тільки Борис стояв.

— Ти чого? — здивувалася Килина Андріївна. — Може, танцювати не вмієш? Так он, бачиш, Катя до стіни тулиться, запроси, вона хутко тебе навчить...

— Та вмію. І Катю вашу бачу, — буркнув.

Директор кілька разів поривався закрити свято, зиркаючи на свого здорового, ледь на руці вмощався, годинника (єдиного на всю школу). Але його так просили... Врешті він десь зник.

Вийшли пізньої ночі великим гуртом, підплигували на морозі, що кусав за щоки, хапав за руки, й ніяк не могли розійтись. А Килині Андріївні так і не вдалося розпрощатись біля школи зі своїм класом — усі як один хлопці й майже всі дівчата взялися проводити її. Сонного Віктора хлопці по черзі несли на руках.

Кидалися снігом, реготали, витребенькували.

Та скоро зав'язалася серйозна розмова.

— Аж не віриться, що війна колись скінчиться, — тихо мовила Зіна Парасока. — Зовсім-зовсім... Мабуть, тоді всі шаленітимуть од радості...

— Коли то ще буде, — подав голос Борис. — Ще стільки крові проллється. Тільки в нас у класі шість батьків загинули на фронті.

Залягла понура мовчанка. Похилили голови хлопці й дівчата, в яких загинули батьки. Може, оце по-справжньому, до пронизливого болю відчували, що навіть перемога не поверне їм батьків...

— Усе одно багато прийде з фронту, правда, Килино Андріївно? — благально глянула Зіна на вчительку. — Он батько мій в далекобійній артилерії, лише нам — від передової він далеко...

— Правда, — тільки й мовила Килина Андріївна.

Зіну підбадьорило вчительчине слово.

— Чуєш, що вчителька каже? — смикнула Бориса за рукав. — А ти пагониш на нас страху! — І додала ущипливо: — Онде Проня, на яку дехто косує, жде не дідждється моряка, з яким листується. Кисет йому вислала, листи пише на дві сторінки. Побачиш, після війни заміж вискочить.

Борис роблено засміявся, шукаючи очима Проню. Її не було.

— Скажи краще, що сама після війни робитимеш. Мабуть, теж скриню наготувала?

— От дурний! — ляснула вона Бориса по спині. — Так тобі все й скажу. — Помовчала хвилику і ніяково-мрійно: —

Ви тільки не смійтеся, але мені страшенно хочеться після перемоги наїстися цукерок-подушечок. Аж сниться іноді — ціла торба їх переді мною стоїть. А ще кортить у Київ поїхати. Я ж ніколи там не була. Мати була до війни, розповідала: така краса, що плакати хочеться... Смішна я, правда?

— Та ні, чого ж, — похитала головою Килина Андріївна. — Тільки ж бачила сама, певно, в газеті, що коло сільради висить, як фашисти Київ знівечили... Самі руїни.

— Думаєте, приїду, стану й дивитимусь на ті руїни? — образилася Зіна. — Та я в бригаду запишуся, що відбудовуватиме Київ.

— Добре, одпустимо тебе в Київ, — махнув рукою Борис. — А коли закортить до матері, так і бути, підвезу тебе на паровозі з вітерцем... Тільки як загордишся та кучері накрутиш, скину десь у полі...

— Нічого, — пролунав басок Миколи Буряка, — не пропадеш, Зіно. Я підберу і на «Універсалі» тебе додому довезу...

— Це як дадуть тобі трактора! — єхидно на те Зіна.

— Може, й не дадуть, — подала голос Катя. — Може, і мене Борис підвезе?..

— Ех, — мовив Борис, — що не кажіть, хоч як важко нам буде після війни все оте поруйноване на ноги поставити, але все одно — як же здорово тоді буде! Тихо, віде жодного пострілу, віде жодна людина не гинутиме... Ану, Миколо, заграй щось бадьоре!

І Микола пограблими пальцями видобув із закабенілої гармоніки «І шумить, і гуде...».

А пад ними купалися в студеній синяві зальодянілий місяць, блискучі зорі. І десь там поміж них, у замороженій високості, одиноко гув літак.

Учні поволі розійшлися. Лишився тільки Борис.

Коли прощався з Килиною Андріївною, глибоко зітхнув:

— Ех, не хочеться додому йти... Мабуть, батько знову п'яний. Не діждусь, коли вже закінчу школу і поїду звідси кудись.

— А куди? Справді хочеш на паровоз? А мені здається, що з тебе міг би вийти хороший учитель. Умієш організувати, бачиш клас, ну, і доброта, справедливість теж потрібні учителеві. А от грубощів, невитриманості треба позбутися.

Борис засопів. Довго мовчав. Потім різко:

— Ні, не маю я права ставати учителем! Піду на паровоз... Соромно зараз мені бути вчителем!

— Як це — соромно бути вчителем? — спантеличилась і обурилась Килина Андріївна.

— Бо коли війна кінчиться, не дуже багато чоловіків повернеться... І хіба не соромно буде мені, здоровилу, учити дітей у теплому класі, коли жінки надриватимуться в полі, на заводах, на залізниці? От на залізниці, знаєте, як з машиністами суужно? Ні, як закінчу школу, подамся у залізничне училище. Якщо, звичайно, директор і Котоцька дадуть закінчити...

— Ох, Борисе, Борисе,— досадливо мовила Килина Андріївна.— Хіба вони тобі вороги?

Борис похилив голову.

— Хтозна... Якісь вони не такі люди... От наче в чужій одежі...

Обережно передав Вітька Килині Андріївні. Попроцався і квалливо пішов додому.

І вже здалеку, тапучи в морозній імлі, гукнув:

— А я, коли все палагодиться, спробую стати вчителем! Таким, як ви.

Засинала Килина Андріївна з таким гарним настроєм, якого давно не було в неї.

А вранці настрої ще покращав. Пі світ, ні зоря зарипіла в дворі дерев'янка поштаря Махтея Козуба. Повагом зайшов до хати і урочисто вийняв з сумки два трикутнички.

— Оце тобі, Гаппо, од сина, а це тобі, Килппо, од чоловіка... Замість поворічного подарунка...

— Сідай, Івановичу, сідай,— заметушилася баба Ганна.— Зараз я тебе поцастую.

— Це можна, конспино, з морозу, і знову ж таки празник,— розгладив розкішні попелясті вуса поштар.

І ніщо, зовсім ніщо не віщувало отого, що сталося наступного дня. Воно упало, мов сніг на голову.

20

По обіді другого січня Килина Андріївна пружно, легко, мов дівчина, йшла до школи. Мороз трохи угамувався, пригрівало сонце, і горобці під стріхами цвірінчали весело, бентежно, як перед весною. А в її вухах олунювало і їхнє цвірінчання, і Дмитрові піжні, трошки незграбні слова. Ішла, а Дмитро мовби проказував їх лагідно, приглушуючи голос, як це міг тільки він один на світі...

У школі, власне, справ у неї не було — канікули ж почалися. Просто забула в канцелярії книжку віршів Костянтина Симонова, яку принесла їй Марія Трохимівна.

Вже минала каланчу — високу, похилену, — коли мало не

зіткнулася з Катєю Пластун. Катя важко дихала, її чорні очі були повні жаху.

— Що сталося? — вхопила її за плечі Килина Андріївна.

— Там... у канцелярії... Бориса...

Килина Андріївна зірвалася з місця і, не тримаючись вузької кривулястої стежки, навпростець побігла до школи.

Смикнула двері, влетіла. Очі враз ухопили картину: за столом — насуплений, як хмара, директор, перед ним, склавши, мов для молитви, руки на грудях, — Пронина мати; у кутку — Борис, око підпухле, синє, вухо — як варениця, батько вхопив його за груди...

— Не смійте! — крикнула Килина Андріївна, метнулася між них й одштовхнула батька до столу...

— Що значить — не смійте? Це, здається, мій син! — гаркнув Стебун.

— Пождіть, пождіть, Гавриле Федоровичу! — скрикнувся директор. — Почекайте суд чинити. Ось хай його керівничка послухає, до чого докотився її любимчик, — недобре глянув на Килину Андріївну. — Ану, Степанидо, повтори для неї, — кивнув Прониній матері.

— О боже ж мій праведний, — заголосила та, — хіба ж язик повернеться оте знов розказати? Скалічив, занастив дитину ні за що ні про що, щоб тобі добра не було, щоб твоїх дітей отак калічило та не переставало!..

— Ну, тоді я скажу, — підвівся директор. — Так от, ванг любимчик учора вчинив звірячу розправу над своєю однокласницею, дочкою фронтовика Пронею Однолик. Будучи в п'яному вигляді, побив дівчину так, що вона не встає...

— Еге, еге, — закивала головою Степанида, — без состоянія чувств...

— Ух ти, бандюга! — скрикнув зубами батько. — І в кого ти вдався?

— Еге, еге, тюрма давно за ним плаче, — негайно докинула Степанида.

Килина Андріївна вп'ялася поглядом у хлопця.

— Борисе, невже ти міг?..

Він не зразу важко підвів голову, але прямо глянув їй у вічі.

— І ви, ви повірили?.. — І несподівано плігнув до дверей.

Килина Андріївна хитнулася слідом.

— Заждіть, — зупинив її директор. — Отже, ситуація ясна. Значить, на педраді я ставлю питання про виключення Стебуна з школи. Досить з ним панькатися! Всі ми патчно переконалися, що це за невиправний фрукт. Згадайте, як директора обзивав, не слухавсь на буряках, влаштував отой дикий танець у класі, образив Маргариту Лазарівну.

Тепер побив дівчину. Чи не досить? — повернувся до Борисового батька. — Колись ми з вами, Гавриле Федоровичу, говорили про Бориса. І не раз. Обіцяв я вам його вивести в люди, щиро обіцяв! Винний, випустив з поля зору. Не один він у мене — сотні. Ну, а керівничка... не на ту стежку його поставила... Ото ж беріться тепер ви за нього...

— Я з ним панькатись не буду. Пошлю працювати. Хай потягає шпали, може, дур з голови вийде. Отоді вже проситиму вас, Пилипе Мусійовичу, знову прийняти...

— Подивимося, — скупомовив директор. — Якщо зрозуміє, щиро розкається. Переведемо в інший клас.

А Килина Андріївна не могла і слова вимовити. Перед нею стояло хлопцеве обличчя з розширеними, сповненими зневаги очима. «І ви, ви — повірили?» — лунало у вухах.

Одштовхнувшись од столу, хилитаючись, вийшла з канцелярії. У спину долинуло директорове:

— Хай походить, переживе сюрприз свого любимчика. Хороший новорічний подарунок підніс, негідник, своїй керівниці! Отак їм потурати! Отак настроювати проти всіх...

У дворі до неї кинулася Катя:

— Ну що там? — схвильовано принала до вчительки. — Борис вискочив як оглашений, лиця на цьому не знати. І побіг городами кудись туди, — махнула рукою, — зовсім не додому... Так що там, Килино Андріївно?

— Погано, Катю, — ледь мовила Килина Андріївна. — Мати Пронина страшенно плакала, казала — Борис навіки її дитину занемає.

— Мати? — звузилися Катині очі. І враз голос її обурено задзвелів: — Знаю я ту матір! Вона ж на всіх поховинах голосить. Як заведе, то хоч сам у домовину лягай... А як іде з похорону, то вже наспівує «Ой хмелю, мій хмелю...».

— Почекай, почекай, — закліпала очима Килина Андріївна. — Чого б це мати на дочку намовляла?

Катя нічого не одповіла. Окрутнулася на місці.

— Килино Андріївно! Ви перехвилювалися, бліді як стіпа. Ідіть додому, а я зараз збігаю до дівчат, і ми Проню провідаємо. І Бориса пошукаємо.

— Ні-ні! Я повинна сама провідати Проню...

— Ну, тоді і я з вами, — рішуче заявила Катя.

Хата Одноликів у гарному місці — над річкою, на горбку. В кінці городу верби вигналися, по городу розбрелися яблуні, а саму хату тісно оточили вишні.

Хвіртка розчинена навстіж. Зайшли в двір, Катя мерщій подалася до вікна, припала до шибки. І поманила пальцем

Килину Андріївну. Вона завагалася — зазирати у вікна! Однак не витримала, підступила й собі, притулилася до холодної заіненої шибки, в якій хтось повихукував шпаринки.

І помітила Проню. Сидить на полу, щось вишиває та виспівує.

— Ну, бачили? — обурено прошепотіла Катя.

Килина Андріївна ступила до дверей. Постукала. Увійшла до хати, поздоровкалися. Нікого. Тільки ж на тут сиділа Проня. Куди ж вона поділася?

— Хтось є в хаті? — спантеличено спитала.

Ні звуку. І раптом з печі долинув шурхіт, а тоді стогін.

Проня вистромила з печі замотане хусткою стражденне обличчя.

— Я тут... Борис так побив... Ходити не можу...

Не встигла Килина Андріївна щось сказати на те, як з-за її спини вихопилася Катя.

— Ах ти брехуха! — закричала. — Ми ж із Килиною Андріївною бачили, як ти сиділа на полу та виспівувала!..

— Пожди, Катю, — зупинила її Килина Андріївна. — Дай я з дівчиною побалакаю. Розкажи, Проню, тільки правду, що там у вас з Борисом сталося?

— Розкаже вона вам правду, — не вгавала Катя.

Проня скривилася, заплакала:

— Чого ви чіпляєтеся? І вчитись я у вас, Килино Андріївно, не хочу, не буду, я в шостій «б» перейду. Мати попросить директора...

Пригнічена вийшла Килина Андріївна від Одноликів. Як же це вона прогледіла Проню? Правда, в класі дівчина тиха. Вчиться посередньо. І в їхніх класних щирих розмовах ніякої участі не бере... Хіба ж іноді не ловила себе Килина Андріївна на думці, що дівчина якась чужа в класі?..

— Ну, бачили «занапащену»? — од обурення в Каті голос зривався. — Через таку... — Борис десь пропав!..

— Отак одразу і пропав? — стрепенулася Килина Андріївна.

— Хіба ж ви його не знаєте? — здивовано глянула на вчительку Катя. — Він же, коли не по правді, він... що хоч може зробити... Та ще й коли не повірили...

У Килини Андріївни стислося серце.

— Та ви... ви пробачте... — спохопилася, захвилювалася Катя. — То я так... Що з ним може статися? Знаєте що? Ідіть додому, а я таки метнуся по дівчатах, і ми всі лози та верболози обнишпоримо, а знайдемо його, приведемо до вас.

І, не чекаючи згоди Килини Андріївни, майнула у вузеньку, як ворочок, засипану снігом вуличку.

А Кіліна Андріївна поволі побрела додому. Гостро боліло серце, а в голові бунтувалися невеселі думки. Ні, такі погана вона вчителька. Досі по-справжньому, одверто й гостро не поговорила з директором, з Гаврилом Федоровичем, Борисовим батьком. Може б, і не дійшло до сьогоднішнього конфлікту...

І в хаті не могла знайти собі місця. Никала, визирала у всі вікна. Аж Віктор, що біля печі ладнав з своїх немудрих іграшок — налечок, дощечок, гільз — военну баталію, помітив її стан, підійшов, спитав злякано:

— Мамо, ти захворіла, еге? До тебе свинка причепилася, еге?

— Та ні, не хвилюйся, маленький,— обняла сина.— До дорослих вона не чіпляється — боїться.

— Мамо,— зраділо підскочив Віктор,— а я попрошу Бориса, він мені зробить справжню шаблю, і тоді свинка тікатиме від мене, як од дорослого!

Кели вже розтанула лимонна смужка на заході, в двері постукала Катя. Кіліна Андріївна мерщій відчинила.

— Ну що? Знайшли?

— Знайшли,— втомлено сіла Катя на лаву.— Попошукали його. Я й дома в них була — думала, вже прийшов. Там мати сама не своя. Ну, а батько, як завжди, п'яний. Шахвалює на всіх... А Борис у скирті ховається, отам, коло дороги в райцентр.

— Ви з ним говорили?

— Де там! Не дійшли кроків з п'ятдесят до скирти — ми по слідах упізнали, що він там: у нього од солдатських черевиків слід візерунчастий лишається,— а він як закричить: «Забирайтесь геть, бо гранату кину!» — Катя мерзлякувато пересмикнула плечима.— У нього, чорта впертого, може й гармата бути, не те що граната...

Кіліна Андріївна стала поханцем одягатися.

— Ходімо,— взялася за клямку й озирнулася на Віктора.

Хлопець принишк біля печі, тільки оченята пильно зорять на матір. Як же його покинути самого? Баба Ганна пішла до родичів аж на другий куток села...

— Мамо, тобі треба кудись іти, еге? — спитав Віктор тремтячим голосом.

— Еге, спочку, треба,— відповіла розгублено.

— То йди, я не маленький. Тільки каганчик засвіти і під піл заглянь — там наче щось ворухнеться...

Поле зустріло їх студеною голубінню, поривчастим вітром. Далеко попереду чорно й похмуро бовваніла стара скирта.

— А де ж дівчата? — мимохить озирнулася Килина Андріївна.

— Та ото як Борис налякав нас гранатою, всі розбіглися по домівках. А я до вас...

— Добра душа! — обняла Килина Андріївна свою маленьку худеньку ученицю.

І та довірливо притулилась до неї...

21

Дороги немає, лише дві глибокі санны колії, стужені морозом та припорошені снігом. По них доводиться не йти, а дібати.

Скирта зблизька ще чорніша й похмуріша, мовби обгоріла. Розбійницьки висвистує вітер. Скільки оком кинь, піде ані душі.

Кишині Андріївні стало моторошно.

— Борисе! — надсил гукнула якимось чужим голосом.

У відповідь — мовчання, хоч щось таки піби заворушилося в скирті. Килина Андріївна вся напружилася.

— Борисе, це я! — повторила трохи гучніше.

— Ну, чую, що ви, — глухо долинуло звідкілясь зсередини скирти. — Я вас кликав? Чого вам од мене треба?

Килина Андріївна аж сахнулася. Ще ніколи не чула вона такого од Бориса, ще ніколи не було в його голосі, зверненому до неї, стільки неприязні, навіть ворожості.

Їй цупко здавило горло, там стрімко збивавсь клубок сліз. І раптом прорвався назовні разом із голосним схлипуванням.

Жмут соломи з скирти підлетів угору й упав додолу. І певдовзі з'явилася розкуйовджена голова.

— Ну-ну, чого ви, чого? — забурмотіла голова.

— Свиця ти! — вискочила з-за вчительки Катя. — Лазип по скиртах, наче злодій, а в Кишині Андріївни через тебе серце розривається...

— А-а, і ти тут, шпигунка, — мовив без злості Борис. — Таки донесла, де я...

Спустився униз, Катя почала обтрушувати його, але він відштовхнув її.

— Сам ще руками володаю...

— Ну і володай, гордяка нещасний! — образилась Катя.

— А додому я все одно не піду...

— А що буде з матір'ю, ти подумав? Вона ж така хвора. Оп Катя була у вас... Переживає дуже... Невже тобі не жаль матері?

Борис стояв, похнюпивши голову, і колунав носком сніг.
— Ну то що, ходімо? — обняла його за плечі Килина Андріївна.

Він поволі зрушив із місця.

Вони вийшли на шлях. Тепер вітер був зустрічний, заходився швиргати в обличчя жмені колючого снігу. Село бовваніло далеченько, причасне, з кількома бляклими жовтими вогниками.

Килина Андріївна шукала обережні слова, щоб розпитати Бориса, як же сталося з Пронею. Директор не буде зволікати з нерадою, може й завтра скликати її. Хоч і канікули.

Врешті мовила папрямі:

— Борисе, а розкажи нам, як же це було насправді з Пронею.

Він довго мовчав, зосереджено дивився кудись убік. Врешті повернув голову і неохоче сказав:

— Ви ж однаково мені не повірите...

— Повірю. То я в учительській зопалу напалась на тебе. Тепер уже на власні очі перекопалася, що Пронина мати перебільшувала — дівчина не покалічена. Що ж все-таки сталося?

— Добре, розкажу... Тільки хай Катя йде вперед.

Катя сердито ширхнула й павмиспо швидко подалася колією.

— Ну, ото так гарно було на Новий рік у школі... Аж уранці нуртував у мені той настрій. Прилаштував я лижі й гайнув у поле, на простір. Повернувся додому десь під обід. Прочинив двері в хату — а в нас гульня. За столом сидять батько, Пилип Мусійович і Гребеножко. Вже випили добряче, балачка така гучна, що й мене не помітили. Чую — батько прив'яз до директора: «Ні, ви скажіть мені — то вас чи не вас бачив Сашко Попепко у коменданта на Новий рік?» Пилип Мусійович одмахується, мов од гедзя: «Чого пристав? Нажлуктився самогону?» А батько не відстає: «Ні-ні, ви не кивайте на самогону. Сашко казав, що то нібито ви були — у чорних окулярах. То ви чи не ви?» Пилип Мусійович різко одштовхнув батькову руку, просто засичав: «Одчепися! На свої колеса оглянйся! По чийї колії вони їздили в окупацію?» Раптом побачив мене, наче аж злякався. І до батька: «Ти чого це на мене, партизана, нападаєшся? Та скажу хлопцям з нашого загону, то тобі не поздоровиться...» Батько одхитнувся: «Все-все, мовчу».

Тут мене помітив і Гребеножко. Гребеножко махав, мовляв, сідай до столу. Я було поправував до полу, та він схопив мене за рукав, силоміць посадив. Гребеножко наливає

мені півсклянки смерделі. Директор посварився пальцем і одвернувся. А Гребеножка: «Хай хряпне за Новий рік. Бач, допоміг моїй жінці буряки викопати». Ну, я й випив... Щоб скоріше відстали від мене. Поїв — і ходу з-за столу.

Вийшов надвір, усе переді мною хитається... І рушив до Миколи, гармошку його послухати. А він мені назустріч з гармошкою. Каже: «Ходімо до Варки Потоцької, там Новий рік справляють». Пішли ми. Заходимо в хату, а там уже, як у клуні під час молотьби: гармошка витинає, хата аж дрижить од танців... Глядь — Проня вистрибує з хлопцем. Кінчився цей танець, я до Проні: «Ходімо потанцюємо». А вона верне од мене обличчя, тулиться до парубка. Ну, я психонув і кажу: «Ага, ми вже для тебе ніщо? І моряка свого забула?» Проня блимнула на мене й парубкові щось на вухо шепоче. Той — до мене: «Вийдімо, словом перекинемося». Я, звісно, пішов, Микола — за мною. А їх ще троє вивалило. Налетіли на нас. Я кричу Миколі: «Тікай, бо гармошці кінець!» А він поклав гармошку звіддалік і на поміч мені кинувся... Ну, одмаслакували нас. Парубки вернулися в хату, а ми вмилися снігом і вирішили — дамо чосу тому парубкові. І з тою зрадницею поговоримо...

Засіли ми коло Прониної хати, довго сиділи, аж покочобли. Нарешті чуємо: йдуть Проня і парубок. Ми й вискочили з-за тину. Парубок побачив нас і як рвонув... Ми до Проні: «Ти чого парубків на нас нацькувала?» Вона затремтіла вся, глянула на мене своїми великими очиськами. У мене й руки опустилися. Микола аж підстрибнув: «Вона отак нас продала, а ти, може, спасибочки їй скажеш?» Ну, я й турнув її. А Проня як заверещить: «Ой, мамочко, Борис убиває!» Тут її мати з хати вискочила.

Килина Андріївна кілька хвилин мовчала. Так оп як воно все переплелось. Була певна — Борис сказав правду. Гірку, неприємну, але правду. Усе вразило її в тій розповіді, але особливо чомусь те, що Борис закохався в Проню. А Катя? Вона ж значно краща від Проні...

— Килино Андріївно! — долинув Катин ображений голос. — Мені пора додому, до побачення...

Вони догнали Катю, провели до хати. Потім рушили до домівки Килини Андріївни.

— Переночуєш у нас, — як про вирішене, мовила Килина Андріївна. — Завтра удвох підемо до твоїх батьків.

Борис обома руками потер обличчя й заперечно скрутнув головою.

— Ні, піду додому. Самі ж казали — мати дуже переживає. А батько, певне, вже спить.

І несподівано:

— Слухайте, Килино Андріївно, нащо ви морочитеся зі мною, таким... розхристаним?

— Менше говори, а то язика застудиш,— легенько підштовхнула хлопця.— Гаразд, біжи додому, розхристаний... Мати справді в усі вікна виглядає.

Вже коли лягла спати, згадалась чомусь суперечка Пилипа Мусійовича й Гаврила Федоровича, що про неї розповів Борис. Як міг опинитися Пилип Мусійович у коменданта, коли він був у партизанському загоні? Послали партизани? Так це ж у своє село, де його кожна людина знала...

«Чекай, чекай! — зупинила себе. — В чому підозрюєш директора? Може, Сашко помилився? Він же не твердив категорично... І під час окупації бувало всяке. Он і мені довелось побувати в коменданта».

Мовби морозом обсіпало Килину Андріївну від самої згадки про ту ніч. Цур і пек їй!

Міцно склепила повіки, намагалася думати про завтрашній день — у неї аж шість уроків.

22

Другого дня вранці пішла до Стебунів. Вона посадить їх поруч — батька й матір — і розкаже їм, який у них син. І про його щирий інтерес до навчання, і про мрії, і про доброту, і про допомогу, яку він подає вчителям, і про його грубість, правдивіше, прояви її, що, на думку Килини Андріївни, певною мірою зумовлено їхнім складним сімейним життям... І про останню історію згадає, наголосить, що в пій винні перш за все дорослі: нащо було давати хлоп'якові горілку? Навряд чи залишить обох батьків байдужими її розповідь. А тоді разом поміркують, як діяти далі.

Розмова продумана була добре, і все ж Килина Андріївна почувалася непевно. Майже всіх батьків своїх учнів уже відвідала. Спершу ходила до тих, хто одержав похоронну. Ходила не сама, ходила з усім класом. І хоч горе родини було невтішним, та дитячий гурт трохи пом'якшував його. Доводилося тривожити й матерів двієчників — це були всі хлопці. Майже всюди було одне й те ж: матері давали запотилочника синові, скаржились, що ніколи вгору глянути за роботою, прохали: «Ви там уже самі, Килино Андріївно, нагляньте за моїм, приструньте, допоможіть». А потім розмова переходила на батька, жінка діставала його листи, читала вчительці...

А до Стебунів усе не могла зібратися. Власне, через Бо-

риса знала, що робиться в сім'ї... Отож усе відклала свої відвідини.

За тими роздумами незчулась, як стала перед ворітьми садиби Стебунів.

Тихенько прочинила хвіртку, зайшла нечутно. Кинула оком по надвір'ю. І біля хліва побачила Гаврила Федоровича. Він одкидав гній. Поздоровкалася. Гаврило Федорович звів на неї очі, кліпнув здивовано, буркнув привітання й пішов у хлів. Довелося кілька хвилин чекати, доки він повернеться.

— Ну, що скажете? — сперся на вила.

— Я хотіла з вами й вашою дружиною поговорити. Про вашого сина.

Гаврило Федорович нахмурих закуйовджені брови.

— Говорити будете зі мною, якщо хочете. Стара в такі справи не втручається.

Килина Андріївна рішуче рушила до хати.

— Ні, я хочу говорити з вами обома. І, мабуть, нечемно тримати вчительку в дворі...

Гаврило Федорович заступив їй дорогу.

— Нема чого в хату заходити. Хазяйка хвора. Кажіть уже швидше, що маєте, бо мені треба на службу: залізниця вихідних не знає.

Килина Андріївна притамувала роздратування. Хай буде так. Поки що... І спершу тихо, стримано, а потім гучніше, запальніше заговорила про Бориса. І що далі, то переконливішими здавалися їй її слова. Та ось зиркнула нарешті на обличчя Гаврила Федоровича й затнулася. Його обличчя було відсутньо-похмуре. Мовби не до нього те мовилося...

— Та ви ж не слухаєте, Гавриле Федоровичу! — дорікнула.

Він бликнув на Килипу Андріївну з-під брів, неквапно скрутив цигарку, припалив од запальнички з патрона, сховав запальничку глибоко в кишеню й лиш потім обізвався:

— Слухаю, чого ж... Тільки нащо всі оті слова? Думаєте, я своєю дитину гірше знаю, ніж ви, що без року тиждень у нашому селі? Та й то тимчасово. Пилип Мусійович мені про вас розповів... А от він Бориса знає з отаких-о, знає як облупленого. Він Борисові лиха не бажає.

— Тим краще! То сходіть до директора, попросіть його, хай не ставить питання про виключення Бориса. Хай без гніву, без поспіху розбереться у тому, що трапилося. Зрозумійте — з вашого сина люди будуть!

Гаврило Федорович усміхнувся куточком уст.

— А я й не сумніваюсь! Але робота на станції в ремон-

ті йому не зашкодить. Хай спробує, може, більше батька цінуватиме...

— Не можна чинити оту несправедливість! Зрозумійте, після отакої наруги він зламається — ви ж знаєте синів характер. Ніяка праця потім не допоможе. Вірте мені!

— Чого це я маю вам вірити? — настовбурчивсь Гаврило Федорович. — Хто ви така, що для нас зробили? Та й балакають про вас усяке... А Пилипа Мусійовича давно знаю. До війни, бач, у мені, простому чоловікові, помітив, як він казав, задатки керівника, поміг стати черговим на станції. Казав, що аж у Ніжин до начальства залізничного їздив та клопотався про мене. І зараз запевняє — допоможе в чергові вернутися.

Килипа Андріївна розгубилася. Боляче вдарило оте: балакають про вас усяке... Що балакають? Так кортіло спитати... Однак не до цього зараз. Треба про Бориса говорити. Чому батькові не болить сина біда?

— А де Борис? — спитала.

— Не знаю, де носить його. Хай побігає, зло на батька розтрусить. Все одно додому вернеться.

І тут Килипу Андріївну прорвало. Скільки ж можна делікатно стукати в його глуху душу, наче в кам'яну стіну?

— І вам не соромно? Хай я вам чимось не подобаюсь... А то ж мовите про свою дитину так байдуже, наче... про дерево під чужим типом! Який же ви батько після цього?!

Гаврило Федорович скинувся:

— Ну-ну, не дуже! Бо можу й попросити... Чи ти ба, вчителька... Ви для мене не авторитет. От Пилип Мусійович...

— Чекайте,— стримавши гнів, перебила його Килипа Андріївна,— чого ви все — Пилип Мусійович, Пилип Мусійович... Ні, я не збираюся критикувати директора, але ж він усе-таки далекий від Бориса в школі — он скількома учнями йому треба опікуватися. І, чесно кажучи, не завжди справедливий він до вашого сина. Бо ж, мабуть, інколи й розібратися не має часу. А я — поруч. То давайте удвох про Бориса поміркуємо.

— А ми хіба про Бориса не говоримо, як зустрінемося з Пилипом Мусійовичем?

— За чаркою самогону? — вихопилося в Килипи Андріївни.

Гаврило Федорович стис руками вила.

— Знаєте що!.. Вже, бач, чаркою очі коле... Настроюєте Бориса проти мене й директора, а тоді ще ходите по дворах, ображаєте... Їхали б ви звідси, доки вас не попросили, не каламутили б воду!..

Кинув вила, пішов з двору.

В очах у Килини Андріївни потемніло. Такої образи не чула ніколи в житті, а від батьків своїх учнів і поготів. Безсило сіла на призьбу.

Отямилась від дотику чужої руки. На призьбі поруч сиділа жінка, поздоровкалась, назвалась Тетяною Юріївною. Вибачилась, що не запрошує в хату.

— Там од моїх натираць тхне гірше, ніж у лікарні.

Жінка продихалась трохи на морозному повітрі, її бліде обличчя з великими сумно-чорними очима ледь порожевіло, і докірливо мовила:

— Чого ж це ви, Килино Андріївно, нашу хату обходите? Кажали люди: всіх батьків дітей свого класу навідали, а до нашої, найближчої, ніяк не завернете стежки...

Килина Андріївна почервоніла. А Тетяна Юріївна дивиться пильно, чекає відповіді.

Сказала правду. Жінка опустила очі, витерла сльозину.

— Еге, сварки у нас з Гаврилом. А в молодості він був непоганим чоловіком. І коли я захворіла, то доглядав мене, мов малу дитину. А потім наче переіменували його. Пилип Мусійович заприятелював з ним. Я чаркування спершу прещала. Бо ж, гадала, отак допоміг Пилип Мусійович Гаврилові... Та як став Гаврило начальником та наслухався Пилипа Мусійовича, яке він тепер цабе, то швидко змінився, наче корону на голову надів. Не йде по вулиці — качурем пливе. На станції на людей кричить, дома кричить. А Пилип Мусійович за чаркою все клинці йому підбиває: ти тепер великий начальник, неси високо свій авторитет, бо з'їдять. Коли ж зняли Пилипа Мусійовича з голови, то почорнів він душею, мов старий підосичник. Чаркуються чи не щодень. Я почала дорікати. Отоді Гаврило на мене вперше руку підняв...

Килині Андріївни так гнітко стало від розповіді Тетяни Юріївни.

По паузі спитала:

— А Борис?

— Борис? — ніжно і журно перепитала Тетяна Юріївна. — Хорошим він був, тихим і слухняним; добрим, доки оте в нас не почалося. Батька любив більше, ніж мене. А тепер хати цурається, з батьком один одного бачити не можуть. А ще як Бориса із школи виключать, то зовсім пропаде... Ой, Килино Андріївно, — враз припала до неї, — що ж воно буде? — І заплакала, вже не в силі стриматися.

— Заспокойтеся, Тетяно Юріївно. Борис, звичайно, пегарно вчинив. Але це не той випадок, коли треба виключа-

ти. І хлопець він, за моїми спостереженнями, добрий, правдивий, роботящий...

— Еге, еге,— охоче підхопила жінка.— Він же геть усе по хазяйству без загаду робить. А прийде батько — мов дві темні тучі стрінуться...

— Часом і в школі грубіянить. Особливо Котоцькій і Пилипові Мусійовичу.

— Ну, то напевне вижене директор його з школи.— Тетяна Юріївна зів'яла.

— Не вижене,— твердо на те Килина Андріївна.— Я зараз піду до Пилипа Мусійовича. Поговорю з ним. Адже Однолик звела на Бориса наклеп. Ось побачите, директор відтане...

— І я собі так думаю,— схитнула головою Тетяна Юріївна.— Він же вчитель, чого зло на учня триматиме?

23

Пилип Мусійович стояв біля великого тьмяного дзеркала й чіпляв коричневого галстука.

— Ви? — здивувався.— Яка пагальна справа, Килино Андріївно, привела вас до мене аж додому?

— Я запенююся долею Бориса Стебуна. Ви ж ставите питання про його виключення. Вчора ми з Катею насилу знайшли його в полі.

— Ах, Борис... Так-так, масмо з вами халепу. Стид, страм і позор! Ну, це не до спіху, після канікул проведемо нараду.

Килина Андріївна не могла повірити. Така байдужість до хлопця? Всього ж день минув після отої сцени в канцелярії.

Розповіла хапливо, як усе сталося насправді. Тільки про ниятику, на якій був Борис, промовчала.

— Я сьогодні була в його батька. Знаєте, Пилипе Мусійовичу, важка він людина...

Директор нарешті упорався з галстуком, повернувся до Килини Андріївни.

— Так, правду каже народне прислів'я: «Яка хата, такий тиц, який батько, такий син». Уявив себе до війни Гаврило бозна-яким пачальником, тепер ходить, набридає мені, просить, щоб я допоміг йому вернутися на той пост. А який з нього керівник?..

— Таж ви його, сам казав, до війни висунули на ту посаду.

Директор досадливо потер лисину.

— Язика ж має ваш Гаврило. Ну, було, знаєте ж, час такий був, треба бідняків у керівники... От і підкотився саме під руку...

Килину Андріївпу аж пересмикнуло од того зневажливого тону.

— Не згодна. Все-таки Борис не такий, як батько. Повірте, я його добре знаю.

— І я його знаю,— роздратовано перебив її Филип Мусійович.— З отаких знаю... І тоді було вперте та неслухняне,— нетерпляче зиркнув на годинника.— Пробачте, я поспішаю,— розвів руками.— Про Стебуна ще поговоримо на педраді, гуртом. Між іншим, я цілком певен, що переживання, фізична праця підуть йому на користь. Побачите, якщо до того часу ви не виїдете, він задумається над своєю поведінкою, а то й зміниться, гляди... Отоді сам поставлю питання про повернення його до школи. Ми ж не вороги йому, правда? До речі, немає листів од родичів? Нема. Шкода.

Одиноко йшла безлюдною вулицею й почувалася мовби побитою. Не вийшло розмови з директором, просто уник він її. Поцікавився, чи пишуть з дому, а їй чомусь неприємно стало.

З ким порадитися? Особливо, до болю гостро відчула, як потрібен їй зараз Дмитро. Він би добився справедливості. А вона — слабохарактерна жінка...

— Що з тобою, Килино Андріївно?

Здригнулася, рвучко обернулась. На неї стривожено дивилася Надія Тимофіївна.

— А що зі мною?

— Бредеш, наче сновίδα.

— Просто задумалася.

— Ходімо до мене,— взяла її під руку Надія Тимофіївна.— Погостюєш, побачиш моїх братиків. Та й поділишся своїми клопотами. Про Бориса думаєш. Вгадала?

— Вгадала.

Тільки зайшли в хату, як до них кинулися Надіїні братики.

— Ти нам щось принесла, Надю?

— Принесла,— усміхається Надія Тимофіївна доброю материнською усмішкою.— Ану, загляньте у кошик, а ми тим часом поговоримо з Килиною Андріївною.

— Ур-ра! — підплигнули хлопці, схопили кошिका й подалися на піч.

— Бачиш, яка в мене сімейка? — каже і сумовито, і з гордістю Надія Тимофіївна, знімаючи старе, аж посоталося, пальто.— Помічники! Самі й поприбирають, і посуд поміють, і навіть картоплі собі зварять, курку нашу єдину нагодують... Яюсь навіть піч узялися топити. Заходжу — вікон не видно од диму. А вони злякалися, що лятому за самоуправство, поховалися під піччю, мало не почаділи.

— І не думали ми чадіти,— долинуло з печі.— То ми шукали з Ільком сухіших полінець, щоб швидше вогонь запалав, і заблудилися.

Килина Андріївна і Надія Тимофіївна стиха засміялися.

— Ну, бачиш, Килинко, яка весела в мене сімейка. Глядїть мені,— посварилася,— ще раз таке утнете, покину вас.

Дружно вистромилися два худеньких личка.

— Не покинеш,— заявили хлопці.— Коли ми восени по щавель на луг ходили і зразу темно стало, то ти аж на Шавулівку бігала нас шукала. І плакала... Як ваші мама й тато...

Надію Тимофіївну пересмикнуло. На її очі набігли сльози. Затулила обличчя руками, посиділа тихо і, знявши руки, мовила силувано суворо:

— Ану, помовчте, коли дорослі розмовляють.— Повернула до гостей.— Слухай, так що там трапилося, чоґо Борисів батько прибігав, розправу вчиняв? Уже все село про те гуде.

Київна Андріївна розповіла і про те, що сталося в учительській, і про свої відвідини Пропі Однолик...

— А ти в директора була після того, коли вияснила все?

— Була. Кудись поспішав, слухав не уважно. По-моєму, йому взагалі це байдуже.

— І справді, якийсь він... Пригадуєш педраду в листопаді, коли суперечка спалахнула про учительську етику? Я тоді поруч директора сиділа. І собі устряла в ту суперечку, аж підплигувала, мов дівчицько. Ми й не помітили, як доц запумів надворі. А директор помітив, мерщій погасив спір, скінчив нараду... Або ото пам'ятаєш, як на великій перерві поштар просто в канцелярію листи приніс? Почали вголос читати. А він підвівсь за столом і так неприязно: «Облиште, дома прочитаете! Краще до уроків приготуйтеся». Начебто дрібниці, а як це неприємно вражає. Ну, що він про Бориса каже?

— Та що — не вірить у хлопця... Торочить своє: важка фізична праця й переживання поставлять його на правильний шлях. Отоді, може, знову приймуть до школи.

— Важка фізична праця,— досадливо мовила Надія Тимофіївна.— Наче діти нині не знають її по саме пікуди.

Йому аби збутися непокірного учня, незручного! Ну, і що ти думаєш робити?

Килина Андріївна здвинула плечима.

— Чесно кажучи, сумбур у голові. Руки опускаються.

— Не смій, чувш,— аж підхопилася Надія Тимофіївна.— Якщо й ти, його улюблена вчителька, підупадеш духом, тоді хлопець зовсім втратить віру...

— А що ти порадиш?

— Перш за все сама добре підготуйся до педради. Бо директор наш уміє так логічно та переконливо все викласти, що хто не в курсі справи, може повірити йому... А підтримати тебе буде кому.

Виходила з хати розтривожена й зміцніла духом. А вона думала, що лиш одна в школі уболіває за Бориса.

24

Педрада лишилася в пам'яті невизразно. Килина Андріївна пригадала, як хвилювалася, гарячкувала. Директор же був спокійний, незворушний. Говорив розважливо, впевнено, так, ніби вирок читав Борисові. Перерахував усі Борисові гріхи, та так хитро їх зладнав, що виходило: Борис поступово, але неминуче йшов до свого злочину. І керівник класу — «стид, страм, позор, а втім, на жаль, на превеликий жаль» — не схотіла чи не зуміла зупинити його на тому небезпечному шляху...

Розповідь Килини Андріївни про її відвідини Однолик і не згадав.

Борис стояв посеред канцелярії, зсунувши брови на переніссі, майже некліпно дивився за вікно, де кружляли ланаті сніжинки, й ледь ворухив губами, мов рахував їх. Коли ж слово взяла Котоцька, зовсім одвернувся. А вона не поскупилася на «негативні факти». В кінці зірвалася на крик.

Мабуть, Килина Андріївна через хвилювання не дуже доладно захищала Бориса, бо деякі вчителі знизували плечима, а інспектор райвно, отой, що дав призначення Килині Андріївні в школу (його прислали на педраду на письмове прохання Килини Андріївни й Надії Тимофіївни), нервово посмикував свою аж позеленілу од старості бороду.

Підтримали її лише Надія Тимофіївна та Марія Трохимівна. Решта вчителів, переважно старі, мовчали. Та й хіба можна було сподіватися на підтримку, наприклад, Євдокима Харламційовича чи Платониди Іванівни? Подружжя почало працювати в школі ще до революції. Обое давно бу-

ли на пенсії. Їх попросили тимчасово вернутись у школу, і вони вели комбіновані класи: вона першій і третій, він — другий і четвертий. Старі так стомлювалися, що на педраді одверто дримали.

Але кінцівка педради глибоко врізалася в пам'ять.

Розчинилися двері, десь збоку од них почулося вовтузіння, плаксиве пхикання. І враз у канцелярію влетіла, безладно змахнувши руками, Проня. Обличчя її палало, коса розтріпалась.

— Ти чого? — гримнув директор. — Ану, вийди! Не бачиш хіба — у нас педрада!

І тут у дверях стали Гриша Дирда й Катя. Наперед виїшов Гриша.

— Пилипе Мусійовичу! — пристрасно сказав Гриша і потягся до директора голубими очима. — Вона, тобто Проня Однолик, хоче розповісти геть усю правду, як було. То ми й привели її сюди, бо сама вона не пасмілювалась зайти...

— Гм, що це за фокуси! — чмихнув директор. — Ану, щезніть. Без вас уже розібрались.

— Заждіть, заждіть, шановний Пилипе Мусійовичу, — прощамкотів інспектор і підняв суху, аж прозору руку. — Треба ж послухати потерпілу. Вона, певно, хоче сказати щось важливе. Еге ж, дівчинко?

— Ну, кажи вже, чого стоїш, — буркнув директор. — Тільки як тоді мені, нам говорила. А ви, — до Гриші й Каті, — зачиніть з того боку двері.

Гриша і Катя слухняно вийшли. Та двері причинили нецілісно. І Килина Андріївна помітила, що в ту відхилину зазирали блискучі очі. Чи не весь клас зібрався?

Проня говорила затинаючись, голосно ниморгаючи носом, оглядаючись на двері. Але правду. Мабуть, клас провів з нею «серйозну розмову». Коли змовкла, залягла тиша.

— Та-ак, — розгублено сироквола вимовив директор. І враз напався на Проню: — Чого ж твоя мати влаштувала тут нам скандал, істерику?

— А я зна-аю, — на те Проня. Її великі красиві очі наповнилися сльозами, от-от ті сльози полиються ручаями.

— Добре, добре, іди, дівчинко, — махнув рукою інспектор. — Спасибі за інформацію.

Директор гупнув на стілець, обома руками провів по своїй лисині, мов по халяві чобота. І мовчав.

— А що, Пилипе Мусійовичу, — обізвався інспектор. — Потерпіла і, так би мовити, головний свідок, стверджують слова керівника класу. Після цього немає підстави для висесення хлопцеві найвищої міри покарання. Аби це в старі часи, то годилося б всипати йому різок за парубкування.

На мою думку, а на ваше вирішення, гадаю, варто винести отрокові якнайсуворішу догану з попередженням.

— Виключити на два місяці! — авторитетно заявила Маргарита Лазарівна. — Йому догана, як мертвому припарка!..

Борис смикнувся, стиснув губи. І директор скривився, наче кислоти вхопив на зуби.

— Стривайте! — прокинулася Платонида Іванівна. — Чого це ми учня тримаємо, коли дійшло до внутрішньої учительської розмови?

— Еге, вийди, — наказав директор.

Інспектор подивився вслід Борисові, пожував губами.

— Цікавий хлопець, колеги. Колись і я таким був — дужим і гордим. Давно, давно те було, молоді люди, — плямкнув губами. — Ото хіба Євдоким Харлампійович і пам'ятає ті часи... Так що ви сказали? — подивився на Маргариту Лазарівну. — Ах, так, — на два місяці... Ні-ні, шановна, з нас кури будуть сміятися — тільки відновили навчання в школі, а вже дітей виключаємо. Ну, і певдовзі доведеться кинути старших школярів на заготівлю дров, не знаю, чи з відривом од навчання, чи ні. — Ще раз зиркнув на двері. — А ви, шановна, — виключити...

— Правильно кажеш, Ілля Петровичу, — подав голос Євдоким Харлампійович. — За дітей треба горою стояти. Отож підтримую Килину Андріївну — лишити Стебуна в школі.

— Що, за кожного поганця, пробачте, горою стояти? — гостро спитав директор. — Щоб він увесь клас, школу розкладав?.. І це в той час, коли йде війна з фашистами?!

Євдоким Харлампійович лише плечима здвигнув.

— І будемо боротися за кожного! — твердо сказав інспектор. — В ім'я майбутнього боротися!

Килина Андріївна виходила з педради розбита і втомлена, хоч треба було б радіти. А тут ще й директор докинув в'їдливо:

— Ну що ж, на цей раз ваша взяла...

— Нащо ви так, Пилипе Мусійовичу? Хіба ж я себе захищала? Людину, її долю...

— Гучно сказано, — процідив Пилип Мусійович. — А те, що через якогось шмаркача директора принизили в очах усього колективу, перед райвно, вам байдуже? Чи, може, це спеціально зроблено? Ще б пак не захищати, коли та «доля» то лижі змайструє вашому синкові, то вугілля принесе зі станції... Ну, ще не вечір... Пора й мені братися за вас з короткими гужами! — і грюкнув дверима.

На Килину Андріївну ніби хто відро холодної води вилив.

— Не звертай уваги, — підійшла Надія Тимофіївна. — Голвне — Бориса відвоювали.

У ліс виїхали, коли ще темно було. Передранковий настояний мороз викрешував із снігу сині миготливі іскри. У небі сиротливо строгонів задублий місяць. До нього тяглися з димарів сиві дими і застигали високими стовпами. Полози скрипіли жорстко, наче їхали не по снігу, а по піску.

З передніх саней долинали сухе покашлювання та доносило міцний тютюновий дим. Борис, який правував їхньою підводою, жартував:

— Везе ж сьомакам! Як не дасть закурити завгосп, то хоч з його цигарки диму нанюхаються. І то тепліше стане...

— Еге, аби вони там не перегрілися,— буркнув Микола, і всі коротко й глухо засміялися, позатулявши носи й роти рукавицями.

Килина Андріївна сиділа посередині, з усіх боків щільно затулена хлоп'ячими спицями. Зразу була супротивилася: «Чого ви мене ховаєте?» Загаласували дружно: «Ще не вистачало, щоб ми вас заморозили!»

На заготівлю дров директор наказав послати хлопців з сьомого і шостого класів. «Супроводжуватимуть керівники»,— звелів. Та хлопці обох класів запротестували: у таку холодюку жінкам їхати в ліс?.. Попросили, щоб заготівлею керував завгосп — він усе одпо їхав з ними. «А що! Мені те за вигранку! — пихнув димом із здорової самокрутки завгосп.— У партизанах взводом командував, а з вами, новобранцями, і поготів справлюсь. Тільки щоб слухались моїх вказівок і не оспорювали, бо в мене одна педагогіка — пуга...»

Однак директор дозволив замінити тільки Марію Трохимівну, а Килину Андріївну — ні. «Ще втечуть ваші орли у хащі й банду організують»,— пожартував, не дивлячись у вічі.

Після педради другого дня він зустрівся з Килиною Андріївною так, наче нічого не сталося. Лише очі його холодно блищали. А Килина Андріївна не могла приховати своєї зневаги...

Виїхали в поле — де й вітер узявся, ніби чигав на них у засаді, мов оті бандоги-поліцаї, що ховалися в лісах і нападали на людей. На всякий випадок проти них завгосп узяв дробовика, ну, а в хлопців у кожного сокира. І хоч до лісу не більше двох кілометрів — он уже сосонки вибігли назустріч,— холодюка зігнала всіх із саней. Коні задоволено пирхнули од полегкості, затрюхикали бігом, а хлопці, тузачись, галасуючи, подалися слідом. Килина Андріївна теж

трохи пробігла. А потім її таки посадили в сани і прикидали ноги соломою.

Гарне місце вибрали для лісорозробок. Високі стрункі сосни вигналися вгору, метуть студене небо зеленими шапками, під ними рівно, без єдиної зморшки послася чистий білий сніг, на тлі якого тепло жовтіють соснові стовбури. Тиша. Зненацька з дупла старезної сосни вискочила білка, заходилася плигати спиртно з гілки на гілку та сердито цикати, мовби висловлювала невдоволення з появи непроханих гостей...

Завгосп побрів по снігу, почав оглядати дерева. Вибрав старі, дупласті. Незабаром хлопці взялися до роботи. Снігу майже по пояс, поки сосну спляєш, сім потів зійде. А потім, як упаде вона, треба ще обрубати з неї гілки, попилати стовбур на колоди, стягти їх на сани...

Хлопці так потомилися, що ледь ноги тягнули. Коли допленталися до школи, на них жаль було дивитися. Килина Андріївна хотіла відпустити їх додому, але директор заборонив: «З дорогою б душею,— розвів руками,— однак вказівка райвно ясна і недвозначна: суміщати роботу з навчанням». І хлопці прокуняли на уроках. Їхні мокрі фуфайки, піджаки, шапки сохли на печі. А дехто й бурки туди закинув, сидів у самих онучах. Учителі вдавали, що не помічають усього того...

Повернулася додому Килина Андріївна аж увечері, страшенно стомлена, майже хвора...

26

Килина Андріївна проводила останній урок, коли їй несподівано стало погано. Семикласники стривожено перешушувалися...

Однак вона все ж довела урок до дзвінка. А потім, похапцем надівши пальто, побігла додому. І разом з глухим гупанням серця боляче стукотіла в голові думка: «На Дмитра... похоронна...»

У воротях мало не збила з ніг бабу Ганну. Вхопила її обома руками.

— Невже на Дмитра... прийшла?..— видихнула.

Баба Ганна сахнулася.

— Та ти що, молодець. Далися тобі ті похоронні. Вітько захворів, так оце й стовбичу на воротях, виглядаю тебе...

Віктор сидів на печі й гірко плакав. Його шия була замотана бабиною хусткою.

— Що з тобою, маленький мій? — потяглася до сина руками.

Віктор обхопив її шию, притиснувся до матері, вихлипав гірко:

— Еге-ге, н-не приніс м-мені Борис ш-шаблі, о-от і н-напало н-на мене щось... Ой, шия, вухо б-болить, мамо!

Килину Андріївну мовби ножем різонуло по серцю — скарлатина... Безсило сіла разом з Віктором на піл.

Баба Ганна підійшла, затермосила її.

— Сходи до фельдшера діда Колоші.

До фельдшера, здається, за одну мить долетіла, а назад довелося плентатись. Дід Колоша старий, зігнутий, підсліпуватий; землю мацає більше ціпком, аніж очима. Одною рукою вела його, а другою несла його великий фельдшерський баул, який вселяв певність — не інакше, повен ліків.

Віктор, побачивши фельдшера, зразу чомусь злякався, спробував випорснути з рук баби Ганни й схватитися на печі. Та дід Колоша швидко заспокоїв його, навіть розсмішив.

— Ану, покажуй рота — може, ти надворі рота роззявив, а горобець туди й улетів...

Млява усмішка розтягла Вікторові бліді губи, він, скільки міг, одкрив рота. Фельдшер при каганці, що його піднесла Килина Андріївна, зазирнув йому в рота. Потім помацав щоки, залози.

— Свинка,— сказав упевнено.— Розповзлась по селу, клята.

Розкрив свого баула, і Килина Андріївна розчаровано побачила на дні невелику скляну баночку і ще меншу пляшечку з темною рідиною.

Помастив Вікторові щоку маззю з баночки (у хаті одразу неприємно запахло), одклав трохи тої мазі на тріску, подав Килині Андріївні.

— Тричі на день мастить. Ось уже п'ятдесят літ роблю цю мазь по рецепту свого вчителя, колись знаменитого доктора Заклунного, і поки що всім помагає. Ну, а якихось інших ліків для вашого козарлюги, як ви зволили переконались, зазирнувши в мій баул, не маю. Війна, добродійко, війна...

Дякували щиро удвох з бабою Ганною. Баба збігала у сіни, принесла троє ячок.

— Вибачайте, Васильовичу, більш нічим вам оддячити.

— Яйця — це добре,— тицьнув у них пальцем фельдшер.— Давайте малому варені всмятку. І молока б... Коли що — кличте мене. Ну, а тепер буде до вас,— подивився на Килину Андріївну,— просьба. Хоч і належу до чоловічого племені, а просив би, добродійко, провести мене додому.

Килина Андріївна тієї ночі хіба перед ранком зігнула. Бо ж повернулася десь опівночі. Потім Віктор сгогнав, вередував, усе намагався стерти мазь — пекла вона йому... Одразу ж кинулась від легенького сіпка. Над нею схилилася баба Ганна.

— Килино, тобі ж на роботу треба...

Скочила, зиркнула у вікно. На сході малиново наливалася небо, різко окреслюючи гілки саду. Похашцем одягнулася — це ж там хлопці вже ждуть коло школи. А як же Віктор?

Малий спав, неспокійно, важко дихаючи. Його щока геть розпухла. Як же його покинути?..

— І мені треба сьогодні в комору — зерно до посіву готувати... — стривожено обізвалася баба Ганна.

— Що ж мені робити? — склала руки на грудях Килина Андріївна. — Без мене ж не пойдуть, ждатимуть...

— А ти збігай і одирисися в директора, — сказала баба Ганна. — Не кам'яний же він.

Коли Килина Андріївна дісталася до школи, там уже стояли підводи, налаштовані на ліс; хлопці, побачивши її, замахали заклично руками, мовляв, швидше, пора вирушати. А Борис сягнуто подався назустріч.

— Що з вами, Килино Андріївно? — стурбувався. — На вас лица немає.

— Та малий захворів... Мабуть, доведеться вам без мене їхати. Ти не бачив, директор ще не прийшов?

— Немає, Килино Андріївно, — спохмурнів Борис. — Рано ж іще — не менш години до уроків. А ви до Маргарити Лазарівни підіть, скажіть. Вона ж тут поряд живе.

Маргарита Лазарівна не відчинила, доки не прохукала добре шибки та не розгледіла гаразд, хто до неї добивається. Нарешті у прохилені двері виглянула її розкуйовджена голова.

— Що там трапилося, що ви до мене спозаранку? — І позіх широко розтяг її рота.

Килина Андріївна похашцем розказала.

Зеленкувато-сірі підпухлі очі Маргарити Лазарівни строго глянули на Килину Андріївну.

— Ким же я вас заміню? Що, може, мені самій їхати накажете? Директора викликали на нараду в район, я одна з начальства осталась.

— А завгосп? Він, думаю, не проти... Справиться з двома класами. І хлопці в мене слухняні...

— Знаю я ваших хлопців! Їх тільки zostав без нагляду... І директор попереджав...

— Усе буде гаразд, не турбуйтеся. Розумієте, не можу — Віктор просто горить весь...

Котоцька підбрала губи, її очі зовсім схолили.

— Авжеж, мені не зрозуміти, по-вашому, оскільки своїх нема... І відповідально скажу — нічого страшного... Так що їдьте з своїм класом і не поріть паніки! Боєнне ж завдання виконуєте! Їдьте! Бо, гляди, знову щось учинить ваш Борис, знову опозорить школу.

— Я не поїду,— сказала Килина Андріївна і побрела до підводи.

Хлопці ні про що не питали, зрозуміли.

— Ми самі впораємося, Килино Андріївно. Ідіть додому. Еге ж, хлопці?

— Та що ми — маленькі? — дружно відгукнулись.

— Напиляємо ще більше, ніж того разу...

Завгосп теж їх підтримав:

— Не турбуйтеся, я з ваших хлопців ока не спускатиму...

— Спасибі,— ледь вимовила Килина Андріївна.

— Привіт передайте моєму другові, скажіть, зайду ввечері,— гукнув Борис.

А ввечері Борис не прийшов. Це додало переживань Килини Андріївни. «Невже щось сталося в лісі? — мучила думка.— Там же такі сосни вони валять, щоб ще кого не придавило...» І хоча цієї ночі Вікторові трохи полегшало й він заснув, Килину Андріївну сон не брав. А тут ще впочі під хатою почулися якісь кроки, гупання. Переборовши острах, встала, прокралася навипиньках до вікна, продерла в спіговому мохнатинні на шибці маленьку шпарку. І в ту шпарку побачила якусь невиразну постать.

Украй напорошені вуха ловили найменший звук знадвору. Але там знову залягла тиша. І Килина Андріївна наважилася ще раз зазирнути в шпарку; двір був порожній і німий. Лише невиразні сліди свідчили, що хтось був у ньому...

Уранці Килина Андріївна вийшла сторожко, роззирнулася. І в її грудях хлопнула тепла хвиля. Біля призьби лежала в'язка дрів, нарубаних з соснових гілок. Борис приніс, не інакше...

27

Того вечора Килина Андріївна ледве діждалася кінця педради. Сиділа, як на голках. Віктор переборов свинку, але підхопив кашель. Кашляє так, що з очей слюзи бризкають.

Ой, хоча б не коклюш! То така зараза — як причепиться, може до літа, до справжнього тепла мучити дитину.

Отож по закінченні педради Килина Андріївна хутецько подалася додому.

Сніг од відлиги став грузький. А ще вчора була тверда, мов дзвін, стежка. Доки дійшла, валянки геть промокли, ноги закоцюбли. Добре, що хлопці всім учителям дров завезли.

Ступила за ворота і здивувалась. Посеред двору стояли великі сани, запряжені волон. «Хто це приїхав?» — губилася в здогадах, прошкуючи до хати.

Зайшла в хату — і на груди їй упала двоюрідна сестра Христя.

— Ой, сестро, сестро, — плакала й усміхалась вона крізь сльози, — невже це ти, невже я тебе знайшла?.. Постаріла, змарніла... Воно й не дивно — не меди ж пила ці роки...

— Чого ж ти мовчала? — насилу добулася на слово Килина Андріївна. — Я ж тобі бозна-коли послала листа — в жовтні. А потім ще два.

Христя журно похитала головою. Її обличчя, наче в старої баби, облягли зморшки.

— Ох, сестро, сестро, уже так познущалися над нами ті недолуди, що згадувати жахно. В окупацію обдерли до ниточки, скільки людей безневинних — сімей комуністів та активістів — повищили, якимсь дивом нас не зачепили, хоч мій Павло теж вступив у партію, як на фронт пішов... А вернулися наші в село, фашист літаків наслав хмару. Півсела, коли не більш, стер з лиця землі. Нам ще повезло — стріху здерло, вікна повиносило вибухами та стіни поколупало, ото й усе. А од пошти тільки глибока яма лишилася... А ти кажеш — листи. Добре, що хоч останній якимось дивом прибудувся до нас...

Килина Андріївна глибоко зітхнула.

— Чого ти зітхаєш, сестро? — обняла її Христя. — Ми вже з Грицьком і хату вкрили, і одне вікно засклили, ну, а решту дошками забили. Та не журися — в гурті не пропадем. — Озирнулася. — Грицько, а ти чого з тіткою не здоровкаєшся? Соромишся, чи що?

Килина Андріївна й собі подивилась туди. На лаві, в самому куточку, куди не сягало світло каганчика, незалежно сидів височенький хлопчак.

— Чого це соромлюсь? Драстуйте, тітко Килино, — встав.

— Підійди-по сюди. Ну, Килино, який мій парубок? Викапаний батько — скоро стелю головою підніме. І до роботи беручий. Тільки ото матір на глузи бере...

— Ой, невже у мене такий високий брат? — тоненько

пролунало з печі.— Як Борис або ще й вищий... А ти вмійш автомати робити?

— Та спробую, може, вийде.— Грицько вайлувато рушив до печі, звідки визирав Віктор.

— Вийде, вийде,— підштовхнула його в плечі Христя.— У тебе все в руках горить.— І повернулася до Килини Андріївни.— Так ото, сестро, як надійшов лист, ми з Грицьком почали раду радити — ми з ним, відколи наш батько на фронті, усі діла вдвох обраджуємо. І надумали таке. У тебе мала дитина, важко тобі самій, та ще й серед чужих людей. Ну, ми з Грицьком і надумали поїхати і забрати вас. А в нас воляка, сани — колгосп роздав волів та коней по людях до весни, бо нічим годувать... Дорога не далека — якихось тридцять верст. Та й одлига ж.

Килина Андріївна од розчулення не могла й слова мовити.

— Робота тобі в нашому селі знайдеться — там директор за вчителями криком кричить... То давай розраховуйся — і їдьмо.

— А Бориса візьмемо, мамо? — підскочив на печі Віктор.

— Візьмемо, візьмемо, як схоче,— манипально відповіла Килина Андріївна, а в самої якось ураз опала радість од сестриної пропозиції. Це ж лишати клас, бабу Ганну, Бориса...

Христя помітила, як пригасла сестра, стривожено зазирнула їй у вічі.

— Що таке, Килинко? Тебе тут щось держить, еге?

— А що ви думаєте, так легко все покинути і поїхати? — подала голос баба Ганна.— Уччі Килинині за нею, мов курчата за квочкою, ходять. Особливо Борис. Хоч від того їй самі неприємності. Борисів батько ганить її, що неправильно виховує його сина, директор чіпляється...— Повернулася, глянула на Килину Андріївну.— Нема чого отак дивитися, Килино. Думаєш, як з тебе дома слова про школу не витягнеш, наче баба Ганна тобі чужа чужаниця, то я нічого їй не знаю?

Килина Андріївна рвучко обняла бабу Ганну.

— Пробачте. Думала — у вас свого горя, своїх клопотів вище голови, нащо вам іще й мої доточувати.

— Ех, молодице, молодице,— провела баба Ганна своєю шорсткою рукою по її волоссю,— у тебе вже он, доки разом живем, хлоп'як у колодочки вбився, а ти отаке кажеш. Таж ти мені за рідну дочку стала. Як, не дай господи, покинеш мене, стуманію в своїй пустці без тебе та отого дзвіночка,— кивнула на піч, де дружно сопли, щось майструючи, Грицько й Віктор.— Коли то прийдуть з війни старий і синочки... Якщо лишатся живі... Може, побудеш до того часу?

— Бачиш, як воно виходить, — Килина винувато глянула на Христю. — Може, я до літа побуду, випущу клас? По теплу перебиратися легше. Віктор кашляє... Та й війна, мабуть, кінчиться.. Бач, як їх женуть, клятих. І од матері, батька хочу дочекатися листа — що там з ними?

Христя мовчала, здвигувала плечима. По її очах було видно: і приємно, що так люблять сестру, і прикро, бо дуже хочеться забрать сестру.

У хаті залягла тиша. Навіть Грицько і Віктор облишили своє майстрування, дивилися вниз.

— Ой лишенько! — метнулася до печі баба Ганна. — Борщ з горщика вискакує. Ану, хлопці, злазьте, будемо обідати. — І до Христі: — Поїмо, перешпимо, а завтра при видному все на свіжу голову й вирішимо. При сонці веселіше думається, як казав мій синек Васильок.

...Та де там сон узявся тої ночі! До ранку пробалакали з Христею.

А вранці — мовби на замовлення! — листа від батьків приніс поштар. Батько писав, що оце одержали її вісточку, живі-здорові, правда, трохи хворіють. Віп застудився у 1941 році, коли був на окопах, а у матері серце слабе. Та й живуть пині у землянці — німці, відступаючи, спалили село. «Тож поки що не зривайся до нас, гляди, ще хлопця навіки застудиш у нашому погребі. Пожди трохи, зліпимо якусь халабуду, тоді приїжджай. Хоч і скучили страшенно, перебудь зиму в теплій хаті в добрих людей, пиши нам частіше, не лінуйся...»

— Бачиш, — казала Христя, — тільки до мене тобі дорога стелиться...

— Не знаю, не знаю, Христе. Мабуть, таки добуду тут до літа.

28

За ніч знову підморозило. І свіжий сніг, що випав уранці, хрумтів під ногами.

А лебо синє-синє, оксамитове, аж погладити його хочеться. А ліс на обрії тепло, заклично голубіє, наче весняною югою завіяний.

Озирнулася ніяково — чи ніхто не бачив, як вона йшла з тою мрійливою усмішкою на вустах.

Прибрала строгого вигляду — он уже школу видно. Але радість не згасла, тільки сховалася в душі. А що коли гайнути сьогодні з класом до лісу? Не на заготівлю дров, а про-

сто погуляти, спекти картоплі... Погода гарна, не холодно. Спохопилась — а Христа? І комісія ось-ось приїде, треба готуватися. Не до прогулянок нині.

Школа уже другий тиждень чекала комісії. З самої області. Хвилювалися вчителі, були збуджені діти. Та особливо нервував директор. Ходив по уроках, покрикував на вчителів...

Тільки-но Килина Андріївна переступила поріг канцелярії, її покликали до директора.

Пилип Мусійович запросив її сісти, сам крокував по кабінету.

Вона сіла, вся напружилась.

Директор довго мовчав, похмуро смоктав цигарку. Нарешті глухо мовив:

— Ситуація, Килино Андріївно, складається так, що нам треба з вами чесно й одверто поговорити про все...

— Що сталося? — здивовано спитала Килина Андріївна, не розуміючи, куди веде директор.

— Та ще не сталося... Але може статися... велика неприємність... Передовсім для вас. Не випадково їде комісія з області. Ні-ні, не випадково! Співставте факти: ви добиваєтеся в райвно призначення у нашу школу, потім знайомого інспектора викликаєте на педраду, щоб захистити вашого Бориса. Інспектор захищає, а затим у канцелярії дає мені догану, мов хлопчиськові — за тенденційність, необ'єктивність, за невиконання вказівки про те, щоб усі діти вчилися! І от не минуло й двох тижнів, як збирається комісія з самої області пагрянути. Добре, що мій приятель з райвно — у мене теж є там своя людина — попередив... То чи не здається вам, шановна Килино Андріївно, що ту комісію... запросив хтось, скажемо так...

— Ви... ви підозрюєте, що я написала?..

— Гм, — одвів очі директор, — не тільки вас... Завзято підтримували вас під час конфлікту Надія Тимофіївна, весь ваш клас... А чого вартий один Борис Стебун? Я порівняв факти й бачу ясно: він раз у раз навмисне влаштовує інциденти, в яких я постаю, м'яко кажучи, в невідповідному світлі. Не певен, що він сам до того додумується... А раніше, до війни, він до мене зовсім інакше ставився... А візьмімо останню подію з виїздом у ліс. Еге, еге, Котоцька доповіла мені про ваше самовольство. Про те, що ви не виконали її наказу й не поїхали в ліс. Хіба це не безвідповідальність — кидати дітей на завгоспа? А якби деревиною когось привалило?

Килина Андріївна вражено дивилась на директора. Ніяк не могла второпати, до чого він веде.

— І про в'язку дров, пробачте, знаю. Люди бачили, як Борис ніс її від школи.

— Пилипе Мусійовичу,— не стрималась Килина Андріївна,— вам не совісно? Дорікати в'язкою дров, яку учень приніс своїй учительці?

— Чекайте, це ще не все. Батьки на вас скаржаться, наприклад, Степанида Однолик, Гаврило Стебун,— мовляв, розпустили ви дітей, потураєте їм... А дехто, скажу одверто, взагалі вважає, що ви не маєте морального права виховувати дітей, бо щось там негідне було у вас під час окупації...

Кишині Андріївні здалось, що на неї обвалилася стеля.

Пилип Мусійович пильно подивився на неї, примружив око.

— Еге ж, село просто гуде про ваші гульки з німецьким комендантом...

— Які гульки? — ледь вимовила неслухняними губами.

Пилип Мусійович ядуче всміхнувся, неквапно поправив галстука.

Кишині Андріївні мовби зблиснуло в очах. Аж одхитнулася. Та це ж він... Отой зігнутий чоловічок у темних окулярах і коричневому галстуці, котрий сидів на ріжку стола, і був Пилип Мусійович...

— Мене туди силоміць привели,— хрипко мовила.— А як ви туди потрапили? Парешті я згадала, де вас бачила вперше!

— Згадали, значить? Чи призналися, скажемо точніше?

Очі Пилипа Мусійовича наче свинцем налилися. Він раптом засміявся.

— Ох і довго ви зважувались на признання! Довгенько мені довелося чекати цієї миті...

Килина Андріївна ошелешено дивилась на директора.

— Тепер я остаточно впевнився, чому ви підкочувалися під мене, направляли проти мене учнів, особливо Бориса Стебуна, викликали і викликаєте комісії. Хотіли й хочете скомпрометувати мене, вижити з школи свідка вашого морального падіння.

— Як ви смієте? — підхопилася з місця Килина Андріївна.— Мене ж туди поліцай Сашко Поленко під гвинтівкою пригнав. Усі ж у селі про це знають...

— Смію! — жорстко перебив її директор.— Мені, як партизанському розвідникові, доводилося всяке бачити. В тому числі й таке — для відводу людських очей послали поліцай як конвоїра... Я ж потрапив на те свято зовсім інакше, ніж ви. За завданням командира партизанського загону Гаркуна, котрий зараз на фронті, я працював перекладачем при німецькому офіцерові гестапо в сусідньому райцентрі. Ото з

ним і потрапив вимушено в наше село. Бо виявилося, що місцевий комендант — друг дитинства мого офіцера, от і запросив його разом відзначити Новий рік... Довелося мені для конспірації надіти темні окуляри, скулитися, щоб ніхто з місцевих не впізнав. Бо якби впізнав та сказав, що я був до війни головою сілради, фашисти розстріляли б мене на місці... Моїми відвідинами командир загону був задоволений — сп'янілі гітлерівці вибовкали чимало цінного... А мета ваших відвідин коменанта тієї ночі не зовсім ясна...

Килина Андріївна мовби закам'яніла. Наче крізь глуху стіну, долинав до неї голос Пилипа Мусійовича:

— ...Ні-ні, я не тверджу категорично, що комендант чогось добився од вас. Я ж не біг за ним назирці... Та людський погомін не втихає. А що як хтось на фронт вашому чоловікові напише? Уявляєте резонанс?

Килина Андріївна не могла й слова мовити. А Пилип Мусійович не вгавав.

— До речі, в районі мене вже запитували про ту історію — й туди докотилося, на жаль. Мовляв, ви були на той Новий рік з партизанським завданням, бачили все, так би мовити, на власні очі, то проясніть ситуацію...

Педобра рука мовби вхопила Килину Андріївну й жбурнула в далекий вечір перед новим, 1943 роком...

Вечір, який вона намагалася забути...

29

Вона й баба Ганна сиділи на розстеленій по долівці соломі й виминали з неї поодинокі невимолочені зерпята. Килина Андріївна робила те мовчки, а баба бубоніла під поса, кленучи «антихристів, щоб їх ні сира, ні суха земля не приймала, щоб вони на вербі повісилися», які змусили її на старість длубатися в потрусі. Віктор нетерпляче ждав, коли пабереться пригорщ зерна, щоб однести його сушити-ся на піч.

Надворі бушував вітер, зривав із землі дрібний сніг і піс із шурхотом кудись у поле. В бовдурі по-вовчому завивало. А потім до того завивання долучились якісь наче пісні, музика...

— Господи, — перехрестилася баба Ганна, — в отаку буряку та при наших «визволителях» і з того світу, гляди, голоси причуються...

Коли це — рип — відчинилися хатні двері. Сахнулися баба Ганна і Килина Андріївна, а Віктор миттю щез на печі.

Через поріг перевалився завіяний снігом поліцай Сашко Попенко.

Жінки попідхоплювалися.

Сашко неквапно обтрусив шапку, чорну шинелю, гешнув на лаву, а вже потім бликнув на бабу.

— Чамрієте, видно, на старість, тітко Ганно, мозки висихають. Ключ у дверях zostавили. Чи мо', партизанів ждете? Якраз їхня погодака...

— Таж за вашого панування не те що мозки, а сам на кістку висухнеш. Бачиш, уже курячим ділом займаємося — зерно викльовуємо... — плюнула спересердя баба Ганна.

— Цитьте, цитьте, тітко, заткніться, поки я добрий. Я до неї, — кивнув на Килину Андріївну, — можна сказати, з інтересним пропозицієм. Наші визволителі оце святкують Новий рік, то запрошують тебе, Килино, вшанувать їхню компанію... Десь комендант бачив тебе, і, видно, ти йому сподобалася...

— Який Новий рік? — спитала Килина Андріївна, відчуваючи, що все її тіло мовби взялося кригою.

— Ви що, геть усе забули? — витріщив очі поліцай. — Таж сьогодні новорічна ніч! Там німці такий бал закотили! Аж із сусіднього району гості приїхали. Ух, і смикну сьогодні шнапсу! У нашій же хаті гуляють, може, не вижепуть... А то од самогону, повірите, все тіло провонялося.

Сашко підвів гвиптівку. І, суворо глянувши на Килину Андріївну, буркнув:

— Давай одягайся. Та в святешне. І — марш уперед...

— Яке в неї святешне зосталося? — заслонила Килину баба Ганна. — Все ж проміняла, як старчиха ходить. Самі туфлі лишилися...

— От хай і взуває туфлі.

Ішла, мов на шибеницю. Коли б Сашко не підштовхував ззаду гвиптівкою, упала б у замет і краще б замерзла... «А як рвонуті в ліс?» — раптом змигнула одчайдушна думка. «А Вітько? — кинулась навперейми їй друга. — Що з ним буде?..»

Коли поліцай завів її до великої світлиці, вона замружилася од яскравих електричних вогнів, що сяяли на пухнастій, рясно завішаній іграшками ялинці. Комендант, уже червоний од випитого шнапсу, плеснув у долоні, побачивши гостю, звелів Сашкові посадити «фрейлейн» біля нього. Налив їй повну склянку шнапсу, щось сказав по-німецьки. Офіцери заіржали, мов жеребці. Комендант тицьнув пальцем у зігнутого чоловічка на ріжку столу. Той підхопився і, не підводячи очей, пробурмотів, що доблесні офіцери великої Німеччини п'ють за її здоров'я...

Тут із великого годинника на стіні вискочила зозуля й почала кувати.

— Айи, цвай, драй, фір, фюнф...¹ — рахували німці. А коли пробило дванадцять, загорлали: — Хайль Гітлер! Зіг хайль!

Потім, заточуючись, почали танцювати навколо ялинки.

Коли німці вийшли в сусідню кімнату покурити, Килипа Андріївна миттю вислизнула з-за столу, схопила своє пальтечко й шмигнула надвір. «Стій!» — гукнув хтось ззаду, та вона лиш наддала ходу. Вже добігаючи до хати, відчула, що ноги пече. Зиркнула — в самих панчохах.

Затарабанила у вікно так, що баба Гавва від переляку насили відімкнула.

— Боже, Килино, ти! Господи, боса! По отакому кип'ятню!

— Скоріше, скоріше заховайте мене! — мовила. — Зараз прибіжать за мною. Я втекла...

— Ходімо, ходімо на горище, — вхопила баба її за рукав.

Та довела лиш до порога. З тріском відчинилися сінешні двері, хатні. Влетів розлючений комендант. Килипа Андріївна одним стрибком опинилася на печі. Обняла сонного Вітька, притисла до себе.

Комендант, тримаючи в руці пістолет, нагнувши голову, новолі рушив до неї. У Килини Андріївни зацокотіли зуби. Вітько обома руками протер сонні очі й пастрашено дивився на німця.

— Свинья! — гаркнув комендант. — Собірайся! Пойдьош назад! Я тебя покажу убегайт немецькі офіцір!

І раптом Вітько пропизливим, надривним голосом закричав:

— Не віддам, нікому не віддам мами! Вона моя, моя, моя!

Комендант сіпнувся од того викрику. Довго, важко сапаючи, свердлив обох налитими кров'ю очима, потім брудно вилаявся і пішов до дверей. Виходячи, кинув погрозливо:

— Завтра будем продолжайт разговор...

30

Після того, як пішов комендант, Килина Андріївна мовби у темну глибоку воду плигнула — так навально здолав її сон.

¹ Один, два, три, чотири, п'ять... (Нім.).

Кинулася від якихось голосів. Зразу ще глибше забила-ся в куток печі («Невже знову лиха година принесла коменданта?»), а потім, трохи вгамувавши серце, обережно визирнула.

То був не комендант. На лаві, звисивши голову, сидів бородатий Сашків батько, Парфен. Він був дуже п'яний. Але від того його обличчя не було безглуздо-веселе, як у людей у такому стані, а темне, похмуре, як грозова хмара.

Баба Ганна скулилася віддалік на краєчку лави, підперла голову рукою.

Парфен підводить важку голову.

— Чого, чого прийшов,— бурчить він у бороду неслухняним язиком.— Яка не є, а родня все-таки, підгомоніти захотілося...

— Родня вчорашнього дня,— непримиренно одказує баба Ганна.— Тепер у тебе та твого Сашка нова родня: германський комендант і отой звірюка Густожар, а ще причмелений Околот...

— Не смій на начальство погані слова казати! — гиркає Парфен.

Він длубається в кишені, витягує нарешті пачку пімецьких сигарет. Запалює одну, і по хаті плине солодкувато-запашний дим. Лець не чхнула від нього Килина.

— Ну, коли я погані слова кажу, то ти скажи хороші,— не вгамовується баба Ганна.— Я що — стара, темна, мені од нової влади тільки й почоту, що поліцаї нагасм на роботу гоять та обдирають до ниточки, щоб «визволителі» на фронті та їхня родня в Германії розкошували...

Парфен лише головою осудливо крутить та побликує на бабу Ганну туманистими очима.

— А ти коло нової власті пригрівся, вона для тебе, мов мати рідна, от і хвали її.

— Та хвалю,— неохоче озивається Парфен. І враз випростовується, мовби скинувши з себе тягар сп'яніння, каже майже тверезо.— Ні, Ганно, не хвалити нову власть і не хвалитися до тебе прийшов глупої ночі, а побалакати по душах...

Він якось аж благально дивиться на скулену неприступну бабу Ганну, шумно зітхає.

— Щось воно не так робиться в світі... Ти не сердься, що я пізно, але душа горить. Хоч іди та попу Василю сповідуйся, так він сього вечора з нами пив і набрався до положенія риз, аж оглух від питва.

Баба Ганна скрушно похитала головою.

— Так ото ж, Ганно, я й кажу,— уперто вів своє Парфен,— ждав я німців, нічого гріха таїти, та й який це гріх

у нищівне врем'я? Як почув, що напали вони на більшовиків,— у грудях наче в дзвін ударили...

— Ждав, наввипередки ждав разом із своєю сусідкою Лутовкою,— стиха, наче сама до себе, проказала баба Ганна.— У всі вікна визирали...

Парфен важко подивився на неї.

— І що ти за дурна людина? Отаке мелеш в таке врем'я. Та стоїть мені показати на тебе пучкою Густожару — і пам'яті твоєї на землі не зостанеться....

Килина на печі стиха охнула.

— Ну й показуй! — настовбурчилася баба Ганна, а в самої з очей сльози закапали.

— Та то я так, вроді шутейно,— махнув рукою Парфен. Зітхнув глибоко-глибоко, аж у грудях у нього застогло.— З-за Сашка муторно у мене на душі.

Баба Ганна мовчки витирала сльози.

Парфен несподівано скупно, якимось невміло веміхнувся.

— Ти помниш, яке воно було малим: веселе, жваве, метикване. З твоїм Петром, було, залізуть на в'яза, на самий вершечок, вигойдуються, пісні співають...

— Було, та загуло,— обізвалась перегодя баба Ганна.

— А ти помниш, як книжки прочотні у нас в хаті читали, та й у вас також, моттали. Твій на вчителя замірявся, а Сашко сильно музикою інтересувався, сердив мене.

— Еге, еге,— одім'якним голосом сказала баба Ганна й припала поглядом до маленької фотокартки, де стояли напружено два хлоп'яки.— Ото вони зиялися в Шайноги, як у сьому груді переїїли. Бач, он твій Сашко з гармоникою.

Парфен теж повернувся й прикипів до фотокартки.

Запала довга тиша.

Коли Парфен повернувся від фотокартки, на його обличчі знову з'явилося щось схоже на усмішку.

— Чудили вони того літа з твоїм Петром! Ізі-дьогтяру кинули у бочку з дьогтем дохлу ворону. Як він лаявся та ганявся за ними з квачем! Навіть до нас на баштан повів Сашко свого друга кавуни красти...

— А ти що йому за це? — уже зовсім іншим, напруженим голосом спитала баба Ганна.

Парфен стенив плечима.

— Що?.. Коли Сашко розказував, як Ізя ганявся за ними з квачем, а потім виделкою витягував ту ворону з дьогтю, ми з старою аж кишки рвали.

— А я свого одпірила лозиною, хоч уже й півпарубка був. Отак над сумирним чоловіком позбиткуватися!.. Ну, а за кавуни що ти Сашкові зробив?

Парфен спохмурнів, засовався на лаві.

— Гм, за кавуни... Дав пуги, не потаю. Стільки кавунів звівечили, паразити!

— Бач, з чужої біди за животи від сміху хапалися, а коли твоє добро пучкою зачепили — за пугу вхопився..

— Ти що, сліпа тоді була, не бачила, як ми той бантан викохували? — смикнувся Парфен.

Баба Ганна похитала головою.

— Бачила, чого ж не бачила. Наша ж пивка була неподалік од вашого лану. Видно, і не спали ви, як кавуни достігали. Коли не глянь, хтось із вас маячить на лану...

— Еге, не спали! — з викликом сказав Парфен. — Зате які кавуни вродили! Коли вивезли їх на ярмарок, то люди збіглися до воза, в один мент розхапали. Їли і хвалили — ну, чисто пісківські, такі солодкі...

— А після того ярмарку, — стиха мовила баба Ганна, — у тебе від грошей кашпук тріщав...

— Не перебаранчай, Ганно! — затіпалася Парфенова борода. — Я до тебе по-хорошому, по-родственному прийшов, а ти...

— Воно зразу було видно, що по-родственному... Ще з отого випадку, коли наші хлопці в твої кавуни полізли, видно було твою родственність... Свого ти пугою одчехвостив, а мого перестрів у лозах і кулаками, кулаками... Добре, що Миша Кебкало нагодився, одняв, а то скалічив би... За якийсь два нещасні кавуни... Після того заборонив Сашкові з моїм Петром дружити, хоча Сашко ж присогласив його ради забави в кавуни забратися. Звів з отим тевалом Густожаром, який тільки й знав, що горілку пити, за дівчатами ганятися і матюки такі гнути, що бур'яни в'яли... А тепер, бач, знайшов він примінення своєму характеру в поліції...

Навіть при немічному світлі лампадки було видно, як побуряковів Парфен.

— Що ти мені Густожаром очі колеш? Хто з нас у молодості глупостей не робив? А батько його — Йосип Степанович — був великим хазяїном. Ото вони, вони, — раптом схопився з лави, закрутився по хаті, мов недорізана курка, — твої більшовики, і мені, і Густожару, і Сашку жисть спортили!

Став перед бабою Ганною, вшнипився в неї очима.

— От ти скажи одкровенно — кому нужна була та колективізація, кому нужно було світ перевертати, настоящих хазяїв викорчовувати? От ви — хіба перед колективізацією погано жили? Сала бодня всегда стояла, полотна скривля, п'ять своїх дубів у лісі...

Баба Ганна витерла хусткою рота, перепнулася й лий: потім глянула на Парфена.

— Еге, не бідували, чого казати. Коли після революції землі прирізали, в середняках ходили. І сало в бодні на чорний день було, і полотно в скрині, в тому полотні родилися й умирали... І дуби такі шуміли біля Білого болота, що любо дивитись на них. А наша хата на підпорках держалася...

Парфен, що стояв посеред хати, слухаючи уважно бабу Ганну, аж руками широко розвів.

— Ну, тебе, Ганно, сам чорт не поїме. Наче ти за пройшлу жизнь і вроді отрицаєш. Видно, Петро твій повліяв. Та й старий твій не був путнім хазяїном, землі не держався, все плотникував, легкого хліба шукав.

Баба Ганна схопилася.

— Ти мого старого не займай! Скільки людей у нашому селі та й по сусідніх згадують його добрим словом: стоять його хати, мов грім, і ще сто років стоятимуть! Коли твій Сашко з друзками за вогнем їх не пустять... На тому, як у тебе язик повернувся сказати, легкому хлібі нирки застудив.

— А свою хату, бач, не спромігся поставити,— ущипливо кинув Парфен.— Та що я мелю — більшовики не дали, приперлися з своєю колективізацією. А твій Василь слабохарактерний був, його уговорити — раз плюнути...

Баба Ганна міцно потерла обличчя руками, довгим поглядом подивилася на ледь видну в напівтемряві фотокартку чоловіка.

— Ні, уговорить його було нелегко, хоча й доброхарактерний він був. А мене й поготів. Ну, а про мого тата й говорити нічого. Та ти це знаєш: коли пройшла чутка про колективізацію, вони схопили сокиру й гайнули в ліс дуби рубати. Густожар перед цим йому намолов, що у комунію геть усе заберуть, навіть штани насильно познімають, кожного дня на роботу тільки видаватимуть, ото на них мара й пайшла. Рубали, хскали, ляялися, доли не надірвалися — бо ж дуби були, як кремій,— через год і померли...

Парфен засмикав свою бороду.

— Ти, Ганно, і на мене такої мари напустила, наче я і в тебе вишив ще стакапів зо два перваку. Василь возражав, ти ще більше, старий Опшкій від пережпваній жизни лишився... То якого ж лиха ви одними з перших поперлися в той триклятий колгосп, щоб про нього й спомин щез на віки вічні?!

Баба Ганна журно подивилася на Парфена.

— Ти, Парфене, як то кажуть, розумний вроді, тільки на своїм городі. Та і ми з Василем на той час не дуже далеко від тебе одскочили, але, звиняй за правду, не було в нас ніколи такої жадібності, такої загребущості, як у тебе.

Своїми ж руками землю, що їй нам дали, обробляли, самі сіяли, пололи, косили, в'язали снопи... Чесним трудом добро напташили... Так от, коли прийшли до нас і почали агітувати за колгосп, то ми зразу ні в яку. Голова сільради такими словами обзиває, що й зараз язик не вимовить — конрельоціонерами, чи що... А як Петро з технікуму приїхав, тоді нам трохи розвиднилося...

— Бач,— засичав Парфен,— свого сина в більшовицький технікум послала, взяла його в науку, а мого Сашка не взяла, вроді він недостойн...

— Сам на себе сичи, Парфене,— твердо одповіла баба Ганна,— сам собі лікті кусай. Він же з твоєї волі покинув школу. Сам же розпинався на вулиці: «Щоб мій Сашко звучав ту більшовицьку заразу? Писать, читать навчився — і хватить з нього. Доброму хазяїнові їхньої науки про ліворучцю, про колгоспи не треба...»

— А що, правильно казав! — надувся Парфен.— Не нужна йому була та наука! От і не пустив його до сьомої групи, до роботи приставив...

Обірвав себе, прискалив око.

— Ну, ну, як же тобі розвиднилося після приїзду Петра? Не чув досі. Хоч зараз скажи, бо ми з тобою після колективізації так і не поговорили по душам...

Баба Ганна зиркнула на ходжки з єдиною стрілкою, мерзлякувато пересмикнула плечима.

— Щось за плечі бере. Та й те — піч давно вихолола, хіба черинь ще тепла, а ми біля вікон он як довго висиджуємося... Забалакалися ми з тобою, он скоро перші півні голос подадуть. Ще жутко буде тобі додому йти.

— Мені — жутко? — хрипко засміявся Парфен.— Оце сказопула! Та зараз тільки свої, тобто мої, ходять по вулицях. А на всяк случай Сашко ось що дав,—витяг з кишени маленького нагана.— Ти не дивися, що він мелкий на вигляд, он позавчора кабана вбив, і не кавкнув.

Баба Ганна аж відсахнулася.

Парфен сховав нагана до кишени.

— Та ти не бійся,— сказав заспокійливо,— дав собі слово: своїх родичів до скончання свого віку не трону... То чим же тебе твій син у тридцятому году убідив?

— Та чим,— стиха почала баба Ганна,— просто розказав усе по-людськи. Сіли ми за столом: Василь, я і Петро. Ну, я зразу ж на голову сільради, на Ченця, напалась — чого він нас тягне, чого всякими словами обзиває? Хіба можна людей у колгоспи насильно запихати?.. Василь мовчить, тільки цигарку смокче, аж шкварчить вона, але бачу — мене піддержує. А я геть розійшлася: про батька свого, плачучи, роз-

казую, про дуби в лісі, про полотно, сало... Як же це все чужим людям задурно віддати?.. Петро вислухав, устав, довге ходив по хаті. А тоді різко сів і батькові прямо в очі глянув. «Тату, от ти в громадянську воював, гнав денікінців, гайдамаків, пісню співав про царство свободи, мріяв про світле майбутнє. Було?» Василь бликає спідлоба: «Було, то й що? Думаєш, зараз не мрію?» Петро відкидає чуба з лоба, каже гостро: «А те, що тоді ти за нього на смерть бився, долав усі перешкоди на шляху до того світлого майбутнього. Думаєш — виженемо ворогів усіх — одразу заживемо в тім майбутнім. А воно не так усе просто й швидко... І тепер, коли трудність виникла, та ще чутки всякі підлі куркульня пускає й голова сільради гарячкує, ти запанікував, пробач... Справді, нелегко робити крок у колгоспи. Але коли ми його не зробимо, то отакі, як Густожар, знову сядуть нам на шию, потроху, по шматочку одбатують нашу землю, що її нам Радянська влада дала. Та вже сідають: наймитів завели, на очах багатіють, нахабніють... І вийде, що ми даремно пролили в громадянську війну море крові...

Парфен плюнув. Килина Андріївна песпокійно засовалася на печі: нащо бабі Ганні отак розбалакуватися? Та як вогор сидить перед нею, хіба ж можна бути такою одвертою? Але нічим вона не могла їй допомогти...

— Складно говорив тоді Петро, — криво всміхнувся Парфен, — нічого не попинеш. І ти, бач, як запам'янала — чи не слово в слово, видно, слухала, рота роззявивши... Ну-пу, кажи далі, та не трусися, діло те пройшло, зло в мені перегоріло. І ніколи те не вернеться. Як говорив Сашко, в пікаторих історіях про те врем'я воспоминаній не буде...

Баба Ганна непевно здвигнула плечима.

— Воно хтозна, як воно повернеться... Так от, бачу — мій старий очима кліпає, кулаки стискає. Бо ж Петро його за живе зачепив, особливо коли сказав: «Після громадянської війни ти, тату, землю ділив, тебе попросили про те, казали — Василь найчесніший... А тепер виходить, що паєси задніх, наче куркульську лінію тримаєш...» Тут мій Василь як схопиться, як торохне кулаком по столу, як гримне: «Ти мене в підкуркульники записуєш, га? Ось зараз як зніму ременя! Не подивлюся, що на вчителя вчиєш!» А Петро нітрохи не злякався, сміється: «То що, тату, охолонете трохи й будемо заяву писати?» Тут я в плач, знову торочу про лошицю, сало, полотно... Петро посадив мене, обняв за плечі й так тихо, ласкаво каже: «Ех, мамо, мамо! Думаєте, мені не шкода з лошицею розлучатися? Я ж нашу Чалу з лошати вніас... Та, мамо, все те не чужим людям переходить, як куркулі сіють провокаційні чутки, а спіль-

ним стає. В ім'я кращого життя. А воно таки буде в сто разів краще, повірте мені, хіба ж я можу вам лиха зчити, рідним моїм...»

Заходив по хаті, руки заклавши за спину. І знову до мене підсів.

«От ви, мамо, приміром, де були за своє життя? Дівчиною в економії у панів служили, їсти їм варили, гнулися перед ними... Потім, після заміжжя, на пивці своїй бабралися, нас з трудом на ноги ставили, тільки половина нас і вижила в тій нужді, без лікаря, навіть без фельдшера... А ще на підробітки до багатіїв ходили, бо з тої пивки хліба хіба що до Нового року стачило. На базар раз на тиждень проскочите — ото й уся ваша радість. У полотні весь вік ходили, дуби на хату спилати боялися — на чорний день берегли. А тепер, мамо й тату, не треба чорного дня боятися, гуртом усі дні зробимо світлими, сонячними».

Тут і старий таки охолов, слово докинув: «Ганпо, а за царської влади міг наш син на вчителя вчитися, га? Та його й на поріг технікуму не пустили б». Махнула я їм рукою, кинула: «Робіть, що хочете», — і побігла доплакувати в хатинку.

Парфен зневажливо подивився на бабу Ганну, покрутив головою.

— Отож-то й воно, отого легко здалися, що ніколи ви не були справжніми хазяями. Ну, а про Петра твого й говорити нічого. Перекотиполе. Умно я тоді зробив, коли після нашествія в кавуни розбив їхню дружбу з Сашком, звів Сашка з справжнім хазяїнським сином. Хай Кирило Густо-жарів і шальоний, матюшник, та за батькове добро життя готовий був оддати. Як шуронув голову сільради, коли розкуркулювати їх прийшов з комсомольцями, аж на Смаговці паразит опинився, картуза згубив. Аби не довгоногий Ченець, порішив би його Кирило. А сам після того хода до лісу. І мого Сашка присоглашав, казав, що є там люди, які натрають більшовиків та комсомольців. Та я збив, сподівався, причмелений, що нас не зачеплять... І досидівся, поки в Сибір, як каторжника, відправили...

— Та ти ж і сам винуватий... трохи, — не стрималася баба Ганна. — Аби не пішов на те преступленіє...

— Преступленіє? — подався всім тілом до баби Ганни Парфен. — І ти називаєш те преступленієм?.. То була праведна помста!

Килина Андріївна тихцем визирнула з печі, на мигах показала бабі Ганні, щоб помовчала. Але вона вже, мабуть, не могла помовчати, її наче якась муха вкусила.

— Таж у вас лишнє добро без насильства забрали — а

лишнього було чимало, сама бачила. Петро з'їздив у райоп, голову сільради приструнили, він навіть жодного поганого слова не сказав, а за наган і не хапався, як досі... Ніби й не було надобності посилати Сашка на оте страшне діло...

Парфен важко бликнув на бабу Ганну, закурив ще одну сигарету.

— Всі ви, голодранці, такі — поплакали в подушку й змирилися: хай гребуть ваше кровне... Бо хто ви були до сімнадцятого года? Наймити. Вашу землю могла курка перелетіти. На дурняк панської землі прирізали, от і возомнили себе хазяями. А ми, Попенки, хазяї з діда-прадіда. Ми до цієї землі приросли, як опеньки до кореня...

Нервово скурив сигарету, кинув її до печі. Баба Ганна звелася, притоптала недопалок.

— Так от,— повів далі Парфен,— коли ограбили нас більшовики,— як я тоді здержавсь, не потрощив їхні голови качалкою, наче сама мені в руки прикотилася, досі не знаю,— зайшли ми з синами Сашком та Іваном у порожню стайню, і я мало не завив, як вовк. Аби злоба не кипіла так, може, повісився б тої ночі... Другого вечора тут же, в стайні, витяг я сулію самогонки, покликав сипів і кажу: «Сипи! Простити цього ми їм не зможемо до скончання віку. Треба відомстити!» Мнуться вони, мовчать. Тоді я наливаю їм по стакану, по другому і знову ставлю вопрос. Іван поблід і хода з стайні — він у мене трудяга, як віл, але трус макарівський. А Сашко ще один стакан глтигнув і кивав головою. Засів він тоді в посадці біля контори з пожакою...

— Господи, святий, праведний,— геть осілим голосом мовила баба Ганна.— То це ти його на отаке послав?.. Чи ти був при своєму розумі?..

— При своєму, при своєму! — гиркнув Парфен.— При повному розумі!

— Та про яке розуміння ти кажеш? Хіба ти про синову долю думав, коли пожаку йому в руки вкладав? Вопо, сам же говорив, малим було веселе, якване, метиковане... Я ж Сашка знала... А ти, як твоє добро зачепили, по вінця його злобою налив. Якби не оте преступлення, може, Сашко й школу б закінчив, може, його б, як Петра, й учитися прийняли б...

— Мовчи! — крикнув Парфен, аж Килина Андріївна на печі здригнулася.— Нужна йому та більшовицька наука, ті більшовицькі технікуми! Отепер, при настоящій, при нашій власті, піде вперёд!

Враз стихнув голос, у ньому несподівано забриніла розгубленість.

— Тільки не понімає він свого інтересу, а мене слухатися не хоче. Наче з цепу зірвався...

— А не ти його спустив, коли стала ваша воля і ваше право? — зірвалося з бабиних губ.

— Ну, я, а що? — визивно сказав Парфен. — Я йому від колективізації внушав думку про месть. Та й хто на моїм місці не внушав би? Знаєш же: нас після того неудачного покушення — Сашко тільки трохи ранив голову сільради — вхопили, як ворогів народу, запроторили в Сибір. Шість год пуп надривали, ліс рубали. Тільки й радості мені було, коли про месть балачку заведу. Правда, Іван і там помовкував, воно таке чамренне вродилося, що хто не ткне йому сокиру в руки чи заступа, на того горба й гнутиме. А Сашко поступово накалявся...

— Та наче ж ви вернулися не з хреста знятими, — знову встряла баба Ганна. — Ти аж помордатів...

Парфен на цей раз мовби не почув її слів.

— А вернулися, що застали? Хату нашу під ясла забрали, нам дали кацабурку від поля...

— Та, коли мені пам'ять не бреше, в сороковому вам казали, що і в колгосп можете поступати... Казав голова колгоспу, Прокін Гава, що під його відповідальність...

Парфена мов хто вхопив за руки й підкинув їх під самого бабиного носа. І на обох руках скрутилися здоровенні дулі.

— Во твому колгоспу, во твому Прокопу! Придумали більшовики, як найльогше обдирати селян... Я це діло в Сибіру окончательно поиняв, як побалакав тихцем з одним чоловіком. Він сильно учоний аблакат був до революції і за непу, свій дім здоровий мав і карету. Все забрали...

— Я не аблакат, я тьомпа людина, але не могу так на колгосп намовлять, — уперто вела свос баба Ганна. — Таки правда, зразу, годів зо три, неважно було, але потім стало палагоджуватися. На трудовень перед війною хліба чимало давали, клуб побудували...

— Клуб побудували! — їдко передражнив бабу Ганну Парфен. — То що — ти до клубу щовечора ганяла, на кіно вирячувалася чи гопака танцювала?.. Забрехалась ти, Ганно, з дурного упрямства... Так кажеш — клуб построїли? А храм божий у центрі — що з ним зробили? Розорили, як татаря... Око їм, бач, кололо, що дві церкви на селі, що люди в них валом валять... Спасібо німцям, знов одкрили другу церкву. Ось побачиш — стане спокійніше, наведуть порядок, тоді не пропхнешся в обидві церкви...

— Еге, тут ти правий — то була ошибка. А Петро, коли

приїхав узимку на канікули й про те почув, дуже сердивсь і називав ту помилку перехльстом...

— О, о! — вихнувся до баби Ганни всім своїм огрядним тілом Парфен.— Бач, і твому Петрові замлоло! Не інакше, коли вчивсь, то думав: вивчуся, житиму, як барин, як отой аблакат, що мені очі на колгоспи відкрив. А вивчивсь, які блага получив? Ну-ну, скажи, ти ж до нього в гості не раз їздила!

Баба Ганна одсунулася на самий краєчок лави.

— Ти наче допрос з мене знімаєш,— втомленим голосом мовила.

— Не, не, нікотрих допросов. Може, один раз у житті в нас такий разговор получився, то скажи в откритую.

— Еге, бувала я у Петра, особливо часто, коли Ігорок народився. Таки твоя правда — не було в них хоромів, квартира на одну кімнату й кухню. І грошей їм з Валею небагато давали...

— От-от! — аж підскачів Парфен.— Про це мені й аблакат у Сибіру не раз казав: нікому хорошої життя не буде, всі житимуть середнє плохо.

— Та це спіши поперед свого аблаката в пекло! — сердито мовила баба Ганна.— Побула в них отоді тиждень, як Ігорок з'явився, і думку перемінила. То ми, селяни, як темні були, думали, що в салі, хоромях, дубах щастя. А теперішня молодь інакше думас... Так от, придивилася й бачу: не по наших, не по дідівських законах вони живуть, але краще від нас. Книжок прочотних повна етажерка, кожен день їх читають, особливо Валя, як я з малим зайнята. І мені читала, таке інтересне там написано, що й не передати. Школярі часто заскакують, провідують Валю, цебечуть: «Валентино Василівно, Валентино Василівно, як ви себе почуваете?» А якось увечері сам голова колгоспу зайшов, такий представительний. І каже шанобливо: «Петре Васильовичу, є у нас в правлінні думка послати вас разом з кращими колгоспниками до Москви на сільськогосподарську виставку». Я аж заплакала тихцем у куточку — отака шаноба мосму синові...

— Да, твоєму всі дороги відкрили,— скочив, забігав по хаті Парфен,— а мосму всі закрили. Тільки одну й показали — у Сибір, у тайгу.

— А ти думаєш, оті, що їх у Москву направляли, тилігенти? Один мій Петро, бо він у них якісь там лекції в полі та на фермах балакав, ну, і поважали його сильно. А решта, казав Петро, доярки, пастухи, гречкосії...

— Кончилось, всьо кончилось! — з розгону гупнув на лаву Парфен.— Виставки, колгоспи, лекції, твої більшовики...

Ото коли твій Петро по Москві на автомобілі розкатував, то ми в кацабурці ниділи. Сашко усе до лісу рвався свого друга Густожара Кирила шукати. В селі тихо гомоніли, що він у банді. А я його здержував: де ти ту банду знайдеш, ще на міліціонерів напорешся, почекай, прийде наш час. Вірив — прийдуть німці нам, справжнім хазяям, на поміч. Коли вони Польщу забрали й під саму нашу гряницю підступили, тут уже в мене сомненій не стало нікотрих. Правда, довго вони йшли од гряниці до нас, мало моє терпєніє не лопнуло...

Килина Андріївна відчувала, що й терпіння баби Ганни лопається, он совається на лаві, позіхає. Та хіба виженеш такого «гостя»? А Парфен варнякав.

— Як зайшли вони в село, помниш, вже листя кренко жовтіло й дощ того дня бризкав, то нам зразу розвиднилося, наче з погребя на сонце вилізли. І ще удача — Кирило Густожар з ними. Сашка до себе в поліцію забрав. Віділатили ми їм за всі знущання! Око за око, зуб за зуб, як у святому писанні сказано...

— Еге, еге, — приклала ріжок хустки до очей баба Ганна, — одплатили, наче на страшному суді. Голову сільради собаками розірвали, бригадира Охілька повісили...

— Ми мстилися своїм обидчикам! — вигукнув Парфен.

— Аби ж тільки, як ти кажеш, обидчикам... А коли ви свою хату назад забирали, як ви іграшки викидали й погами топтали?.. Та що там іграшки! Казали люди — трєс діток у куток забилося, видно, од біженців відстали, то ви їх, наче цуценят, посаками випшвиргали... Ланкових, що їм за чесну роботу ордени дали, розстріляли в яру... А скільки Сашко і його дружки, звиняй, що так кажу, одправили дівчат і хлопців у Германію?..

Килина Андріївна мимоволі охнула — це ж після таких слів Парфен може осатаніти.

Але він тільки смикнувся. Довго сидів мовчки, звисивши голову. Нарешті сказав тихо:

— Еге, ти трохи права, Ганно. Не остановив я його во-врем'я. Ну, зничтожив наших ворогів, усяких там з більшовицькими орденами, і край. Берись до хазяйства, возрождай родове імєніє... Де там, і не думас. Скільки торочим — добивайся у коменданта німецького, щоб нам усю землю вернули, коней назад віддали з колгоспної стайні... Мовби горохом об стінку. Поки наших коней німці для своєї армії не забрали. Ото сьогодні по случаю празника й п'янки, що в нас дома свєршаються, та ще й комендант тут, пристав я до нього, можна сказати, з ножем до горла: коли будеш про возрожденіє думати? Два гектари прирізали за бо-

ротьбу з більшовиками, ото й усе? Що ж це за визволителі? А він знаєш, що торочить? «Старий, ти не второпав ситуації. Німці зовсім не збираються нарізати землю та розбазарювати її отаким, як ми. У них свої плани. Я одного разу, коли ти набрид своїми розмовами про землю та коней, поперся було до коменданта, виклав усе те. Знаєш, що він мені вигаркав? Поки війна не кончиться, благодарні українці повинні підтягти пояси й постачать доблесним військам визволителів продовольствіє, давати людей на роботу... Мунторно стало мені на душі від його слів, однак не відстаю. «А як війна кінчиться, то поділять землю?» — допевняюся. Сашко глितнув стакан самогонки, зажував огірком, жалісно на мене подивився. «Батьку, мечти твої так і зостануться мечтами. Казав комендант: нашу землю розділять між пімецькими солдатами й офіцерами, скажіть спасибі, що вам аж два гектари дали...» Я так розтервся, що свій цовний стакан упустив. «То як же нам далі жить?» А Сашко махнув рукою, наливає собі знову й мені. «Батьку, не пори паникі! Поки ружжо у мене в руках, все добудемо. Особливо самогонку...» Поплескав мене по плечу. «І не вдумуйтєся в будуще, а то чехотку схопите. А коли хто вам погрожуватиме, погані слова про вас чи про мене говоритиме, тільки моргніть мені — ментом на той світ одправляю! Так напрактикувався вже, що й оком не кліпну...»

Баба Ганпа пі шість пі п'ять на те. Наче закам'яніла. Парфен пильно зиркнув на неї, чмихнув.

— Еге, таки пізно. Забалакалися ми, розоткровенничалися. Ну, не бійся, все те в мені вмерло. Думає, ти мені посочувствуєш, все-таки родня, ну, від тебе сочувствія діждешся...

Встав, почовгав до дверей. Вже з порога кипув:

— А своїй кватерантці скажи, хай завтра безпрємінно прийде до коменданта. Він мужчипа упертий, од свого не одступиться, — реготнув коротко.

Коли за ним зачинилися двері, німа, напружена тиша залягла в хаті. Першою ворухнулася баба Ганпа. Зазирнула до Килини Андріївни на піч.

— Ти не спиш?.. Чула, що торочив Парфен? І я, дурпа, розбалакалася... Ну, чому бувають, того не миновать... Доведеться тобі, дочко, лізти в погріб — отой маленький, потайний, де ми картоплю ховаємо. Він не одстане так просто, той нелюд, тут Парфен правду каже...

Перехрестилася до ікон, взяла віник, підмела хату.

Більше місяця жила Килина Андріївна в погребі. Лише раз на добу, вночі, крадькома спускалася до неї баба Ганна з Вітьком, приносила їсти та розповідала новини. Комендант не давав їй спокою. Другого дня після отої пригоди прислав поліцай. «Кажу йому,— розповідала баба Ганна,— що міняти пішла, а він не вірить, всі закутки облазив, навіть на горище і в курник... Не знайшовши тебе, звіром став. Мене нагайкою вперіщив, на Вітька замахнувся, та я затулила, у стелю став стріляти, мов оглашений... Вітька до смерті налякав...» — «І не до смерті,— тихо заперечив Віктор,— троху. То я навмисне заплакав, щоб він не такий страшний був... Мамо, ти не думай, що я боягуз, я по-троху сміливішаю».

Потім поліцай щодня приходив — перевіряти, чи не повернулася Килина Андріївна.

Що вже намучилася Килина Андріївна за ті, здавалось, безконечні дні й ночі! Холодно, вогко, темно, миші... А найважче — переживання за Вітька, за бабу Ганну: як там вони, чи не забрали їх поліцаї до тюрми? Коли вночі спускалися обов до погребя, хапала Вітька, обцілювала, поливала слізьми. А він тичав їй холодну печену картоплину й розраджував: «Мамо, не журися, що надвір тобі не можна вийти,— нічого там хорошого немає: сніг мете, холодюка...»

Нарешті коменданта перевели кудись. І Килина Андріївна певно визирнула на світ. Похлинулася од свіжого, якогось аж солодкого повітря, засліпла од сонця, простору, волі... А Вітьок тримав її за руку й турботливо казав: «Мамо, ти одразу не дивись на все, а то очі заболять».

Звідкілясь, ніби крізь глуху стіну, долинув до неї голос Пилипа Мусійовича:

— Ну-ну, не переживайте,— піби аж співчутливо мовив директор.— Що поробиш, коли війна таких химерних зигзагів накрутила. Почнуть копати, розбирати, а час воєнний, складний... Подумайте гарненько про все мною сказане... Повторюю: на моє глибоке переконання, вам краще виїхати звідси. Земля велика...

Мов сновида, встала й ніби чужими погами побрела вулицею.

І незчулась, як опинилася на якійсь вулиці, вузюсінській, затишній, безлюдній. Занепокоєно озирнулась: що люди подумують, побачивши учительку в такому стані?.. І скинула од знайомого голосу, що, здавалося, пролунав над самим вухом. Вкрадливий, схидний голос: «Бачте, Килино Андріївно, ви збентежилися навіть од того, що потрапили не на свою вулицю, що пальто в снігу. А коли про ваші гульки з комендантом дізнаються у районі, на фронті?..» Рвучко оглянулась. Ніде нікого. Уже причувається голос того негідника.

Поволі рушила з вулички на дорогу. Болісні думки знову зароїлися в голові. Що ж робити? Де вихід? Поїхати в район, розповісти все зразу про себе, а потім про директора? Звичайно, після цього їх викличуть, почнуть усе перевіряти. Підуть усякі чутки, шлітки. А тим часом хтось напише Дмитрові на фронт. Аж затремтіла, уявивши, як Дмитро в зав'язаному снігом окопі читає того чорного листа...

А що, коли голові сільради, Панасові Васильовичу, розповісти?..

Навіть розвиднилося трохи од тої думки. Справді, чого це вона уявила, що ніхто не стане на її захист, не оборонить од страшної намови?

Випросталася і швидко рушила додому.

Вже наближалася до хати, коли мовби голкою кольнуло: «А як Дмитро повірить листові? Ми ж уже чотири роки не бачилися...»

Навздогінці за першою кинулася друга, ще дошкульніша думка: «Пам'ятаєш, як всі обурювались, читаючи в кашчеларії «Открытое письмо» Костянтина Симонова до жінки, що зрадила чоловіка-фронтовика з тиловиком? Хтось кинув навіть: «Убити її мало!»

А коли дійде те все, та брідота, до її учнів?..

Аж застогнала, мов од болю.

І якось одразу вирішила: їхати. Негайно їхати звідси! Потім, уже звідти, напише і Дмитрові, і Панасові Васильовичу...

Вирушили через день уранці. Килина Андріївна довго прощалася з бабою Ганною. Тулилася до неї, рідної, мов мати, затуманеними очима озирала стареньку хату, похи-

лений, наче вічно зажурений, журавель над колодязем, клен коло вікна, що в негоду дрібно стукав у шибку.

— Сестро,— потягла легенько за руку Христя,— нам пора. Бо нашого тихохода не поженеш, хоч і оберемок лозиняччя побий. Треба ж завидна до Мокренця дістатися. Там у мене подруга живе, переночуємо у неї.

Зникла за поворотом баба Ганна, що пригріла, захистила їх у лиху годину, а Килина Андріївна нишком ще витирала очі.

Біля школи на неї чекав увесь клас...

Вчора, коли Килина Андріївна зайшла в клас і, намагаючись говорити спокійно, мовби про щось незначне, повідомила, що знайшлася її сестра й завтра вона виїздить із нею, в класі залягла мертва тиша. Похилилися голови, спохмурили обличчя. Та ось Борис підвів голову, сердито зиркнув кудись за вікно: «Гм, і що у вас за сестра нетерпляча? Не могла літом приїхати, коли дорога — хоч лобом котись... Або вже після війни, як ви нас із школи випустите...» Килина Андріївна склала на грудях руки і тихо: «Борисе, ти повинен зрозуміти — сестра знайшлася». — «Та розумію,— закурено мовив Борис.— А ми хіба вам чужі? — раптом скинувся.— І чому ви отак зненацька залишаєте нас?..» Килина Андріївна мерщій одвернулась. Ох, як їй хотілося сказати всю правду! Та хіба з дітьми про це говорити?..

«Ну, добре,— встав Борис за партю, дивлячись з-під насушлених густих брів сумними очима.— Йдьте. Ми розуміємо. Як не проженете, проводжати вас прийдемо. Коло школи перестрінемо. А сьогодні після уроків я приведу фотографа з базару — сфотографуємося».

Вони стояли купкою просто серед дороги. Такі дорогі й близькі, що в Килини Андріївни серце з жалю зайшлося. Ледве поздоровкалася. Хлопці й дівчата тихо одповіли. І мовчки, пригнічено рушили за саями. Аж Віктор, що тулив до себе подарунок баби Ганни — маленького зозулястого півника з розкішним червоним гребенем — і невпинно щebetав до нього, помітив цей настрій, забігав по хлопцях та дівчатах очима, доки не спинив їх на Борисові, що брів обіч Килини Андріївни.

— Борисе, ви на нас сердитесь, еге? — спитав.— Що ми од вас ідемо, еге? Ми б не поїхали, нам тут добре, так тітка Христя каже, що коли ми не поїдемо з ними, то вона од горя помре, а Грицько не зробить мені справжнього кулемета...

Всі мимоволі усміхнулись. А Борис зашипив руку у відстовбурчену кишеньку й витяг малесеньке, як рукавичка, кроленя

— На, хай тобі на пам'ять буде.

— Ой, кролик! — скрикнув Віктор і притис кролика до півня. Той сердито закокотав і клюнув кролика в голову.

— Як тобі не соромно! — вигукнув малий і відштовхнув півневого дзьоба. — Хіба ж подарунки між собою б'ються?

Тепер усі засміялись голосніше, вільніше.

— Істинно кажуть — дитина й на похороні розвеселить, — мовила Христя.

Віктор справді розбив гнітючу мовчанку. Дівчата й хлопці навперербій заговорили. Посипалися побажання — щасливо доїхати, добре влаштуватися, діждатися чоловіка з фронту, не забувати їхній клас...

Лише Борис мовчав. Він не осміхнувся на жоден Вікторів мимовільний жарг.

— Ти чого це, — легенько торкнула його Килина Андріївна, — такий набурмосений, наче справді на цвинтар мене провжджаси?

Борис відповів не зразу.

— Та... на душі каменяка... Такої вчительки у нас, мабуть, уже не буде. Зі мною морочилися стільки... А тепер директор мене із школи вижене, тільки загуде...

— Ну-ну, будеш добре поводитись — не вижене, — пеньпо мовила Килина Андріївна. — Я просила Пилипа Мусійовича, дуже просила... І тебе теж прошу дуже: не вступай з ним у конфлікти, обминай його десятою дорогою, — несподівано вирвалося.

— Та-ак, — швидко глянув на неї Борис. — Не інакше, як Пилип Мусійович «допоміг» вам виїхати. От гад! Я йому цього не забуду!..

Перед очима Килини Андріївни постала сцена в кабінеті директора.

Прочитавши її заяву, він не міг стримати задоволеної посмішки. Широко розвів руками: «Жаль, прикро і шкєда відпускати вас при нинішній скруті з учителями, але розумію й здаюсь. Ви ж так чекали звістки од сестри... Отож відпускасмо вас. Ви не заперечуєте, Маргарито Лазарівно? — звернувся до завуча, яка сиділа поряд і напружено дослухалася до розмови. Та скривилась і швидко кивнула. — Ідьте. Там, куди ви перебираєтесь, теж люди потрібні...»

Килина Андріївна, дивлячись у куток, щоб очі не виказали неприязні до цих людей, мовила: «До класу мого ставтесь по-людськи. І до Бориса, прошу... по-людськи... Він правдивий, чуйний, щирий. З нього вийдуть люди. Тільки з добром до нього треба...»

Директор потер лисину і буркнув: «Можна подумати, що тільки вас турбує доля Бориса. Говорите так, наче полишаєте його на ворогів. Випустимо вашого, власне, тепер уже нашого Бориса із школи, не хвилюйтесь...»

Випірнула з того спогаду.

— Не про мене мова зараз, Борисе, а про тебе, — сказала. — Як закінчиш школу й вийдеш у широкий світ, скільки зустрінеш хороших людей!

— Еге, ждїть, дасть мені директор школу закінчити!

— Чого ти такий кислий? — розсердилася Килина Андрїївна. — Хоча б усміхнувся на прощання...

Борис з натугою підвів голову й усміхнувся.

Прощаючись, не могли здержати сліз ні Килина Андрїївна, ні дівчатка...

Довго бовванїла край села купка хлопців і дівчат, не хотїла розтавати в зимовому мареві.

І що далі відпливала вона, то дужче відчувала Килина Андрїївна, — будуть у неї ще хороші класи, будуть улюблені учні, але не буде такого, як цей, не буде таких хлопців та дівчат — опалених війною, та чистих душею, безвідмовних у праці, вірних у дружбі...

Вже як її учні ледь маячили, злившись у пухнасту крапку, спохопилася: чого не звела наостанок Бориса з Катєю, не сказала їм доброго напутнього слова? Катя ж так горнула до неї... «У листі обом усе напишу. Як приїду на місце, так негайно й напишу», — намагалася заспокоїти себе.

33

Прибилися до сестриноного двору надвечір. Поморені, простуджені, особливо Віктор — він і так кашляв, а тут ще й зуби розболїлися.

Килина Андрїївна зиркнула на сестрине дворище й не впізнала його. Колись біла, аж очі вбирала, хата — Христя завжди була чепурухою, — тепер стала схожа на хлів: стїни покопирсані, вікна забиті, лише одне несміло блимає на світ, солома на покрівлі, як шерсть на весняному ливнялому зайці. З семи тополь, гінких, високих, що сторожували дворище, зосталась одна, і та геть пошарпана осколками.

— Що, сестро, не дуже весело у мене? — мовила Христя. — Нічого, не пропадем — стрїха є над головою, а вже після війни розживемося та причепуримось. Чого ж ми стовби-

чимо серед двору? Ану, бери малого та мерщій у хату, на піч. Просила сусідку, щоб без мене щодня прокурювала.

На роботу влаштувалася швидко. Щойно зайшла несміло в канцелярію (здавалося, що неодмінно побачить там Пилипа Мусійовича), як з-за столу дружно встав молодий чоловік у солдатському одязі, але без погонів, подав єдину ліву руку і радісно-недовіркою вигукнув:

— Не вже ви, Килино Андріївно?! Нарешті!

— Звідки ви мене знаєте? — щиро здивувалась вона.

— Звідки? — засміявся директор, і всі у канцелярії дружелюбно засміялися. — Та ж я вашій сестрі всі пороги стоптав, поки дочекався, що вона з'їздить по вас. У нас, знаєте, з математикою біда: чортзна-хто, і в першу чергу я, нещасний біолог, читаємо її, просиджуючи ночами над підручниками, сторінки яких нерідко так і лишаються для нас землею невідомою...

— Максиме Петровичу, знову чортихнулися, — сказала висока гарна вчителька з довгою дівочою косою.

— Тьху ти, чорт! — почервонів директор. Винувато глянув на Килину Андріївну. — Бачите, який я директор... Оце попросив учителів, як прийшов до школи, щоб ловили мене на грубих словах... Розумієте, звук на фронті.

Потім знайомилася з учнями. Уроків накидали їй море. Математика була запущена страшенно, інколи доводилося лишати класи на сьомий урок, щоб догнати програму. Над підготовкою уроків та зошитами засиджувалася до перших нівнів. А ще ж треба було поратися по господарству, доглянути малого, зводити його в лікарню до зубного лікаря — тут вже працювала лікарня.

І до листа «своїм шестикласникам» все не доходили руки.

Змусив узятися за нього Вітько. Якось Килина Андріївна допізна заспіділася, перевіряючи учнівські зошити. За вікном бентежно лопотів перший весняний дощ. Уже всі у хаті спали. Коли це почувся тихенький плач Вітька. Килина Андріївна кинула ручку, метнулася до сина.

— Чого ти, чого ти? — припала до синові голівки, що уткнулася в подушку. — Щось страшне приснилося?

— Ч-чого страшне? — вихлипав Віктор. — Д-добре. Б-борис приснився. Наче робить мені човника. Ми з ним моряками хотіли бути... — І знову захлипав. — Знаєш, як мені без нього скучно?..

Килина Андріївна відчула, як у неї погарячили щоки. І досі жодного листа не написала своїм діткам...

— Зараз, синочку, зараз, — заметушилася, — сяду й напишу листа. І він до тебе влітку в гості приїде... Може, й човника, який тобі паснився, привезе...

У сина враз висохли сльози. Обхопив матір за шю, зашепотів на вухо:

— А ти напиши йому, що як і не зробить він човника, то хай все одно приїздить. Я не надму губи. Уже тут удвох з Грицьком вистружуть човника. І ми всі по річці плаватимемо...

І враз заснув. Обережно поклала синову голову на подушку й узялася за листа. Зразу всьому класові. Писала і мовби промовляла до кожного...

Зненацька почулося покашлювання, басовите й схвильоване...

Наполохано зиркнула на двері і при бляклому світлі лампи, що геть закіптюжила скло, побачила чоловічу постать. Скрикнула приглушено, затерпла вся...

— Чого ти, Килинко, чого ти злякалась? — почувся такий знайомий, такий рідний голос.

Мов пташка, зірвалася з місця і впала на руки Дмитрові. Наче крізь туман, долинав його заспокійливий голос.

— Ти не хвилюйся... Пробач, що так неждано нагрівув... З госпіталю одпустили на чотири дні додому на доліковування. Близько тут, у Білій Церкві лежав я... Написав тобі листа звідти, а баба Ганна повідомила, що вже до Христі перебралась. От я і рвонув.

— Дмитрику, Дмитрику, нащо виправдовуєшся? — прошепотіла, трохи отямившись. — То я з радості... Я тобі написала вже звідси, але відповіді не одержала. Так перехвилювалася за цей час... Ой, чого я тебе коло порога тримаю? Роздягайсь.

Ті чотири дні були, мов чарівний сон. Звичайно, Віктор прилип до батька, засипав його питаннями: а який танк сильніший — наш чи німецький, а скільки ти фашистів убив, а коли війна кінчиться, куди дінуть автомати, кулемети, гвинтівки, от аби роздали їх без куль дітям гратися... А що військові моряки тоді робитимуть? Рибу ловитимуть?..

Коли випала вільна година, взяли з собою Віктора й пішли до річки, як це завжди робили до війни. Там уже пахло весною. Скресла крига зі старечим бурчанням сунулася по річці, кружеляючи на вировисках; оживала, набиралася зеленавості трава; верболози обережно вигойдували тендітні пухнасті котики... Віктор сидів на батькових широких плечах і аж повискував од радості. А Дмитро й Килина, взявшись за руки, наче молодята, зачаровано мовчали, дивлячись на річку.

— Ой мамо, ти глянь, крижина запрошує мене прокатися! — скрикнув Віктор і мерщій скочив з батькових плечей.

Килина Андріївна зиркнула. До берега приткнулася велика піздрювата крижина, з шерехом терлася об верболіз.

— Ти що, синку? — сплеснула руками. — То її просто водою прибило. І небезпечно зараз не те що кататися на крижині, а навіть ставати на неї — вона крихка. Не будеш, добре?

Вітько надув губи.

— Еге, з тобою нічого не можна. А був би тут Борис, він сам враз би на крижину скочив і мене взяв з собою...

— А хто це — Борис? — швидко зиркнув на Килину Андріївну Дмитро. Його обличчя напружилось.

Килина Андріївна ледь приховала посмішку. Ревнує...

Вона не встигла відповісти, як притьма вихопився Вітько.

— Тату! — скрикнув він. — Та це ж найкращий хлопець у всьому світі! Навіть од Грицька трохи кращий... Бо Грицько й досі кулемета мені не зробив... — Глянув батькові в очі. — А Борис мені й лижі вистругав, і два кролі подарував, і човника хотів вистругати, та не встиг, бо ми виїхали, і сміливий дуже. От коли директор у школі на маму нападав, то він брав дрючка і, мабуть, бив його.

Килина Андріївна аж руками розвела. Таки ж правду кажуть: дитина на копійку почує, а на карбовапець вигидає.

У Дмитра одім'якло обличчя, він вибачливо глянув на Килину.

— Не сердься, що так зрагував на Вітькові слова. Знаси, на фронті всяке в голову лізе... Але я завжди вірив тобі. Як і собі. Ну-ну, досить про це, завів дурну музику... Слухай, Килинко, я вже другий день удома, коли можна так сказати, а й досі не спитав, як ти пережила фашистську окупацію, як потім працювала у школі в Горбинцях... Усе про свою війну розповідаю... Правда, в листах ти трохи писала, але хіба там усе розкажеш... Розкажи мені, добре?

І Килина Андріївна почала оповідь. Від того самого дня, коли вирушила в дорогу до сестри. Дмитро уважно слухав. Навіть Віктор примовк, заново переживаючи всі лиха окупації... А як дійшла до Ярослава, затнулася на хвилику: це ж зовсім не просто розповісти про сповнені тривоги два тижні. Бо ж непростими вони були... Але все одно — Дмитро повинен знати про них.

Дмитро вислухав дуже уважно, жодним словом не перебив. Тільки витягнув цигарку, припав до неї жадібно. Як змюккла Килина, не зразу звів на неї очі. А коли звів, тихо, але твердо сказав:

— Правильно вчинила. Наш чоловік, треба було ряту-

вати. Тим більше товариш... наш з тобою. І в одному пеклі ми з ним були. Вважай, пройшли всі його кола.

— То й ти був у тому оточенні? — злякано округлилися очі в Килини Андріївни.— Як же вирвався звідти? Ярослав казав: майже всіх або побили, або в полон узяли...

Дмитро помовчав. І глухо:

— Так, полягло наших там чимало, чимало і в полон німці захопили. Але й прорвало кільце чи прослизнуло крізь той зашморг, думаю, багато. Та чого думаю: сам бачив у лісі, коли ми вихопилися, тисячі бійців і командирів із зброєю...

— А як ти вирвався? — нетерпляче спитала Килина Андріївна.

— Як?.. Чесно кажучи, зараз, коли ми повсюди женемо фашистів із нашої землі, коли вже он ступили на землю Румунії й починаємо перший в історії Європи справді визвольний похід, не хочеться згадувати той невимовно гіркий 1941 рік. Бач, ніде й не пишуть нині про нього. Мабуть, правильно: нічого бійцям настрій псувати, он же скоро до гітлерівського лігва доберемося! Але коли просиш...

Дмитро зітхнув.

— Так от, відбивши хтозна-скільки атак у Голосієвому й лишившись без набоїв, ми, шість чоловік, що zostалися від стрілецького батальйону, темної, хоч око виколп, ночі яругами дивом вибралися з міста. Хоч як були втомлені, голодні, пригнічені, та до ранку десь із двадцять п'ять кілометрів лишили за плечима. Кортіло якомога швидше відшукати безпечне місце й переправитися за Дніпро, з'єднатися з своїми.

Ранок скрав нас серед поля в дубовому гайку. Попадали на цупке шарудливе листя. Тіло мовби свинцем налите. Четверо бійців одразу заснули, а я з моїм товаришем Вигонським, зібравши останні сили, рушив на розвідку. Виповзли на узлісся, роззираємося. Попереду рівне поле, покрите щетиною стерні. Лише де-не-де видніються латки нескошеної пшениці. Кілометрів за два широкою смугою темніє ліс. «Віл нас, от побачиш, Дмитре, до самого Дніпра виведе»,— веселіє Вигонський. Згідливо киваю головою.

Тиша така стоїть — у вухах трудить. Аж не віриться, що за війни може бути така тиша.

Вигонський потягнувся: «Ходімо, Дмитре, передрімаємо до вечора. Вважай, що ми вже на тім березі».

Прокинулися ми, мов по команді, при заході сонця. Напилися води з копанки. З'їли останні два сухарі й рушили на узлісся, щоб уже за темряви податися до лісу. Залягли, очікуємо.

І тут, коли сонце запало за обрій, а на поле поповзли сутінки, біля лісу одне за одним стали спалахувати вогнища, аж доки не вилаштувалися вервечкою на всю широчінь поля. Обернулися. І за нашими спинами десь далеко-далеко за обрієм скривавилося небо. А ще почувся такий знайомий гул, од якого і в бувалого фронтовика холоне спина, — танки...

«Оце так попалися», — скрутнув головою Вигонський.

Пригнічені лежали ми у лісові. Патронів немає. Перед нами голе поле, підсвічене вогнищами. А хто там, за тими вогнищами?

Та ось вони дали про себе знати. Від лісу потяглися в небо різноколірні ракети. Потім ліворуч обізвався кулемет, і рої трасуючих куль помчали до нас. Ми припали до землі. Замок кулемет, але на зміну йому прийшло кілька автоматів з правого флангу. Коротко й глухо вдарив кулемет із танка.

Так і пролежали всю ніч без сну, марно чекаючи, що вогнища погаснуть. Вони яскраво палали, невтомно підживлювані чиймись невидимими нам руками, до самого світанку, через рівні проміжки часу злітали ракети, обзивалися автомати й кулемети... Коли ж розвиднилося, вогнища швидко осіли, а невдовзі й погасли. Жодної людини коло них ми не побачили...

«Що за мапа?» — кліпав почервонілими од безсонної ночі очима Тоїчкін.

«Яка там мапа! — плюнув Матвєєв. — Спать завалилися, надлюки. Упевнені, що ми й носа не вигромимо вдень».

І справді, хіба могли ми поткнутися білого дня з гайка в голе поле, коли в нас не було жодного набою, а неподалік за спиною стояли танки? Треба було чекати ночі.

І дримали, і спали, хто міг, і пригинці тинялися по ліску в даремних пошуках патронів, якоїсь їжі.

А сонце мовби застрягло серед піжно-голубого неба. Так світило й гріло, наче був серпень, а не середина осені.

Якось діждалися вечора. Довжелезний день минув без пригод. Ми вирішили, що німці полінувалися бейкатися в жаркий дєнь полем і прочісувати лісок.

Вигонський і я знову вибралися на узлісся. І я нарешті побачив коло того далекого лісу німців. Їх було двоє. Один нахильці нив щось із пляшки, а другий апетитно жував ковбасу. Досі не можу збагнути, чи насправді були ті пляшки й ковбаса, чи мені, перенапруженому до краю й зголоднілому, привиділося. Здавалося, уся кров з мого тіла ударила мені в голову. «Ми на своїй землі ховаємося, а вони жеруть нашу ковбасу!!!» — крикнув так, що Вигонський підстрибнув на місці, потім мерщій потяг мене до лісу.

Коли я розповів про бачене решті бійців, якось одразу вирішили: досить сидіти тут, як стемніє, рушаємо до лісу.

Мовби знуцаючись над нами, на чисте небо випхався місяць. Та такий повний і яскравий, наче наблисканий. Нам би краще було ще добу потерпіти: восени погода швидко міняється, назавтра, може, захмарило б,— але ніхто не захотів чекати.

Поле здається рівним, коли дивитися на нього. А коли повзти?.. Стерня коле обличчя, руки, навіть крізь гімнастерку й штани прострікує. Та воно й добре, що все оте дошкулало: не так гостро відчувалася небезпека, що чигала на нас у цьому відкритому полі. Бо ж яро палали вогнища, злітали, здається, частіше, ніж минулої ночі, ракети, частіше озивалися кулемети й автомати. Кілька черг зашувьоптіло в стерню біля нас.

Нам пощастило — кроків за сто од вогнищ, коли ми почувалися мов голі під немилосердним світлом, трапився острівець нескошеної пшениці. Хекаючи приглушено, залягли в тому острівці, а потім обережно поповзли вперед, до його краю. Розсунули стебла.

Я гадав, що побачу окопи на узліссі, німців у них, одне слово, побачу ворожий стан. Але при світлі гогітливих вогнищ, що далеко пролигало у коридори між високими соснами, моє око нічого такого не помітило. Порожньо було в лісі.

«Мабуть, засікли нас зарані, скупчилися на флангах і чекають моменту, щоб узяти живцем»,— зринула дряпуча думка.

Що ж робити? Зиркнув на схід — на обрії ледь зеленіє небо: скоро світатиме. Отже, назад вертатися не можна — не встигнемо. Лишатися на цьому острівці — самогубство.

Мої пекучі роздуми і, мабуть, такі ж роздуми моїх товаришів збірвав Вигонський тихою, але владною командою: «Загін, до лісу, вперед!» Здається, кількома стрибками подолали ми ту відстань. Дихнуло мені в обличчя жаром вогнища, війнуло димом. І за якусь хвилину м'яка заспокійлива темрява огорнула нас. Невдовзі врзалися в густий соснячок, заплуталися в ньому й мимоволі попадали. Лежимо, сопемо, нашпорошили вуха. Ладні знову зірватися й мчати при найменшому сигналі небезпеки. А його немає...

«Що ж це виходить, хлопці? — майже вголос сказав Вигонський.— Де ж вони? Невже уклалися спати?..»

«Чого там думати, де вони ділися,— нетерпляче обізвався Тоїчкін,— давайте драпати до Дніпра, поки ще сутінки».

«Ні, почекай,— стукнув кулаком по землі Матвеєв.— Може, у тому гайку, де ми «одсипалися», уже нова група ма-

рудиться, може, і в пшеничних клинцях наш брат притаївся...»

«Треба ліквідувати гадів, скільки зможемо», — коротко кинув Вигонський.

Вернулися назад, залягли на краю лісу під купкою розложистих ялинь, що росли між соснами.

Вогнище біля нас трохи присіло. Зате на правому фланзі третє вогнище піднеслося вгору. Потім — друге... Ось ми помітили й тих, що підживляють вогнища. П'ять хитливих постатей вискакують з лісу, кидають по оберемку дров у багаття і щезають у лісі. Нагло диркнула черга, зашипіла й розсипалася вгорі ракета. Сонно пробубонів кулемет, розсипавши луну в лісі. Німці підступили до близького від нас вогнища. І тоді ми з штиками кинулися на них...

Дмитро облизав пересохлі губи.

— Порішили їх, забрали їхню зброю, загасили з десяток вогнищ, щоб показати нашим бійцям, де безпечно прориватися до Дніпра, і самі подалися до річки. Вже на світанку переправилися на човні, якого знайшли у плавнях, на лівий берег. А потім довго скрадалися до чималого лісу, де й здобалися з тисячами таких, як ми, що вирвалися з оточення. Разом і прорвалися через фашистський фронт до своїх.

Дмитро потер очі, ніби змиваючи з них спогад, труснув головою, п'яково розвів руками.

— Пробач, знову звернув на своє, розбалакався. Розповідай, Килипо.

А в неї й мову одібрало. Це ж уперше Дмитро розповів без утайки про страшну небезпеку, яка спіткала його на війні. Лише про одну. А скільки їх було... І скільки буде... І собі потерла очі. А перед ними все одно палахкотіли оті жахливі нічні вогнища, мовби кров'ю налиті, бачився Дмитро на рівному полі під дулами автоматів і кулеметів...

Мовчки притислася до нього. Він лагідно обняв її. І так довгу хвилину стояли — заніміло-ніжно...

Потім Килина розповіла про бабу Ганну, про зв'язки з партизанами, портрет Леніна. Дмитро ще міцніше обняв її, мов боявся, що вона знову вернеться в страхіття окупації.

— Бачу, вам чи не гірше було, ніж нам на фронті. Ми — із зброєю, могли себе оборонити, а ви — беззахисні... Але ж вистояли! А твоя баба Ганна — просто герой!

«Ех, Дмитре, Дмитре, — подумки мовила Килина Андріївна, — і твоя дружина потрапляла в складні ситуації, може, складніші, ніж баба Ганна. Й теж вистояла. Тільки зараз не хочу тебе хвилювати... Колись пізніше все тобі викладу, Дмитрику».

— Ну, ну,— штовхнув її обережно Дмитро,— вилазь з окупації на сонечко. Давай про школу, про Бориса. Це веселіше.

Килина Андріївна схитнула головою.

— Та воно-то веселіше, клас у мене був прекрасний, рідні діти, та й годі, але директор, бувало, псував нерви...

— Що, в тилу окопався, ще й псував вам нерви? — вигукнув Дмитро.

— Тату, тихше! Ідіть сюди! — раптом пролунав Вікторів голос.

Подалися до нього.

— Цс-с-с! — приклав він пальчика до рота. І захоплює: — Гляньте, що там, під водою...

Вони зазирали. На дні копанки лежала зелена жабка. Очі відкриті, лапки розчепірені. Ще трохи тепла, і вона задрігає ними, попливе.

— Ну, бачили, бачили? — підплигнув Віктор.— Мамо, можна я її візьму додому, на печі відігрію?

— Весна,— тихо, замріяно мовив Дмитро.

34

Коли Дмитро поїхав на фронт, так порожньо стало, так гнітко на серці. А тут ще захворіла...

Лежала і переживала за школу. Отож, коли прийшов провідати директор, попросила, щоб хтось передав учням самостійні завдання й приносив їхні зошити на перевірку. Директор було замахав єдиною рукою, та вона перебила його:

— Максиме Петровичу, й досі ж не догнали програми, а що буде, коли я місяць проваляюсь?..

В одному із зошитів і знайшла свого листа до шести-класників. Досадливо дорікнула собі: як же це вона не послала? Звелася з постелі, подибала до столу, сіла, взяла ручку. Написала одразу і класові, і Борису, і Каті.

Й стала нетерпляче, як листів із фронту від Дмитра, чекати листів од своїх учнів.

Вони прийшли разом — солдатський трикутник і грубо зроблений з обкладинки зошита конверт, зліплений вишневим клеєм. Швиденько пробігла очима Дмитрів лист і зітхнула полегшено: живий, навіть не поранений,— і припала до учнівського.

Лист був від Каті. Писала вона його від імені всього класу. Після численних привітань та побажань Катя пові-

домляла, що в них «усе майже нічого... Керівничку нам дали нову. Ми її поважаємо. Але такої, як ви, у нас уже ніколи не буде!»

Килині Андріївні захищало очі.

Наприкінці Катя писала, що Бориса вже немає в школі.

«Після вашого від'їзду Борис пішов до директора і заявив, що то він змусив вас виїхати. Не знаю, що той відповів, але Борис нібито дав ляпаса Пилипові Мусійовичу. І педрада постановила виключити Бориса Стебуна із школи. Ми пішли всім класом до директора і просили прийняти Бориса назад до школи. Але він нас вигнав («За кого заступаєтеся, за викінченого бандита?»).

Я таки побачила Бориса. Десь на п'ятий день. Виходив із дому з рюкзаком солдатським. Я до нього, питаю, чого скипів. Борис сгис кулаки, його очі спалахнули злим вогнем. «Я йому не дам нашу керівничку й словом зачепити!» Просила його не ховатися по скиртах, іти працювати на залізницю. Мовчить. Проїшли трохи, він і каже: «Вертайсь». Довелося вернутись. І Борис щез...

Я все село оббігала. Ми класом усі скирти перерили — нема. Та ви не переживайте дуже — я його і під землею знайду!»

Того ж вечора Килина Андріївна написала Каті. Надіслала листа і в райвно. Розповіла про Бориса, його характер, домашні умови й просила розібратися. На її, Килини Андріївни, щире переконання, покванилися у школі з виключенням... Не приховала, що, на її думку, директор міг нетактовно обійтись з Борисом, а хлопець гарячкуватий. Завагалася — чи написати, як Пилип Мусійович її шантажував? Згадати й про те, що він був на вечері в коменданта. Яюсь певно він говорив, що його послали партизани... Он і Панас Васильович дивувався, як це колишній партизан не зміг добути сапера... Хай би все перевірили, хай би закрутився... Й відклала подалі ручку, щоб не було спокуси. Це вже буде помста в стилі директора. А коли справді тільки командир партизанського загону Гаркун знав про те, що Пилип Мусійович розвідник? Спробуй знайти його тепер на фронті... Міг і загинути... Тоді заgrimить Пилип Мусійович з школи. Може, й ні за що.

З райвно досить швидко надійшла відповідь. Повідомляли, що «вчинок Б. Стебуна несумісний із поведінкою школяра», але, як виняток, виключення відмінили. Проте Бориса Стебуна в школу повернути не вдалося, бо він кудись виїхав.

Геть стривожилася Килина Андріївна. Ждала не могла діждатися листа від Каті.

Катя написала, що Борис завербувався у Донбас. Оце листа матері звідти прислав. «Я сама читала. Просить матір не хвилюватися — не пропаде, люди там непогані». І чи не схотів, чи забув зворотню адресу написати...

«Що ж сказав йому Пилип Мусійович? — губилася в здогадах Килина Андріївна. І враз стрепенулась. — Це ж про мене...»

Знову схилилася над листом.

«Якщо гордяка нещасний не подасть голосу, де він, то я напишу в міліцію геть усіх шахтарських міст і селищ, міліціонери його швидко знайдуть, — нахвалялася Катя. — А потім, може, туди... ну, там видно буде, чого наперед загадувати. Килино Андріївно, ви не думайте, ми, клас, ну, і я, не покинемо Бориса напризволяще. Тільки й ви нас не забувайте...»

Не встигла послати відповідь, як од Каті другого листа принесли. І зітхнула полегшено.

Катя, поспішаючи, ковтаючи літери, написала, що «гордяка» обізвався. «Правда, усього чотири речення черконув, ви ж знаєте його, але стало відомо, що він під великим містом, у селищі, працює поки що не в шахті, на поверхні, живе в гуртожитку. Як живе, як йому там, про це, бач, полінувався нашкрябати».

Перед очима Килини Андріївни постав Борис. Дивився на неї пильно і ображено. І від того погляду провинно, незатишно стало їй на душі.

35

А потім... Потім закінчилась війна, була радість перемоги, радість переходу до мирного життя, нетерпляче очікування Дмитра з фронту. Він повернувся в один день з Христиним чоловіком Кирилом. Як уляглася радість з цієї нагоди, як обидва чоловіки пішли на роботу — Кирило завфермою, а Дмитро учителем, відчули — тіснувато двом сім'ям в одній хаті.

Сіли гуртом раду радити. Кирило і Христя наполягали, щоб будувалися на їхній ділянці.

— У нас же вона — як вигін, — казав Кирило, — три хати можна поставити. Ми з тобою, Дмитре, мужики нівроку, я ще й на теслярстві трохи розуміюся.

Христя підтримувала чоловіка:

— Та гуртом такі хороми вибудуємо, що люди задивлятимуться. Де ж це видано — рік пожили, і вже розлітатися.

А Килину Андріївну невтримно тягло додому. Батько писав, що уже зруб майже звели... Мовила про це і відчула, що непрохані сльози забриніли на віях.

Дмитро, вислухавши усіх, встав, пройшовся по хаті.

— Справді, тут для нас краще,— неголосно сказав.— Але хіба можемо ми після отакої війни лише про себе думати? — Підійшов до столу, уважно подивився на кожного, особливо на Килину.— Ось позавчора приїздив до нас завідуючий облвно. І розказував, що робиться в Книшівському районі. Район глухий, нікому вчити дітей, не вистачає двох третин учителів... Ну, я й зголосився туди інспектором райвно.

Килина Андріївна геть образилася:

— Дмитре, як же... А я... ти мене спитав?..

Дмитро усміхнувся їй випувато й піжпо:

— Килинко, хіба ж я не знаю тебе, не знаю твого чулого, чесного серця? А про батьків не турбуйся: з'їздимо гуртом, поставимо хату. Дай тільки дідчатися капікул.

Виїздила пригнічена — знову лишати обжиті, лишати па майбутнє повернення додому. А Дмитро ще й жартував:

— Ми, вчителі, як цигани: куди пошлють, туди й перетягаємо своє шатро. Але ж і ядуть нас там, Килинко, знасні як!..

На новому місці завжди вдвоє більше клопотів. Влантувалаась у ніколі, ремонтували квартиру — їм виділили кімнатку з кухонькою, але такі загодбані були ті кімнатка і кухонька, що з місяць давали їм лад. Отож за пікольством і не написала Каті та класу жодного листа. Тільки коли приїхали провідати їх Христа з Кирилом і привезли од Каті листа, спохопилася — за своїми турботами геть забула своїх учнів. І негайно взялася до листа.

Катя повідомляла, що подала документи до медтехнікуму на Донбасі. «Хай і далеко, та все одно поїду. Аби тільки прийняли. Борис пише рідко, а останній лист якийсь і зовсім невеселий... Не діджуся, коли поїду туди, щоб трохи його підбадьорити».

Оце справжнє кохання! Ну, тепер вона може бути спокійна за Бориса — Катя не дасть йому звихнутися... І кілька днів ходила від того листа з піднесеним настроєм.

У новій школі щодня було в неї п'ять-шість уроків. Дмитро ганяв по районі, прилітав додому хіба па часину, з'їдав обід і мчав знову. Лиш іноді скупі ділився з нею своїми турботами. Нелегко було ставити школи на ноги. Не

вистачало приміщень, парт, столів, дошок, підручників, зошитів. Особливо сутужно було з склом. Дмитро до самого наркома освіти добився, випросив два ящики скла. «Віз його, паче породілля»,— радо усміхався, розказуючи. Завела курей, поросятко, козу — треба ж мужчин і м'ясом, і молоком годувати. Віктор пішов до першого класу — новий клопіт. Через те, певно, якимось не стурбувалася особливо, що в Катиних листах (вона поступила-таки в технікум і Бориса відшукала) зазвучало занепокоєння Борисом. Правда, Катя стала стриманішою, потайнішою, однак те занепокоєння проглядало між рядків. Занепокоєння і навіть розчарування... «Певно, важко їй там. Та й вирости вже обое, інші стосунки виникають»,— міркувала, похачцем читаючи листа на перерві. Й мимохіть з прикрістю ловила себе на тому, що вже не так гостро хвилює її доля Каті й Бориса, що нові учні якимось ніби заступають тих перших повоєнних учнів.

І враз ніби струсило порох із її пам'яті, коли неждано-негадано прийшов лист від Бориса.

«Знаєте, чи не щоночі сниться село, наш клас,— писав він.— Так додому закортіло... А тепер минулося, просто настрій хороший, аж працювати краще хочеться. Скоро, мабуть, до комсомолу приймуть. Двоє хлопців з нашої бригади обіцяли рекомендацію дати...»

І враз рядки похилилися, наче посмутнілі.

«Катя не потаїла, що матері погано, що вона дуже побивається за мною. Хотіла, щоб я був ближче...»

Килина Андріївна зітхнула. Справді, аби ближче. Щоб хоч раз на місяць провідати. Згодом, коли обживеться, стане на ноги міцно, може забрати матір. Але це буде, мабуть, років через два.

Борис мовби відчув, що Килину Андріївну стурбують ці рядки, узявся заспокоювати: «Та ви не думайте, що я через це занепає духом. Улітку дадуть мені відпустку, то поїду додому. І Катя, певно, теж...»

І несподівано прорвалося: «Килино Андріївно, вона дуже хороша, інша давно кинула б такого дурного та розхристаного, як я, а вона возиться, терпить мої вибрики, грубощі... Ви тоді правильно казали, що Катя — золото, кращої од неї піде не пайду... Он наші хлопці в гуртожитку заглядаються на неї, задрять мені. А я не можу Проні забути... Та, певно, і вона мене. Нещодавно одержав від неї листа. Питає, як живу, де працюю, скільки платять, коли в село приїду. Вона працює швачкою в районі, непогано заробляє. Мріє зібрати грошей і купити швейну машинку, щоб дома нити — так вигідніше. Та якби інша дівчина таке написа-

ла, то прочитав би листа, посміявся й кинув у грубку на розпал. А цей...»

Килина Андріївна не йняла віри. Чого не сподівалася, того не сподівалася... Що це? Мимовільний спалах колишнього почуття? Прискіпливо шукала в листі бодай ще хоч слово про Катю.

Проте далі ні про Катю, ні про Проню не було.

«Запрошую вас і Дмитра Гнатовича в гості. І Вітька, звичайно. Я так за ним скучив!»

Мовби на замовлення, другого дня — лист від Каті. Розпечатала його і виразно почувла Катин зойк.

«Ой, біда, Килино Андріївно! Борис від листа отої якийсь не такий став... На мене дивитися не хоче, а я ж йому все пробачила. А як і дивиться, то наче на чужу...»

І одразу: «До побачення. Катя».

Килина Андріївна розсердилася. Що вони там вигадують? Ох, ця молодь. Шукає проблем там, де їх нема. Написала обом по листу. Майже однаково. Щоб не вигадували трагедій... Адже вона певна — у них обопільне серйозне почуття. «Тож бережіть його, не дайте розвіятися од випадковостей». Не втрималася, навела цитату з Степана Щипачова:

Любовью дорожить умеете,
С годами дорожить вдвойне:
Любовь — не вздохи на скамейке
И не прогулки при луне.

А щодо Проні... Мабуть, так вилинув лист на Бориса (це Каті), що мовби охоплювало його хвилию спогадів про дитинство, про перше кохання... Бориса ж просила тверезо, по-дорослому обміркувати Пронин лист. І ще просила пильно, небуденно поглянути на Катю. «Ти ще зовсім юний, недосвідчений, а я вже побачила багато. Повір мені — з такою, як Катя, проживеш справжнє життя. А в Проні, пробач, не бачу я до тебе такого почуття, як у Каті. Чесно кажучи, не розумію, чому вона написала тобі листа».

Укинула вранці, як йшла на поле, — школа допомагала колгоспові вибирати картоплю — обидва листи в скриньку. Прислухаються Катя й Борис до її слів, не можуть не прислухатися. Хіба ж вона коли поганого їм бажала? Тільки щастя.

Та наступний Катин лист просто приголомшив її.

«Не хотіла вам раніше про це писати, думала — сама справлюся. Не виходить. Так от, коли я тоді знайшла Бориса, повірите, мало не заплакала. Живе він у гуртожитку, в кімнаті на п'ять ліжок. Зайшла несміло, а він лежить одягнений на ліжку — худючий, руки чорні, заріс. Схпився, бачу — зрадів і зняковів, не вірится йому, що це я. Зго-

тувала я йому їсти, попрала дещо — сусідів не було, десь гулять пішли. Знаєте, як гарно нам було! Більш ніколи так не було. Питаю, чого такий... «Робота дуже важка, еге? — допевняюся.— Чи сусіди кривдять? За домівкою скучив?.. Знаєш, я ніколи ладна пішки додому податися...»

«Та скучив,— глухо каже.— Але те пережити можна.— І яюсь зло: — Взагалі, поїхав би звідси...»

«Чого?» — питаю отетеріло. Він тільки зітхнув. Я до нього пристала: «Що, проштетився десь? Ану, признавайся!» Він кривить губи: «Та спочатку все було добре. Хвалили навіть — старається хлопець, ось-ось норму виконуватиме... Знаєш,— глянув на мене,— як тут нелегко похвалу заробити? Бо ж робота справді важка й небезпечна: фашисти майже всі шахти поруйнували, бувають обвали, вибухи газу... А люди в пекло лізуть, життям ризикують, щоб дати країні більше вугілля. У нас тут лозунг: «Відродимо Все-союзну кочегарку!» — у кожного в душі. Не чула од мене таких слів? Знаєш, їх тільки тут і можна сказати. Справді, на фронті себе почувавш. Оце життя!» І раптом зів'яв. «А після того папірця все пішло шкереберть». — «Якого папірця?» — дивуюся. «На шахту прийшов. Мене вже до комсомолу збирались прийняти, у вечірню школу, а там, сподівався, і до комсомольсько-молодіжної бригади. Щоб стати її членом, треба мати сім класів або вчитися у вечірній школі — так наші комсомольці ухвалили. Я й написав у нашу школу, щоб мені дали довідку, що я закінчив п'ять класів — думав, піду у вечірню школу. Відповідь надіслали прямо на комітет комсомолу». Він витяг з кишені зіжмаканий аркуш із зошита, подав мені: «Читай, я переписав».

Читаю і очам своїм не вірю. «Стебуну Б. Г. довідку дати не можемо, бо він виключений із школи за хуліганську поведінку — вдарив директора. Повідомляємо також, що його батька знято з роботи на залізниці за постійні п'янки, розслідуються факти його співробітництва з окупантами під час війни... Певні, що Борис Стебун негідний представляти молодь нашого села на шахтах Донбасу». І підпис: «Директор школи П. М. Наливайко». Аби були ближче Горбинці, то я, Килино Андріївно, побігла б і... все сказала Наливайкові!..

Почала Бориса заспокоювати, втішати. Кажу — навряд чи повірили тому чорному листові, адже тебе тут уже добре знають. Він посміхається так неприязно, ніколи не було в нього такої посмішки. «Повірили чи не повірили, але вже викликали на комсомольські збори шахти... Правда, я теж винен — напився з якоюсь шпаною після того листа... Та найбільше мені болить, що змінилося ставлення до мене то-

варишів. Видно, той лист таки справив на них враження. Я сам би руки не подав тому, хто вдарив би вчителя... Та й батько «співробітничав в окупацію». Але я все ж стою на своєму: «Розберуться. Все буде гаразд». А він одне: «Поїду звідси, та й годі. Як мені після такої ганьби тут жити? Та й товариші стали мов чужі — мабуть, не довіряють... Тепер же виходить, що я — п'яниця, хуліган... А мій батько ще гірший. І тут уже ніде правди діти». Стою, не можу слова мовити. А він раптом зірвався з місця, кинувши мені: «Не йди за мною, чуєш! Повертайся в місто. Я сам до тебе приїду, коли треба буде. Або напишу».

І ось уже цілий місяць — жодного рядочка. Я ж три листи написала. А з'їздити гордість не дозволяє. Ой Килино Андріївно, боюсь я за нього — чує моє серце, злигався він з якоюсь непевною компанією. Що робити?..»

Лист перевернув усе в душі Килипи Андріївни. Знову Пилип Мусійович...

Показала Катиного листа Дмитрові. Він пробіг його очима.

— Слухай, якийсь підозрілий тип отой — Пилип Мусійович. Видається він мені чужим чоловіком у школі. Ану, розкажи мені більше про нього. Все, як на духу.

І Килина Андріївна розповіла чоловікові і про те, як під час окупації поліцей привів її до коменданта на новорічну вечірку, і про те, що бачила там Наливайка, і про його розмову з нею в кабінеті...

Дмитро скинів:

— І ти оце й досі мовчала! Та як ти могла?

— Ну, спочатку не була певна, що той горбатий чоловік, якого я бачила в коменданта, був справді Наливайко. А потім, коли сказала про те самому Наливайку, він пояснив, що був там за завданням партизанів.

— Тепер мені ясно — негідник! Просто викручувався.

Килина Андріївна ніколи не бачила Дмитра таким розлюченим. Аж страшно стало...

— Та він же тебе шантажував. Хотів позбутися небажаного свідка його співробітництва з німцями...

Вона похилила голову.

— Розумієш, не маємо ми права після такої війни допускати в школу жодного нищого чоловіка. Ми повинні виховати покоління чесним, щирим, безмежно відданим нашим ідеям. Стільки людей життя за них віддали!

І обірвав себе, вхопив аркушик паперу, поклав перед Килиною Андріївною.

— Пиши!

— Що? Куди? — спитала неслухняними губами.

— Як що? Те, що мені розповіла. В райком партії. Така людина не має права керувати школою. Треба вивести його на чисту воду...

Довго боялася підвести голову, щоб не зустрітися з Дмитровими гнівними очима. А коли нарешті підвела надсил, то побачила, що чоловікове обличчя одім'якло. Он уже й осміхнувся.

— Чому ж раніше про це жодним словом не обмовила-ся? — почав знову. — Хіба я тобі чужий? Хіба хоч коли тобі не вірив?.. — додав з образою.

— Та, — знову опустила очі, — нам не до того було, коли я з Горбинець приїхала. Ти ж тоді тільки на чотири дні з госпіталю приїхав, слабкий був... І знову ж на фронт мав повертатись — не хотіла тебе хвилювати.

36

Настала зима. Надворі у повному безвітрі розкошував мороз, обвішавши дерева узористим інеем. Віктор пожалів пса Карахоньку, якого влітку взяв у сусідів маюпоусіньким цуценям, через що й назвав Карахонькою, і впустив до хати. Карахонька, тепер уже здоровецький кудлатий собака, незвичний до хати, ніяково терся біля порога й голосно тягнув носом пахощі, що плинули од печі. Раптом напорозився, уперся в двері лапами й так оглушливо гавкнув, що Килина Андріївна підскочила на табуретці, а Віктор пустив кляксу на зошит. Водночас посварилися на Карахоньку, а він вибачливо махнув хвостом і знову гавкнув. «Мабуть, хтось стоїть під дверима й не наважується зайти», — здогадалася Килина Андріївна. Накинула пальто, вийшла, розчинила сінешні двері. У вечоровій сутіні побачила якусь жінку, її голова була замотана хусткою так, що лиш очі та ніс виглядали.

— Заходьте, чого стоїте на морозі? — мовила. — Чи не собаки злякалися? Так він у нас тільки гавкає страшно, але не кусає...

Жінчині очі закліпали.

— Килино Андріївно, невже не впізнаєте?!

— Катя! — ахнула. — Ти? Яким вітром?..

Вхопила обіруч, завела до хати, зняла пальто, хустку. Подивилися мить одна на одну і обнялися, розцілувалися, наче сестри.

Килина Андріївна посадила Катю біля тепла, а сама метулася готувати вечерю. Готувала й говорила радісно:

— Оце так гостя! Оце молодець! Розрадиш нас. А то ми з Віктором уже тиждень самотуємо — батько наш поїхав на семінар у Київ, обіцяв написати, та щось мовчить...

— І не тиждень, а шість днів і півдня,— подав голос Віктор, який страшенно сумував за батьком. Він облишив витирати кляксу в зошиті й крадькома позирав на Катю.

— Точно, точно,— кивнула Килина Андріївна.— Ось побачиш, сьогоднішній поштар нас порадує...— І знову до Каті: — Чого ж не написала? Я у райвно взяла б підводу, стріла б тебе на станції. Невже по такому морозяці йшла пішака тринадцять кілометрів?

— Еге, пішака,— мовила кволо Катя. З неї виходив холод, і її розморювало.— Я на капікули їхала додому й вирішила до вас зазирнути. Воно ж по дорозі. Скучила, ну й побалакати треба, порадитися,— сумовито й з надією водночас подивилася на Килину Андріївну.

— Ага, а я тебе упізнав! — нараз підскочив Віктор.— Ти ота Катя! Коли я малий був, усього боявся, ти забрала маму й пішла шукати Бориса, а я плакав, бо страшно було! А коли ви проводжали нас, то ти ішла й нічого не казала... Чого ж ти Бориса з собою не взяла? — додав з образою.

Катя скинулася од його слів, мовби її голкою вкололи. Затулила обличчя руками. Килина Андріївна обняла її.

— Що з тобою?

— Погано з Борисом, Килино Андріївно...

— Він хворий, покалічивсь на шахті?

— Ні,— похитала головою Катя.— Гірше... Я вам уже писала... Зв'язався з компанією, п'є... Пропаде Борис!.. Що робити? Порадьте, Килино Андріївно!

Килина Андріївна довгу хвилину пригломшлено мовчала.

— Мамо, а я знаю, що робити! — так гучно скрикнув Віктор, що Килина Андріївна й Катя обернулися.

Геть забула про сина, а він, виявляється, напружено дослухався до їхньої розмови.

— Я знаю, що робити! — аж танцював Віктор.— Борис не пропаде!..— Підскочив до Килини Андріївни, зазирнув їй у вічі.— Мамо, а пам'ятаєш, коли я влітку із здоровими хлопцями пішов у ліс, одстав від них і заблудився?.. А ти все одно знайшла мене і привела додому! От і Борис наче заблудився, еге? То хай його мати поїде і забере його додому! Ну, наче з лісу приведе, як ти мене...

Килина Андріївна й Катя зачудовано перезирнулися. Оце так Віктор!

— Ох ти мій старигунчик! — погладила його по голові.— Збігай-но краще до свого друга Хоми, пограйтеся, поки ми розмовляємо.

— Добре! — зрадів малий і став хутко вдягатися.

— А що, може, й правий Віктор, — роздумливо мовила Катя. — Борис матір любить, переживає за неї. Побалакала б з ним, ну і я допомгла б їй... От якби вона здужала з'їздити! А може, їй полегшало?

Як звечоріло, Катя стала збиратись.

— Куди ти проти ночі?

— Як куди? На станцію. Додому поїду. Побалакаю з Борисовою матір'ю, до школи забіжу...

— Катю, отямся! Завтра поїдеш...

І в цей час розчинилися двері, на порозі став Дмитро.

— Ого, які в нас прудкі гості, — усміхнувся він. — Чи не віником пригощаєш, Килинко, що з хати тікають?

Катя широко розкритими очима дивилася на Дмитра.

— Що, дівчино, — Дмитро провів рукою по обличчю, — страшний я неголений, на лісовика схожий? Винен — так поспішав на поїзд, що й поголитися не встиг.

— Та ні, — тихо па те Катя, — не страшний... Ви чоловік Килина Андріївни, правда? Ой, як вона ваших листів у війну виглядала!..

— Ага, значить, ти з того улюбленого Килининого класу, за яким вона й досі зітхає? Давай знайомитися...

Вже коли сиділи за столом і їли борщ, Килина Андріївна подумала: як швидко Дмитро знайшов спільну мову з Катєю, як вільно відчувається вона в його присутності. Навіть борщ їсть, мов дома: не підтячись...

А коли повечеряли, Дмитро скрутив цигарку.

— Оце, товариші жінки, вибачте, але не можу не закурити. Таке лихо — звук на фронті.

— Та ну, курить, — махнула рукою Катя. — Мій батько так махоркою чадив, що мухи дохли... Коли горілку п'ють — ото справжнє лихо...

Дмитро пильно подивився на спохмурнілу Катю, на Килину Андріївну, що теж посмутніла при цих словах.

— Гм, бачу, що ти, Катю, з поганими вістями приїхала. Он і Килина Андріївна розхвильована. Що там трапилося? Може, і я чимось допоможу?..

І Катя розповіла Дмитрові все, про що вже писала Килині Андріївни: і про лист із школи, і про Пилипа Мусійовича, і про реакцію Бориса на все те.

Коли Катя замовкла, Дмитро встав, заходив по кімнаті. Катя з надією дивилася на нього. А він не поспішав з радістю.

— Гм, — обізвався нарешті. — Ну, те, що довідки не дали, — це ми владнаємо, я напишу завідувачому райвно. А он той лист у комітет комсомолу... Хитро придумано. А Борис,

певно, хлопець із складним характером, гордий, але з усього видно, непоганий. Добровільно завербувався на відбудову шахт. Навіть на це не зважив директор...

Спохопивсь, усміхнувся ніяково.

— Пробачте, товариші жінки, розійшовся, мов на зборах.

— Що ви, що ви! — вигукнула Катя.— Говоріть! Це ж дуже правильно. То що ж робити?

— Що? — пильно глянув Дмитро на Катю.— Давайте разом думати. Як на мене, то не слід Бориса забирати з Донбасу — і тому, що там справді вирішальна ділянка мирного фронту, Борис, сама ж казала, душею це відчув і сприйняв; і тому, що він зростатиме, мужнітиме разом з своїми товаришами на тому передньому краї... А от від тих випадкових людей, з якими він злигався, треба відірвати його негайно. Звичайно, самій тобі, Катю, це не по силі. Поговори з хлопцями із його кімнати, розкажи їм усе про Бориса і про оту ситуацію з директором. Сходи в комітет комсомолу — теж хай знають правду. І хай комсомольці побалакають з Борисом без гарячкості. Треба, щоб він неодмінно вступив до вечірньої школи... Справді, було б непогано, якби разом з тобою до Бориса з'їздила його мати. Слово материнське дуже вагоме. Як і дівоче, до речі... Не смій опустити руки, чуси!

— Чую! — прошенотіла Катя. І повторила голосніше, певніше: — Чую!

А вранці, коли Катя стала збиратися, Дмитро підійшов до Килини Андріївни й прохально глянув їй у вічі:

— Може, і ти, Килинко, поїдеш разом із Катею? Ще раз своїх батьків провідаєш. І до Борисових батьків заглянеш. Це ж по дорозі. Гляди, не прислухаються вони до слів дівчини, а ти ж учителька!

— Так несподівано!.. А уроки? Сьогодні ж чотири. І Віктор...

— Добре, добре, заміню тебе. За Віктора не хвилюйся — догляну.

— Дмитре, хто ж із нас був керівником у шестикласників? — лагідно всміхнулась Килина Андріївна.— Ти чи я?

— Ну-ну,— буркнув Дмитро,— ти ж знаєш, твої клопоти — мої клопоти. А я на шахту листа напишу — до комітету комсомолу.

Килина Андріївна вийшла з поїзда і схвильовано зупинилася на високому насипі. Забилося лунко серце. Усього ж три роки прожила в Горбинцях, дуже важких років, а яке все стало рідне, близьке! І Катя широко розкрила очі — адже так давно не була вдома.

— Ну що, спершу до тебе? — повернулася до неї Килина Андріївна. — Мати ж, видно, на воротах зраночку...

— Еге, кортить дуже додому, просто побігла б, — призналася Катя. — Але підемо спочатку до них... Це ж по дорозі до моєї хати...

Та хіба ж минеш хату баби Ганни? А тут і вона з повним відром води; забачивши Килину, впустила його. І кинулись одна одній назустріч, обнялися.

— Ну, я тебе, молодице, зараз дрючком почастую, — казала баба Ганна. — Тільки дві вісточки й прислала...

— Більше не буду так, чесне слово! Закрутилася. Стільки роботи!..

— Еге, еге, — мовила вже одім'яким голосом баба Ганна, — зараз усім стільки роботи... Після такої війни... Он мій старий зранений прийшов, наче крізь молотарку протягло його, а знову теслярську бригаду взяв під свою руку. Новий свинарник будують. Ото пораюсь на фермі й поглядаю — чи не скинув, розпарившись, кожуха... З його здоров'ям можна простудитись навіки.

Килина Андріївна всміхнулася — баба Ганна яка була, така й лишилася, — метка, гостра на слово.

— А як сини ваші? — спитала.

У баби Ганни ручаєм полилися сльози.

— Загинув середульший — Тимошик... Уже війна скінчилася, уже Перемогу відсвяткували, коли його вбило в Німеччині.

Витерла сльози, обернулася до Каті.

— А це що за дівчина з тобою?

— Катя. Пам'ятаєте, в моєму класі вчилася?

— Чи не Марусі Половенко дочка?.. Виросла, погарнішала. Дівка, та й годі.

Катя зашарілася.

— Заходьте. — Баба Ганна широко розчинила ворота, наче вони їхали возом.

Сиділи в хаті, їли борщ, особливий борщ — солодкий, бо з цукровим буряком, і слухали бабину оповідь про сина Петра.

— Таку собі службу знайшов, що не доведи господи:

директор школи для затурканих дітей. Ну, він у мене такий, що поробить їх людьми... Воно, думаю, не од природи ті діти такі, а війною, горем затуркані. Оп я сама й досі, як загурчить літак, біжу в погріб, мов оглашенна...

Килина Андріївна, слухаючи її, несподівано подумала: невяже в оцьому селі поруч із бабою Ганною, її чоловіком, поруч із Марією Трохимівною, Надією Тимофіївною, сотнями чесних людей, що у війну самовіддано воювали, партизанили, стійко зносили всі жахи окупації, а тепер усі сили віддають відбудові зруйнованого господарства, живе Наливайко, живе Котоцька?

— Ти чого це, молодиче, в зажуру впала? — перебила її думки баба Ганна. — Мабуть же, не до баби Ганни прилетіла, не інакше, якісь діла чи клопіт привели...

— Є, па жаль, клопоти, — зітхнула Килина Андріївна. — З Борисом нелади, Ганно Іванівно, збивається він на мапівці. Оце ми й хочемо поговорити з батьком і матір'ю, порадитись, як йому допомогти. Треба б комусь із батьків до нього з'їздити.

— Еге, еге, — підперла баба Ганна щоким сухим кулаком. — Воно ще дитя, а серед чужих людей... Без матері, без наглядю... Та Тетяна ніяк поїхати не зможе: лежить у лікарні, на задан динше... А Гаврило?.. Той п'яниого хіба на добро наставить? Та й чи поїде?..

Катя од слів баби Ганни геть посмутніла. Килині Андріївні теж гнітко стало на душі. Встала ринуче.

— Ганно Іванівно, не ображайтеся за коротку гостину, та ми вже підемо. Я ж на один день сюди, ввечері хочу до батьків виїхати. Зараз зайдемо до Стебунів, у школу — такого листа послали Борисові!..

— Зайди, коли хочеш. Тепер у нас новий директор. Віп хоч молоденький і строгий, зате справедливий. А Наливайка ви, мабуть, чули, вигнали з школи.

Швидко йшли по закам'янілому шляху, вихукуючи поперед себе завої сивуватої пари. Кортіло швидше поговорити з Борисовим батьком. Ніяк не вірилося, що не достукається до його душі.

Ось і ворота Стебунової садиби. Катя зіщулилася, закрутила головою, не йшла, а шпшнькувала до хати.

— Чого ти? — поклала їй руку на плече Килина Андріївна. — Собаки ж у них немає.

— Та ні, я не того, — здригнулася всім тілом Катя. — Я його чомусь боюся...

Килина Андріївна й сама відчувала себе незатишно на цьому просторому подвір'ї.

З розчиненої навстіж, мов літнього спекотливого дня,

клуні долинали голоси. Килина Андріївна і Катя презирнулися, рушили поволі вперед. Катя тулилася за спиною вчительки.

— Добрий день! — голосно привіталася Килина Андріївна, ставши на порозі клуні.

Мовчання. Очі Килини Андріївни, при звичаївшись, розрізнили трьох чоловіків у кожухах, що напівлежали на сіні. Один із них, бригадир Гребеножко, сховав під полу пляшку.

— Тьху ти, — видихнув полегшено Гаврило Федорович. — Килина, колишня Борисова вчителька. А ми думали — уповноважений чи з сілради хто...

Килина Андріївна стримано мовила:

— Маю справу до вас, Гавриле Федоровичу. Вийдіть-но, поговоримо.

Той здвигнув плечима.

— Які в тебе можуть бути до мене справи, коли, слава богу, вже давно не учиш мого Бориса? Навіть язик не повертається по батькові тебе величать...

— Як ви смієте! — визирнула з-за спини Килини Андріївни Катя. — Як ви смієте на нашу вчительку! То у вас од горілки язик не повертається!

— О, ти бачиш, Гавриле, уже Марусина дочка тебе шпепить. Навчили поважать дорослих, Килино Андріївно, навчили, спасибочки вам! — з удаваною пошаною зняв шапку Матвій Гребеножко.

— Таж ваш син, Гавриле Федоровичу, пропадає! — вигукнула Килина Андріївна. — А ви тут пнячите.

— Звідки то відомо, що пропадає? — визвірився Гаврило Федорович. — Оця дівуля набалакала? Так, видно, Борис шуропув її од себе, от вона й зводить наклеп на нього...

Катя ахнула і побігла з двору. Килина Андріївна хитнулася була за нею, але примусила себе лишитися на місці. Од гніву не могла й слова мовити.

— Пожди, пожди, Гавриле, не кип'ятися, — встав третій — високий, кощавий чоловік. — Ти чого це на вчительку визвірився?.. Килино Андріївно, — вибачливо глянув, — ви, може, мене й не знаєте, а я вас знаю, не сердьтеся, що ми чарку п'ємо. Ото хотілося Гаврила втішити, бо жінка в нього так сильно захворіла. Ми ж із ним сусіди, то й зібралися... Ми вас в обиду не дамо. Ану, вставай, — підняв за комір Гребеножко, — та рушай додому. А ти, — до Гаврила Федоровича, — прочумайсь та побалакай з учителькою полюдськи...

Коли ті двоє пішли, Килина Андріївна, притамувавши гнів, розповіла Гаврилові Федоровичу про його сина. Він насупився ще більше. Близьку спідлоба:

— Чого це ви знову до Бориса чіпляєтеся? Мало, що через вас він у школі не довчився, в Донбасі опинивсь?.. Проти директора мого хлопця настроїли, що він на нього руку підняв! І про Донбас ви, ви йому голову натуркали! Ото й утік з дому. Тепер хай як хоче. Я його туди не посилав...

Килина Андріївна зневажливо глянула на Борисового батька і поволі попростувала до воріт. Тут їй нічого було робити.

— Ух, паразит! — посварилася Катя кулаком.

А по обіді Килина Андріївна пішла в школу.

Директор Андрій Петрович уважно вислухав її.

— Обурливо, дуже обурливо! Що це за батько?... Але ж і директор... Це він формував загальну думку про Бориса Стебуна. Хіба це педагог?.. Знаєте, я партизанив у війну, був комісаром загону, набачився всякої погані, а от не розучився вірити людям. А мій попередник мовби все життя в чорних окулярах ходив...

Килині Андріївні так захотілося розповісти все цьому чоловікові з відкритим обличчям, суворим і прямим поглядом! Уже глибоко вдихнула, мов перед стрибком у воду, коли проринилися двері й зазирнула Надія Тимофіївна. Кинулася радо до Килини Андріївни. А за нею гуртом зайшли вчителі.

Як улігся гамір од зустрічі, Андрій Петрович запросив усіх сісти й сказав:

— Найперше хочу подякувати панії колишній учительці Килині Андріївні за піклування про учнів. І давайте гуртом подумасмо, як допомогти Борисові Стебуну...

Вислухав усіх уважно, мовив:

— Значить, з батьком говоритиму я сам. Борисові од школи пошлемо листа з вибаченням і довідку. Побажасмо успіхів.

Килина Андріївна поволі вийшла з школи. На душі було приємно, що познайомилася з хорошою людиною, що в школі, де вона пережила стільки і радощів, і прикроців, з'явився справжній директор.

Катя провела її до залізниці. Була задумана, сумовита.

— Ти що? Не віриш, що Андрій Петрович надішле листа на шахту?

— Та вірю... Але треба б і з Борисом побалакати... Посправжньому. І щоб справжня людина...

Вже коли саджала Килину Андріївну в вагон-теплушку, зважилася паресті:

— Килино Андріївно, от аби ви, ви побалакали з ним!

— Як? — закліпала очима Килина Андріївна.

— Ну, щоб ви поїхали до селища... Я розумію, це далеко, час потрібен і гроші... Але ж про людину йдеться!..

Килина Андріївна аж схитнулась у широких дверях вагона. Поїхати до Бориса...

Тут оглушливо крикнув паровоз, натужно смикнув вагони.

— Ну то як, поїдете? — йшла поруч вагона Катя і благально дивилася на вчительку.

— Добре, Катю,— махнула прощально.— Я пораджуся з Дмитром, постараюся... Напишу тобі. І ти напиши мені!

Поїзд далі й далі відходив од Горбинців, біла снігова завія сипалася із незаскленних віконць під дахом, а Килині Андріївні все бачилися благальні очі...

Але не так сталося, як гадалося. У Дмитра відкрилася фронтова рана, його поклали в лікарню.

Отож ніколи було Килині Андріївні навіть написати Каті листа. Чесно кажучи, якимось одсунулися в закамарки пам'яті Катя й Борис, Борисові незлагоди, своя тривога полопила все.

Катя і Борис теж мовчали...

38

Після довгої, немилосердно холодної зими якимось раптово настала весна. Килина Андріївна кинулась вночі від гулу, свисту, раз у раз перебиваного шкряботінням гілок у шибку. Мерщій схопилася, метнулась до вікна. Надворі гасав теплий скажено-веселий вітер. Він, здається, й темряву розігнав. По небу мчали незвично білі хмари, підсвічені примарним набурмосеним місяцем, паче незадоволенням, що його розбудили серед ночі. Й на землі було щедро розлито примарне світло. На очах осідали кучугури снігу, важким оловом одливали перші студені калюжі. А вітер не вгавав, усе гнав і гнав теплі хвилі. Гнав із гулом і свистом, розгудував дерева, і вони з шумом мели небо.

Весна хоч і припізилилася, зате була зовсім не така скупа на дощі, як минулорічна, коли все в'яло й сохло, од спеки земля тріскалася. Ця весна, мовби вибачаючись за торішню кривду, часто збивала на західнім обрії, над високим дубовим лісом, схожим на синій мур, скирти хмар, цілий день їх збирала, а вночі вони вибухали оглушливими громами й проливалися щедрими безвітряними зливами. Дмитрові ті громи здавалися фронтвою канонадою, він схоплювався, шукав навпомацки одяг і автомат... А як виходили втрьох урапці, то мов у рай потрапляли: земля, небо — все

було умите, чисте, іскристе, радісне, на городі наввипередки пцулися до ласкавого сонця лапата картопля, тонконогі пахучі помідори, сизуватий ячмінь. Віктор по зарошеній розгрозлій стежці біг на город, розмахуючи лінійкою. Вертаючись, показував замазочену лінійку і захоплено кричав, що земля промокла аж на півлінійки...

Росли не тільки пашня та городина, буйно гналися вгору й бур'яни. Отож колгосп попросив у школи допомоги. Майже два тижні учні днювали в провіюваному вітрами, сповненому будоражливими пахощами полі. Працювали на прополці, не рахуючись з часом. Вертаючись додому, Килина Андріївна за звичкою щоразу зазірала до поштового ящика. Листів не було.

А десь за тиждень поштарка вручила їй листа особисто. Був він із офіційним штампелем. Від комітету комсомолу шахти. Читали його вдвох із Дмитром.

Секретар комітету комсомолу повідомляв, що Борис Стебун виїхав і більше на шахті не працює. «Дуже шкодуємо, що не зуміли по-справжньому допомогти хлопцю... І ми, комітет комсомолу, і я особисто, і товариші винні. Говорив якось бригадир про його переживання через отой лист із ніколи, про те, що в нього з'явилися непевні друзі. А я обмежився однією розмовою. Адже був лист і від вас, в якому ви просили звернути особливу увагу на цього хлопця. Не буду виправдовуватися труднощами, хоча вони у нас серйозні, бо видобуток вугілля треба збільшувати неухильно. Та без по-справжньому поставленої виховної роботи ми не відродимо славу Донбасу, не закладемо надійний фундамент майбутніх успіхів.

Історія із Стебуном буде для нас прикрим, але повчальним уроком. Уже провели засідання комітету комсомолу шахти, присвячене проблемам позаснілчанської молоді.

Спасибі Вам, що звернули увагу на наші недоробки».

Пригнічено сиділи за столом.

— Та-ак, — нарешті обізвався Дмитро, — прогавили ми з тобою хлопця...

— Чому, чому він поїхав?

Дмитро встав, заходив по хаті.

— Чому? — коротко зиркнув на неї. — Не знаю. А от що душу йому ще в школі поранили та дома, що та душа втратила стійкість і впевненість, це точно. І твоя провина тут є, вибач, що кажу. Чекай, давай чесно й безжально до себе. Хіба завжди до кінця обстоювала ти свою правоту? Хіба не йшла на компроміси з директором, не схиляла до цього Бориса?.. А скільки мовчала про Пилипа Мусійовича? Хіба змогла по-справжньому вплинути на Борисового батька? Ти

надто була добра, м'яка. Я знаю, доброта — це твій педагогічний принцип. Я теж не проти доброти. Але війна внесла серйозні корективи в мої погляди на неї. Я зрозумів, що доброта має бути дійовішою, енергійнішою, войовничішою, коли хочеш... Хіба, вбиваючи фашистів, ми не боролися за доброту, людяність життя? Тепер за наших дітей ми маємо воювати так само на повну силу, як на фронті, щоб жоден не схибив, не подався на манівці...

— Твоя правда,— ледь чутно мовила Килина Андріївна.

— І за Бориса треба боротись! — рішуче сказав Дмитро.— Спробуємо розшукати його. Наниши Ганні Іванівні. Може, він повернувся додому.

Баба Ганна відповіла швидко. Передавши привіти від усіх знайомих, повідомила, що Борис приїжджав у село на похорон матері. Батько викликав його телеграмою, коли вона померла. А потім оженився на Пропі, і вони кудись виїхали.

Пожурилася над нещасливою долею Бориса та й стала потроху заспокоюватись. У школі багато праці, громадська робота, Віктор підростав, додавав чимало клопотів...

Ішли роки, приводили нових учнів, не схожих на попередніх. Розмивалися, мовби посипалися попелом колишні переживання...

Але лишилася назавжди мулявка у душі. Що не зуміла захистити свого улюбленого учня від ударів долі, не змогла вивести на щасливу дорогу...

39

Фотокартка піби сама знову просилася в руки. І з її жовтої розлившася давнини вплив тільки Борис, збільшився і затулив собою весь клас. Його очі з докором дивилися на Килину Андріївну. Ніби казали: «Бачите, як погано все обернулося...»

І Килина Андріївна спитала себе: чи справді могла вона допомогти Борисові, чи винна у такому його страшному падінні?

І жорстко відповіла собі — винна!

Чому не лишилася в Горбинській школі до кінця навчального року, чому виїхала в саме загострення конфлікту перед комісією, якої так боявся Пилип Мусійович? Та де там виїхала — втекла... Хіба це не вплинуло гнітюче на Бориса? Він же відчув — не просто так виїхала його вчителька. А директорові розв'язала руки.

Чому одразу не розповіла про зустріч з Пилипом Мусіювичем у коменданта? Благополуччя, спокій свій і своєї сім'ї берегла.

А як сталося, що після того її, Килини Андріївни, запального листа про Проню Борис усе-таки оженився на ній?.. А вона ж вірила, що Борис буде з Катею...

Катя... Скільки хорошого зробила дівчина Борисові! Просто-таки відчайдушно воювала за нього... Але чому через неї, опосередковано розмовляла вона, Килина Андріївна, з Борисом? Чому не поїхала, коли дівчина так просила?.. Чому весь час намагалася звести його з Катею? Правда, в Катиньому коханні сумніву не було. А от у Борисовому до неї?.. Отож хіба могла Катя, дівчисько, та ще й, мабуть, нелюбє, серйозно вплинути на хлопця? А вона, його вчителька, так і не вибралася до хлопця. Та врешті й у листах не зуміла дібрати переконливих слів...

Біля двору почувся стукіт коліс. Килина Андріївна виглянула.

Накинувши віжки на стовпець воріт, до дверей ішла поштарка Уляна, тримаючи під рукою чималого ящика. Відчипила хатні двері, просунула зразу ящика, а вже потім і голову.

— Можна?

— Заходь, заходь! От спасибі тобі!

Уляна поставила ящик на стіл, роззирнулася.

— Давайте швидше злагодимо посилку, бо десь через годину пошту на станцію повезуть. Зараз і яблука принесу. Гилюша передав. Дуже вибачався, що сам не міг завезти, — в район викликали чогось.

— Хвилинку, хвилинку, — заквапилася Килина Андріївна й подалася в сіни.

Коли повернулася з торбинкою горіхів, Уляна вже занесла яблука й тримала в руці фотокартку, яку Килина Андріївна лишила на столі.

— Що це у вас за фото? — спитала. — Чи не з довієни зберегли?

Килина Андріївна схитнула головою.

— Та ні, то мій перший повоеєний клас. А ото біля мене, високий такий парубійко, — Борис Стебун... — І зітхнула глибоко. — Ото його й судять за пограбування магазину...

Уляна вражено подивилась на Килину Андріївну:

— Не може бути... Щоб вашого учня судили? Це ви обізналися...

— Довго розповідати... Та я й сама гаразд не знаю, що там сталося. Знаю тільки, що після мого від'їзду з села хлопця несправедливо виключили з школи... А почалося це ще

раніше, бо там сім'я була неблагополучна. Батько пив, а мати хворіла, отож не мала змоги гаразд за сином приглянути...

— А ви що? — рвучко підвела голову Уляна.

— А я теж спасувала,— винувато всміхнулася Килина Андріївна.

— І їм усе зійшло з рук?..— не заспокоювалася Уляна.

— Та ні, не зійшло. Зняли... невдовзі директора. Але хлопці скривдили несправедливістю, дуже обізлили...

— Еге, злість до добра не доведе,— похитала головою Уляна.— Он як я полаялася із завпоштою...

Та Килина Андріївна вже не слухала її. У голові в неї знялася ціла метелиця. «А що, коли поїхати до Бориса?.. Нарешті виконати свою обіцянку».

— Килино Андріївно! — затермосила її Уляна.— Що з вами?

— Нічого, нічого! — І мерщій до вішалки знімати пальто.— Поїду з тобою на пошту, а звідти — на станцію.

— Чого? Махтей і без вас одвезе посилку.

— Та я знаю... Просто я надумала поїхати до Бориса. Може, коли побачить мене, згадає, яким він був у школі, а ще як поговоримо... Може, в ньому щось людське прокипиться, совість заговорить... Не хочеться мені вірити, Уляно, що став він зовсім пропащою людиною. І на суді, коли дозволять, розповім, яким він був добрим, щирим у шкільні роки...

— Еге, еге... Певно, після ваших слів і знижку якусь дадуть...

Килина Андріївна вже одягнулася, та Уляна спинила її:

— Куди ж ви проти ночі? Поїзд у місто тільки вранці йде. Я попрошу завпоштою, то Махтей вас раненько підвздою одвезе.

Килина Андріївна схаменулася. Справді, нема увечері поїзда до обласного центру. І треба ж у школі домовитися, щоб хтось замінив.

Уляна вже надворі, кинувши посилку на воза, сказала переконано:

— От побачите — виправиться ваш Борис. Звичайно, не сразу, не так, як наш завпоштою. Той, тільки мовила йому про вашу обіцянку поговорити з ним, ураз голос медом намазав, навіть по батькові став мене називати...

Килина Андріївна вернулася в хату. Швидко заходила по пій, мовби струшуючи з себе оту журну млявість, яка охопила її після загибелі Дмитра. Мовби в густому гіркому тумані жила. І це в сорок з гаком років! Ото тільки й відряди, що синові листи. У школі до неї ставляться лагідно, бе-

режно, намагаються якнайменше завантажувати позакласною роботою. Так би зовсім огорнулася тим гірким туманом, аби не історія з Борисом... Ні-ні, рано виключила вона себе з життя!

40

Ішла по довгому вузькому коридору тюрми й намагалася стримувати тремтіння, що охопило все тіло. Мовби в поганому сні все відбувалося...

А перед очима стояв молодий слідчий. І чувся його голос — рівний, ледь співчутливий і водночас сповнений упевненості в очевидній провині Стебуна. Та й справді: застали його і співучасників на місці злочину, співучасники потвердили — Борис організував те пограбування, керував ним... Згодом він і сам у тому зізнався.

Слухала слова слідчого, жахливі слова, вони били по серцю... Невже Борис справді став злочинцем?

Звела повні сліз очі на слідчого. Він мерщій подав їй склянку води, щоб заспокоїлася. Випила, одійшла трохи. І попросила:

— Можна, я вам розповім про того Бориса, якого знаю?

Він охоче кивнув, узяв папір, ручку. І поки говорила Килина Андріївна, слухав її уважно, роздумливо, нотував. А коли вона замовкла, розвів руками:

— Шановна Килино Андріївно, від того вашого учня і нинішнього підслідного, як казав класик, дистанція великого розміру. Ви ось гляньте на його фото — чи й упізнаєте?

Припала поглядом до казенної фотокартки й охнула: чужий похмурий чоловік спідлоба недобре дивився на неї. Губи стиснуті, очі — щілинками, мов амбразури, од зціплених зубів обличчя закам'яніло...

— То, може, не наполягатимете на побаченні? — долинув голос слідчого.— І видно ж: у вас із серцем негарзд.

Вона вперто покрутила головою:

— Наполягатиму...

А тепер, ідучи на побачення, відчувала, що голова паморочиться...

Міліціонер одімкнув двері. Зазирнула в них і одсахнулася: на неї дивився той самий незнайомий чоловік із фотокартки.

— Борю,— ледь зібралася з силами,— Борю, це я...

Першими поволі розплющилися очі, вони спалахнули зразу невимовним подивом, тривогою, а потім у них ледь за-

жевірла іскорка... І вони стали тими знайомими Борисовими карими очима. Тільки тепла в них було мало, наче його видмухало немилосердним вітром. І задушений сум осів у них... Потім розправилася, розтулилася дужка губ, і з них зірвалося:

— Ви? Килино Андріївно, ви?..

— Я,— видихнула.

І раптом кинулася до Бориса, обняла його. І він, мов маленький, припав до неї. Його плечі здригнулися.

— Не треба, Борю, не треба.— А в самої сльози горювали з очей.

Міліціонер кашлянув і причинив за собою двері.

Глянула йому в очі, ще вологі од сліз, і тихо мовила:

— Борю, що скоїлося? Невже ти міг?..

Він одкинувся назад, різко почужів, обличчя стало майже таке, як на фотокартці. Вхопила обіруч його за голову, спитала пристрасно:

— Ти мені віриш? Ти віриш, що я з добром прийшла до тебе?

Він похилив голову й глухо:

— Я вже нікому не вірю...

— А я тобі вірю. Знаєш, як я картаю себе, що не змогла поставити тебе на правильну стежку!..

І несподівано, мовби з кручі в холодну воду кинулася, розповіла про оту давню розмову з Пилипом Мусійовичем, про його погрози...

Борис потемнів. Очі його спалахнули вогнем.

— Ух, гад! Ух, фашист проклятий! Убить його мало!.. Тепер і я вам усе розповім. Усе!

Він довго мовчав, дивився в сіру стіну. Почав спроквола:

— Після вашого від'їзду я пішов до директора й рубо-
нув напрямці: «За що ви нашу вчительку вигнали із шко-
ли?..» Він і почав паякати про ваші зв'язки з комендан-
том...

— Як же треба низько впасти, щоб отаке говорити під-
літкові! — не стрималася Килина Андріївна.— Чому ж ти
мені про це бодай одне слово у листі?..

— Гм, хіба я міг про ту гидоту писати? А Пилипові Му-
сійовичу я одразу дав відповідь. Через те і з школи вилет-
тів...

Ну а потім, уже на Донбасі, лист із школи. І здавалося,
що весь світ проти мене... Телеграма про смерть матері до-
дала розпачу. А тоді оте одруження...

Три чи чотири дні поминок минули в якомусь чадному
тумані. Батько з друзями не просихали. Отоді мене Про-

ня й пригріла — вона якраз приїхала в село до матері, тож прийшла співчуття висловити... А потім до себе закликала...

Прокинувся і не можу зрозуміти, де я... Голова на шматки розвалюється... Насилу повертаю ту важезну голову, зирк — поруч мене Проня спить... Соромно мені стало неймовірно. Лише ж кілька днів тому матір поховав, а вже ось що сталося...

Мовби пружина викинула мене з ліжка.

Тут і Проня звелася, обхопила мене руками за шию, шепоче:

«Не кидай мене, Боречко! От побачиш, як ми гарно вдвох житимемо!»

Не вернувся я на шахту — виїхали ми з нею в сусідній район. Проня там кімнатку наймала. Тільки тут я довідався, що Проня працює вже не в швейній майстерні, а в магазині продавщицею.

«Як же ти туди потрапила?» — питаю.

«Пилип Мусійович влаштував. У нього тут свій чоловік є — мій завідувач магазину. А сам він у райспоживспільці працює...»

«А без Пилипа Мусійовича не могла обійтись?..»

«От ти його завжди лаєш, а він мені не раз допомагав».

«Знаю я його. Він навіть, коли добро робить, про лихе думає...».

«Завідувач і тебе влаштує...» — каже Проня.

Та я пішов працювати в колгосп — причіплювачем на трактор. Ну а що то за робота, вам розповідати не треба. Курява, дощ, холодока — все на тебе осідає... Проня, було, в хату не пускала, доки не роздягнуся в снігах та не помиюсь... А мені так гарно, так вільотно було в полі! Нарешті знову відчув себе людиною... Мені здавалося, що тут я хоч трохи спокутую свою провину перед шахтарями... Був у нас один фронтовик — Семен Турпілько. На колгоспний двір приїздив на трофейному велосипеді. Просить: «Підсадить, хлопці, на трактора, бо щось втомився, доки крутив педалі...» А ми йому: мовляв, чого ж він, дядьку, на старість полізти на велосипеда? Аж згодом виявилось — у дядька ноги майже до коліна не було, протез... Розказую про Семена Проні, а вона сміється:

«Ну й дурний твій дядько. Хіба йому легшої роботи не можуть підшукати?»

— А як вам з Пронєю жилося? — спитала Килина Андріївна і зітхнула. Вже зрозуміла як...

— Зовні наче нічого... Проня ніби добре до мене ставилася... Юні ж зовсім були, нас не зразу й розписали... Кохав я тоді Проню дуже... Не помічав, не хотів помічати і

отих її глузів з дядька Семена і на оте моє роздягання в сінях не сердився... От тільки прикро мені було бачити, як вона гроші любовно перераховує й на саме дно скрині ховає...

У нас почали з'являтися речі, яких ми не змогли б купити на зарплату: меблі, костюми...

Коли я її питаю, за віщо все те купує, вона відповідала: «Вмію жити, не те, що ти...»

Та ось ревізії нагрянула. Знайшли в магазині недостачу. Довелось Проні витягати із скрині гроші. Кропила їх слізьми, коли діставала... Після ревізії завів я з Пронею розмову. Про магазини, про оті... непорозуміння з грішми... Вона мовчки вислухала мої запальні слова, глянула на мене своїми очиськами.

«З таким чоловіком ще й не те зробиш! Це ж тільки уявити собі — влаштувався причіплювачем! Комусь же треба думати про сім'ю. От я й думаю... — І схлипнула: — Хіба ж я винна, як на базі раз у раз не додають товару?»

А мені так кортіло сказати про оті гроші в скрині, про речі, що з'являються в хаті... Однак мовив інше:

«Кидай ти до дідька той магазин, бо ще в більшу халецу вскочиш!»

Тут вона в слюзи:

«Гадала, втішини мене в біді, а ти ласявся тільки... Нічого, завідувач магазину мене в обиду не дасть. Віп же приятель Пилипа Мусійовича».

Плюнув я спересердя, пішов з дому й випив...

Отакій-то ваш учень, Кирино Андріївно: замість боротися — до чарки потягся...

Потім довго сидів у скверіку, мов хлопчисько, що нашкодив. І почав... картати себе. За те, що, може, даремно напався на Проню. Справді, хіба не могли її обдурити на базі? Вона ж усього сім класів має, працює недавно. Так переживає ревізію... А тут ще й я насипався... Вернувся, вибачився... Вона, хоч і не зразу, вибачила. Однак, бачу,— в очах крижинки...

Минуло трохи часу — знову почала приносити додому гроші. Впевнився — «ліві». Але вже ховається од мене, не рахує при мені. Терплю...

Та одного разу урвався мій терпець. Здається, через дрібницю. Проня при мені — чомусь зайшов у магазин, уже й не пам'ятаю чому — обважила двох хлоп'ят. А вони так довго випорпували з кишень копійки на цукерки... Зауважив її при людях. Ну, вона мені потім видала в підсобці! І що пабрід я їй неймовірно, і що живе зі мною тільки із жалю, бо, мовляв, я такий недотепа, що пропаду без неї. І що у

неї є в сто разів кращий мужчина. Він не теліпається за трактором на причепі...

Мені б проявити свій характер, а я відчуваю — не можу без неї, дурень такий...

— Чому, чому ти жодного листа не написав? — ображено й болісно спитала Килина Андріївна. — Я ж зовсім не знала, де ти. Скільки ми з Дмитром Гнатовичем розшукували тебе!

Борис понурився.

— Чому? Та соромно страшенно було... Покинув шахту, Катю зрадив, з Пронею зійшовся раптово. Як було про це вам писати?

Так ото після тієї розмови з Пронею одпрацював я в полі — жито сіяли — й пішов не додому, а до буфету. Випив вина, сів на лавочці. Думки в голову всякі лізуть. Докотився: живу, мов миша, знаю, що Проня робить махінації, і мовчу. Ганчіркою став. А її образи?.. І надумав я не повертатися більше до неї. Отак. Устав і подався на станцію. Поїхав світ за очі...

Дістався аж за Волгу. Вже звідти зопалу написав Проні, що ніколи більше не повернуся. Влаштувався у великому місті па роботу. Ким я тільки не працював: і ваптажником, і різноробом, і кочегаром на ТЕЦ. Тут мені вже й гуртожиток дали.

Звідси написав Проні два листи. Казала ж перед тим злющасним вечором, що, мабуть, завагітніла. Ані звуку у відповідь. Ходжу, наче у воду опущений.

— Чекай,— перебила його Килина Андріївна. — А мені про всі ті сумніви чому вже тепер не написав? Адже ж виривався з того пекла...

— Через те й не написав, що навіть у вас був зневірився... Ну, всяке таке в голові крутилося... Але потім, як охолов, я вам кілька листів написав-таки. Про своє життя кручене... І клав листи в шухляду, точніше, в чемодан, бо не хотів, щоб вони трапили комусь на очі. До кращих часів.

— А Каті? Хіба ти в ній сумнівався, хіба вона перед тобою чимось завинила?

— Катя справді, як ви казали, золото. Та чим я міг виправдати свою зраду? Написати листа, щоб зіпсувати їй життя, — вона ж любила мене...

Він потер лоба.

— Ну, мої товариші — кочегари помітили мій настрій, розраджують. Іноді й чаркою...

Якось нагодився на таку розмову за пляшкою директор ТЕЦ Іван Митрофанович. Нічого не сказав, а другого дня викликав мене до себе й несподівано поставив працювати

біля транспортера. Бо вважав, що тому, хто «забарахлив», був у нього такий вислів, слід дати таку роботу, де б людина повною мірою відчула відповідальність перед колективом. А від мене дуже багато залежало: досить було зупинитися транспортеру, і обірветься вугільний потік, що живить ненажерливі топки. Ходив я коло того транспортера, наче біля малої дитини. Перевіряв пильно кожен гвинтик, кожну гайку.

Одного разу директор питає, як працюється. Що ж тут говорити, коли мене в стіннівці похвалили?.. Тільки й кажу: «Оце по мені робота! Мабуть, незгірш, ніж на паровозі, про який я з дитинства мрію». Він усміхається: «Та ну, скажеш! Гм, можна буде й про те подумати... А звідки в тебе така мрія взялася? Чи не працював батько на залізниці?» Я незчувсь, як чимало про себе розповів. І про вас, Килино Андріївно, теж... І про Проню все виклав... Він замислився, мабуть, не знає, що мені порадити. А я чомусь так жду його поради! Врешті мовить: «Розберися, Борисе, сам. Пора вже тобі самому такі справи вирішувати. Постараюся дати тобі кімнату в гуртожитку, клич Проню, якщо справді любиш. Бо розлука, брат, ніколи не кріпила любові».

І розповів, скільки йому довелося виїздити по країні, та всюди брав із собою дружину й двох дочок. І в палатках жили, і в бараках, але разом. Соромно стало мені страшенно. Я ж покинув Проню напризволяще...

Прийшовши до гуртожитку, одразу ж написав Проні листа. Картав себе і просив її приїхати сюди, як тільки кімнату дадуть.

Став я й додому до директора заходити. Така гарна сім'я! Дружина, за професією вчителька біології, перевчилася, щоб працювати разом з чоловіком, на економіста. Дочки теж у всьому копіюють батька...

Якось ступаю до них у квартиру, чую — вірші читають. Дивлюся: «Так це ж наш «Кобзар»!» Директор пояснив: «На Україну ідемо, брат, будемо нову ДРЕС споруджувати. Ну, як я розмовлятиму з вами, українцями, не знаючи віршів Шевченка? Хочемо ще й Лесю Українку, й Івана Франка прочитати. Ти нам допоможеш?»

Хіба треба було мене про таке питати?

То були чи не найкращі вечори в моєму крученому житті...

Поїхали вони. І так мені порожньо стало на душі... А тут і лист од Проні. Дорікала мені, що не пишу листів,— а я ж їй стільки їх послав... І повідомляла, що у нас народився син, Валиком його назвали. Кликала додому...

Оформив я відпустку і як на крилах полетів до Проні.

Борис звів голову.

— Став на порозі. Сподівався — яка ж то радісна буде зустріч...

Та Проня, побачивши мене, зовсім не зраділа, а впала на груди, заридала.

«Що сталося?» — просто кричу.

Вона ледь мовить крізь ридання:

«Хтось написав... З області їдуть... Судитимуть нас. Розтрата...»

Оце зустріч! Так поспішав... А тут що? Мене всього затряса від обурення. Горлаю, зовсім собою не володаючи: «Догралася? Все гребла під себе гроші!»

Борис облизав пересохлі губи.

— Проня бодай би огризнулась, як раніше. Звела на мене повні сліз і відчаю очі:

«Винна. Заплуталась... Борисе, врятуй нас!»

«Вас? — аж підскочив я.— Злодіїв?»

Тоді Проня хапає Валика на руки, стає переді мною на коліна. Я просто обімлів, припав до малого очима. Син! Мій сип!

Хтось, чую, штовхає в бока. Озираюся — Степанида, Пронина мати. Подає склянку горілки:

— «Випий, полегшає».

Ковтнув машинально... Зашуміло в голові... Підводжу Проню. Кажу їй:

«Як я тебе врятую? Як?»

«Доки приїде комісія з перевіркою, можна залагодити... Якби влаштувати пограбування магазину, так, про людське око... Є такі люди, що пішли б на це, якби їм добре заплатили. Борю, підмов двох волоцюг... Я дам гроші, купиш, скільки треба, горілки їм. Вони за чарку на все згодяться».

Мені розвиднилось. Страшно стало. Це ж вони хочуть з завідуючим магазином на тих п'яниць свої крадіжки списати... Мені так боляче стало.

«Я ж кімнату одержав, чекав на вас...»

Проня цілує мені обличчя, руки й просить:

«Порятуй мене, Боречко... Тим людям нічого не буде, ніхто ж не знатиме. А після ревізії, ні, ми не станемо ждати ревізії, одразу поїдемо до тебе! Я тебе більше нікуди самого не відпущу! Знаєш, як я за тобою скучила!»

— І ти... згодивсь?..

— Згодивсь... Підговорив двох п'яниць, напоїв їх, ще й грошей дав. Признаюся, й сам випив. Од розпачу й огиди до себе. Проня пропихала наглянути, аби ті п'янюги трохи товару взяли. І тут я згодився.

Іду за ними назирці, відчуваю — палаю весь... Став у

темряві за кущем коло магазину. Вони швидко зняли замок — висів він для годиться — й шурнули всередину магазину. Забулькало, п'ють...

І враз мене мовби струмом ударило. Що ж ти робиш? Борисе, ти це чи не ти?

Кинувся в магазин, вхопив тих двох за барки, вишвиргнув надвір. Вони отетеріли, а потім напали на мене...

Невдовзі прибула міліція. Забрали нас усіх трьох...

— І ти взяв на себе всю провину? — здивувалась Килина Андріївна.

— А ті двоє заявили, що це я їх напоїв і підмовив. Я все підтвердив. Бо ж коли розкажу правду, то Проня займе моє місце...

Отак, Килино Андріївно! Стільки було мрій, бажань — і все загинуло. Та я ні на кого не нарікаю... Сам винен. Пропало життя...

— Твоє життя ще все попереду, чуєш? Але для цього треба проявити справжню силу волі. Бодай заради сина...

На Борисових очах зблиснули сльози.

— Еге, такий славний хлопчисько...

— Борю, — м'яко, але вимогливо сказала Килина Андріївна, — треба розповісти слідчому й на суді правду. Розумієш, інакше не можна. Треба вивести цю зграю на чисту воду. Там же не сама Проня діяла. Та й вона мусить понести кару... Може, нарешті збагне, що жити треба чесно і що щастя не в грошах...

Він довго сидів, похиливши голову.

— Ні, не зможу... Проню посадити власними руками?.. А що з Валиком буде?!

— А який Валик з такою матір'ю виросте, ти подумав?.. Одбудеш кару — ти завинив, сам розумієш, — приїзди з сином до мене. Я сама нині — Дмитро загинув, а Віктор вчиться у Херсоні. Житимемо разом.

Борис з натугою підвів голову. В його очах майнули райдуги.

— Нащо я вам такий?..

Епілог

Вони поволі йшли нічним селом. У чорному небі блискотіли зорі, на Чумацькому Шляху непорушно висіли завої сріблястої курави. Тихо сопів Валик на Борисових руках.

— То що, Борю, не передумав,— пошепки спитала Килина Андріївна,— на трактора підеш? Може, все-таки в школу, поруч будемо?.. Якраз же завгосп потрібен. Закінчиш вчирню школу, в технікум вступиш...

Він схитнув головою, осміхнувся стиха.

— Боїтеся мене від себе одпускати?.. Тепер не треба боятися... А піду на трактор. Там, де найважче. Мені ж треба перед стількома людьми провину спокутувати... Попрацюю на тракторі, одйду трохи від тюрми — все-таки три роки не меди пив, а що вже за волею, простором скучив! — потім на шахту махну, оту, що покинув. Я ж так завинив перед нею! Разом поїдемо... — Зітхнув.— Ох, а скільки клопотів завдав я вам... А Проні?..

— Проні? Та вона ж сама тебе втягла в оте все...

— Ви просто гаразд не знаєте Проні. Вона і доброю була, і дбайливою... То дома її зіпсували, а потім ота робота в магазині. Ви ж на суді не були. Так от, на суді з'ясувалося, що Пилип Мусійович не просто так влаштував Проню в магазин... Приятель його попросив підшукати «свою» продавщицю. Звичайно, Проня була ласа на гроші, однак основне перепадало не їй, а тим хапугам. Вона була іграшкою в руках завмага й Пилипа Мусійовича. Той якимсь чином улаштувався в райспоживспілку. На суді викрили обох, особливо Пилипа Мусійовича. Бач, під час війни був таємним агентом гестапо, стільки людей через нього загинуло. Голова сілради та його сім'я теж на совісті цього негідника.— І рішуче: — А Проню, як одбуде своє, спробую витягти з того болота...

— Борисе, а те ж саме не почнеться?

Він помовчав хвилику й твердо:

— Ні, не почнеться! Тепер я, Килино Андріївно, ніколи того не допущу!

— А з батьком як? Віп, писала Ганна Іванівна, зовсім опустився...

Борис зітхнув.

— Не знаю. З'їджу поговорю з ним, а тоді вже й вирішу...

Неясно забовванів високий в'яз біля воріт.

— Ось ми і дома, Борисе...

Він зупинився, глибоко вдихнув пахуче повітря.

— Дома... яке слово... Смачне, затишне...— Стріпнув головою, глянув на Килину Андріївну блискучими очима.— Ось бачите, ваш кручений учень знову прибився до вас, до вашої хати...

Вона, всміхнувшись, взяла Борисову велику тверду долоню й завела його у двір.

— Тату, ми вже дома? — сонно спитав Валик.

— Дома, синку. Дома.

1973—1986 рр.

З М І С Т

СИПЛЕ КВІТ ЧЕРЕМХА

3

ЮСТИНА БЕРЕЗА

43

ЛЮБА

85

ДЕНЬ ЯСНИЙ І НОЧІ ГОРОБИНІ

103

Литературно-художественное издание

Виктор Иванович Кава

ОСЫПАЕТ ЧЕРЕМУХА ЦВЕТЫ

П о в е с т и

Київ. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На українском языке)

Редактор
Ю. М. НАВОКА
Художній редактор
П. А. КРИСАЧЕНКО
Технічний редактор
С. Г. ОРЛОВА
Коректор
І. А. БОНДАРЕНКО

ІБ № 2337

Здано на виробництво 07.08.86. Підписано до друку
01.12.86. ВФ 32648. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 2.
Гарнітура звич. нова. Друк високий. Умовн. друк.
арк. 13,86. Умовн. фарбовідб. 14,28. Обл.-вид. арк. 15,61.
Тираж 30 000 пр. Зам. 6—249. Ціна 1 крб. 10 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату:
252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

Кава В. І.

К12 Сильне квіт черемха: Повісті.— К.: Молодь, 1987.—
264 с.

До книжки увійшли повісті про формування складних, неординарних характерів юнаків та дівчат, що стоять на порозі зрілості, про їхні вчинки в напружених, часто критичних ситуаціях.

К $\frac{4702590200-024}{M228(04)-87} 57.87$

84Ук7—44

Бикмөп КАБА

Віктор Кава народився 1937 року на Чернігівщині. Закінчив Київський університет. Працює відповідальним секретарем Комісії СПУ по роботі з молодими авторами. Прозаїк. Автор книжок «Прогуляний день» (1963), «Історія одного велосипеда» (1964), «Вечірня телеграма» (1965), «Мені не страшно» (1966), «Червона вулиця» (1969), «Так пахла тиша» (1971), «Маркіян» (1973), «Будь обережна, Марійко!» (1976), «Осінь стежка» (1977), «На те літо, після війни» (1979), «Усмішка» (1980), «Троє і весна» (1985) та ін. Лауреат республіканської премії імені Лесі Українки.

